ISNAM TALJIĆ

SABLJA ŠEJHA HASANA KAIMIJE

ROMAN

PUT IZ MEKKE



Savremena domaća književnost

Sarajevo, 2009./1430.

Isnam Taljić

Sablja šejha Hasana Kaimije
Put iz Mekke

Drugo, izmijenjeno izdanje

Naslovna strana
Ismar Mujezinović

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo
821.163.4(497.6)-31

TALJIĆ, Isnam
Sablja šejha Hasana Kaimije : Put iz Mekke / Isnam Taljić. - Sarajevo : autor, 2009. - 252 str.; 21 cm
Bilješka o piscu: str. 259
ISBN 978-9958-890-70-3
COBISS.BH-ID 17244166

ISNAM TALJIĆ

SABLJA ŠEJHA HASANA KAIMIJE

PUT IZ MEKKE

ROMAN

Ne znajući šta bi mu trebao biti pravi posao, Ćiljat Mansi počeo je listati rukopise knjiga. To je činio i zato što je pušač, a podrazumijevalo se da se ne puši u kitabhani. Tako je posegnuo za ispisanim listovima papira.

Pažnju mu je zaokupila priča o vladaru za kojeg se nije moglo reći da je bio nevjernik. Od njega se nije odvajao njegov sluga, a on je bio vjernik. Vladarev nerazdvojni pratilac najčešće je izgovarao rečenicu: »To je Božija volja«. Njome je propraćao zbivanja oko sebe. To je znalo i zasmetati vladaru. Ali, sluga je rijetko šta drugo progovarao. Bio je šutljiv. A to je, već, dobra osobina. Nije li ga i odabrao zato što su mu pričalice dosadne?

Vladar se, jednom, zabavi nožićem za djeljanje drveta. Nije bio tome vješt, pa otfikari vrh kažiprsta. Ugledavši krv i zgrozivši se, poče vikati. Strašno se ružio. Svi uokolo poskakaše. Neki, da mu pruže pomoć. Svi, da ga utješe umiljavajući mu se i povlađujući njegovoj galami. Skoči i sluga koji se nije razdvajao od njeg i reče: »To je Božija volja«. Ionako bijesan, vladar se još više rasrdi. Naredi da slugu bace u tamnicu. Sluga to primi mirno i osvjedoči kao Božiju volju.

Sutradan, pođe vladar u lov. Sam. Dobro mu što s njim nejma onoga sluge. Nije ni znao kako je lijepo biti sam. Toliko mu je bilo lijepo da, zanesen ljepotom, zađe duboko u šumu. I to mu se dopade. Zađe i još dublje. Pred njeg iskočiše čudni ljudi. Skole ga. Uhvate. Svežu. I ponesu.

U selu ga privezaše za drvo. Vladar shvati da je dopao u ruke nekome nevjerničkom narodu. Razabra da oni sutra imaju dan u godini uz koji prinesu žrtvu onome u koga oni vjeruju. I to žrtvuju čovjeka.

Prođe vladaru noć u iščekivanju. Ujutro, odvežu ga. Poskidaju sa njega vladarsku odoru... Namuči se i on i oni dok sve skidoše. Na kraju, i rukavice. Ukaza se zavoj. I, koliko su god bili nestrpljivi, hajde da odmotaju i to. Tada uvidješe da je bez dijela prsta. Šukav.

Divljaci se rastrčaše u potrazi za novom žrtvom.

Vladar ostade sam. Odvezan. Prepušten sebi. Oslobođen. Bolje negoli ikad, uvidje da je sve Božija volja. To ga podsjeti na nerazdvojnoga slugu.

A sluga u zatvoru.

Brže-bolje, navuče na sebe nešto od razbacanih i razbucanih vladarskih krpa. Pa kroz šumu, zaobilazno, ali što je brže mogao. I dođe do svoga dvorca. Odmah naredi da slugu puste iz tamnice.

– Izvagajte ga i, koliko je težak, toliko mu dajte zlata!

Vjerni sluga odbi. Rekne da je već nagrađen.

– Kako?! – zabijesni vladar.

– Zatvorom.

– Kako?!

– Zato što je sve Božija volja.

– Kako?! – galamio je i dalje vladar.

– Da nisam završio u tamnici, oni nevjernici ne bi tražili drugu žrtvu. Oni bi i mene, koji se ne odvajam od tebe, uhvatili s tobom i danas bi mene žrtvovali.

...

– Lijepa priča... – kaza upravnik kitabhane, zagledajući se preko ramena Ćiljata Mansija.

Gospodin upravnik je dugo na toj dužnosti. Poznavao je sadržaj knjiga u knjižnici. I štampanih. I rukopisnih.

– Predlažem vam da, kao Bošnjak, pristupite proučavanju pripovijestî o Bošnjacima koji su ostali u Mekki. Razni su povodi njihovog ostanka. Različite su i pripovijesti o tome – dodade gospodin upravnik.

...

Ćiljat Mansi je upravnika, u sebi, zvao gospodinom Bašlijom. Pri prvom susretu, dok su se predstavljali jedan drugome, nije mu zapamtio ime. Bilo mu je nezgodno da ga to upita kasnije. Opet, bilo mu je glupo da to pita nekoga od kolega.

Svi u knjižnici, i oni koji su boravili samo privremeno, radi istraživanja, i oni koji su bili redovni službenici, nosili su na prsima pločicu sa ispisanim imenom. Imao jê i gospodin upravnik. Ali, njegova je bila naopako zakačena. Ime je bilo okrenuto unutra, a naprijed se vidjela bašlija. Ili nije prao mantil? Ili je tako kačio pločicu s imenom? Tek, odabrao je sebi da ga nazove gospodinom Bašlijom.

...

Iako se nije izjasnio o prijedlogu o istraživanju pripovijesti Bošnjaka u Mekki, sutradan je na stolu zatekao

dvije hrpe papira. Jedna je bila u fascikli poput korica za đačke herbare, tako da je unutra mogao stati denjak papira kao za rukohvat. Druga hrpa bila je tanja.

Jednoga dana, pred zatvaranje knjižnice, odlučio je otvoriti tanju fasciklu. Ne zato što je bila tanja. Njezini listovi bili su vehdiji. Nesumnjivo, stari. Primamljiviji. Kad ovo iščita, možda će se vratiti i većoj gomili papira.

Pred njegovim očima poče se odvijati priča o Bošnjaku koji je izostao iza grupe s kojom je došao na hadž. Nije imao novca za povratak, pa je od gradskih vlasti dobio dozvolu boravka na godinu. Mogao je ostati do idućega hadža. S tim da se obavezao da će raditi. I sebi zaraditi dovoljno da se mogne vratiti s onima koji će iz njegove zemlje doći dogodine.

Ali, Bošnjak se u Mekki više zabavio onime što je njega zanimalo. Mislio je o Mekki... Vidio je mnogo kudikamo ljepših, većih, urednijih, čistijih gradova, ali ga je ovaj osvojio izduženom Kamenom Kockom. I ozračjem!

Samo što još nije i opipljiv taj osjećaj u zraku.

Sjećao se šejha Hasana Kaimije i njegove pjesme o spoznaji reda stvari.

Osovina Univerzuma prolazi kroza samu Kabu. Tačno iznad nje, na sedmome nebu, meleki imaju svoju Kabu i svakodnevno tavafe oko nje. Zdesna ulijevo. Tako se okreću i sve planete Sunčevog sistema. Na isti način se kreću galaksije. Tako se pokreće, kreće, okreće Univerzum. Sve objave ispisane su zdesna na lijevo. Ljudi su ih, poslije, preinačavali i prepisivali – spram vlastitoga lika u ogledalu – s lijeva na desno. Blasfemija se i začela tako. Samo je Kur'an Jasna Knjiga, pod neposrednom Božijom zaštitom.

Jest, dobro je pjevao šejh Kaimi-baba: Ko ne vjeruje u red stvari, treba doći na Ćabu! Baš to. Ovdje – ako ih i ima ili ih je bilo – sve sumnje se raspršе.

Vjetar nanosi mirise behara iako stotinama kilometara uokolo nejma drveta. Ni travke. Samo kamen. Ni pijeska. Samo okamenjena pustinja.

Ljudi su ovdje živjeli i kad je bio samo kamen. I, hoće li biti da je baš zato i baš takvima trebalo pružiti najveću nadu, pa baš ovdje, spustiti posljednju Božiju objavu onima koji su istrajavali na kamenu i uz ozidanu Kamenu Kocku, uz Kabu, u čijoj su blizini već objavljivane upute ljudima?!

Iako zagasit, počeo mu se dopadati i okolni kamenjar. Ranije nije ni znao da pustinja može biti bez pijeska. Uporno je zagledao u kamena brda uokolo. Sve dok u njima nije raspoznao boje uzoranih njiva po Bosni u rasponima njezinih nijansi, od boja tek zaoranih brazda do boja sasušenih brazda. Između sive i smeđe. Sve u svemu, tako izgleda uzorana zemlja u Bosni. Takve prelive boja imaju brda u Mekki.

...

Gospodinu upravniku došljak se dopao već na prvi pogled. Ubrzo je uočio i njegovu marljivost. Plijenio je poštenjem. Isto tako, gospodin upravnik znao je da, radom u toj ustanovi, ne može ušparati dovoljno novca. Zato se usudio ponuditi mu pozajmicu. Dat će mu tri hiljade rijala. Neka za to naruči robe. Svih onih najrazličitijih sitnica koje hadžije kupuju kao darove sa hadža. Podrazumijeva se da mu neće tražiti kamatu. Uz to, povoljno će mu izdati dućan u prizemlju svoje kuće. Kuća nije daleko od Mesdžidu'l-Harema. Odmah iznad Merve. U najprometnijem suku.

Lahko će moći preprodati robu. To nije nepošten posao. Mnogi od toga žive. Sitna je zarada po jednom tespihu, mirisima, kesicama kne i sličnim sitnicama. Gotovo nikakva. Ali, mnogo je toga, a još više kupuju brojne hadžije, pa će se dobit neosjetno uvećavati i imat će sasvim pristojnu zaradu. Kad vrati posuđeno i plati kiriju, moći će na zarađeno uplatiti i zekat i opet će mu dovoljno preostati i da podijeli sadaku i da imadne za povratak.

Možda bi sve tako moglo i biti. Ali, ni traga od robe za koju je Bošnjak unaprijed dao sve pare.

Primicao se mjesec hadža...

PRVI DIO

SMEĆUĆI S UMA USUD DA SE BOŠNJAKU NE DA SITNO SAMLITI

Voda Drina, skapavanje mutno.

Zajedno sa Drinom, s njezine lijeve strane oticala je teška muka nesviknutosti na novu državu. Narod se o svome jadu zabavio i na Diviču. I nije se imalo o čemu drugome misliti. Sve dok se ne zbi čudo s Hamdanovim aharom i zaokupi svu pažnju uneveseljene kasabe...

Drina, istom ispravljena i spasena dugoga kroćenja među gudurama uokolo Srebrenice – tamam kad uzme zalet da se, poput strijele, zaleti u mehko sembersko tlo – razlije se pod silinom utoka Drinjače pred samim Divičem. Kad i to savlada, usputno obliže zidine u podnožju drevnoga Kula-Grada, pa se – podrivajući zvorničku čaršiju na obje svoje obale – zajurca ravnicom prema skončanju u Savi.

Zato li što se tek oslobodila stega, uz Divič je Drina i najobuzdanija. Čak izgleda pitomo. Časak njezinog

smiraja iskorišten je da joj se, između obala, namakne čelična omča. Ispod te sajle pehlivani skeledžija Meho Kuršum.

Baš pehlivani.

Ništa posebno ne znači to što Drina izgleda mirno. Osim što time može zavarati. I osujećene stihije, ona je samo Drina. Pehlivanilo se po žici nad Drinom ili se sa žicom nad ovakvom rijekom prevodilo skelu, to je pehlivanjenje.

– Drino-vodo, skapavanje mutno... – zapjevava skeledžija, ali se ne može razabrati pokušava li pjesmom pročistiti grlo ili rastjerati zebnju zavijenu u ranojutarnju magluštinu na Drini.

Neće još dugo pa će nad Mlađevcem zvijezda satjerati Mjeseca i proplamsati se magleni oklop. Nad rijekom će mjesto pramenaste nevidice preuzeti samo studen. Hiljadustoljetna studen drinskoga svitanja. I nje će, ni za sahat i po, kao i magle, iznebuha nestati i obvladati vrućina ljetnoga dana. Iz zemlje će prokuhati jara i nadvladati svježinu vode. Prostrani kanjon obuzet će kazanska pripeka...

Osjećaj o vremenskim mijenama potiče iz nakupljenog iskustva koliko i od sijevanja u kostima Mehe Kuršuma.

Iz razmišljanja ga trgnu zov iznad razdanjene rijeke. Narazgovijetan, uporno je i jednolično ponavljan. Odnosio se na njeg. Onaj tamo, s onu stranu, i nejma ovamo koga drugoga dozivati.

– Dobro je... – pomisli. – Ima posla od ranoga jutra...

Samo pomisli. I samo u prvi mah, dok je zaključivao tek po dalekoj galami dozivanja.

Pogled ka drugoj obali učini da, umjesto zaušćene Bismille, pljune u vodu. Čak nejmade volje ni pogledati za ispljuvkom. Ali, namah mu bi i krivo što to nije propratio pogledom. Živo ga je zanimalo je li slinasti ugrušak, potjeran iz prsa započetom pjesmurinom, samo pročepljeni žutkasti duhanski poganluk ili je i zakrvavljen.

Ipak, i u jabučici i u grudima lahnu mu od pljuvačke. Prodisa punijim plućima.

Nije mu se mililo ni da se, makar i nakratko, zabavi ugođajem prodisaja. Toliko mu je prisjeo pogled na drugu stranu Drine. Zgadio bi mu se, haman, ne samo dan koji istom započinje nego i čitav život, da mu u pamet ne dođe maločas zašućena Bismilla.

Svaki dobar posao započinjemo Bismillom.

Tako je govorio u mektebu stari muderris Abdurahman.

Bî primiren samo koliko za tren. Ipak, nije mu se mililo spominjati Božije ime uz posao koji ga čeka na samome početku novog dana: s one obale siloderno mu je mahano džandarskim kapama.

– Skapavanje mutno... – doreče.

Ne dopjeva. Samo izreče. Da ne bi opsovao. Umjesto psovke. I pokrenu teško veslo.

Skapavanje mutno.

– Gadan vakat nastade...

To je, uz hutbu na džumi, uobičavao kazati hatib Abdurahman-efendija, a samo će se naći Rasim Zildžo da se usudi i protumačiti:

– Da ne može biti gori. Ćafiru zapalo da njegova vlast premosti Drinu. Pregazilo najveću granicu na dunjaluku. Hej! I namah se zaponijelo kao da je njegovo. I kao da je ovo oduvijek njegovo. I da će ostati dokle je svijeta i vijeka. I niti pomišlja da se Drinom raspuklo još s Rimskim carstvom, kad je, za sva vremena ovoga svijeta, baš ovuda razdijelilo križare i krstaše, a islamu bilo suđeno da se ugnijezdi uza samu granicu njihovoga rascjepa. Kao uputa i radosna vijest onima koji vjeruju, obavljaju namaz i milostinju udjeljuju i koji su uvjereni u Budući svijet. I kao znak da će zavladati svijetom...

Još se nije ni razaznavalo koji su vojnici preživjeli. Raštrkani, jedan po jedan ili u grupicama, jednako su miljeli iz dalekih krajeva Evrope i Azije. Pristizali su i na Divič. Za njima je išla slava najvećih gazija Svjetskoga rata. Pobjednici u najvećim bitkama. Od Soče do Pijave i Gierokastre. I na drugu stranu, sve do Karpata i Galipolja, a i nadalje. A u Bosni prihvaćani gluho. Vratili se kao pobjednici raspaloga carstva. U istu zemlju i drugu državu došli. U svoju zemlju se vratili, ali s drugim gospodarem.

Vlast ih nije prestala gledati mrsko ni kako je vrijeme odmicalo.

Njima preostajalo da gledaju svoja posla, a ona su se svodila na jad i čemer da se, kad se već živo stiglo kući, u miru kakogod uščuva glava koja se na ramenu nije pogela ni na jednoj strani svijeta, u četiri predratne i u još šest oformljenih bošnjačkih regimenti K. und K. U rusvaju kad je mušku bilo da potvrdi koliko je muško.

– Što ti je život. Sve predeveraj. Što živa glava nikad nije. I ostani živ. Ali, hajde sada ostani u pameti... – vriskat će Rasim Zildžo, jednako se ibreteći:

– U Bosni nas dočekala vlast onih koji su nam bježali sa mejdana, ali su se, zato, razgoropađivali da upadaju preko Drine. I udare na nejač i nemoć. Bošnjačka muškadija bila na vojnu dignuta. I, gdje je god bilo najgušće i najžešće, isturalo nas. Da odbijemo ili nadbijemo. I Drinu smo, kad je Srbija udarila na Bijeljini, pregazili. I do Krupnja stjerali kukavne zavojevače Svjetskoga rata. Iz Srbije je, namjesto vraćanjem u borbu, uzvraćeno upadima preko Drine i iskaljivanjem junaštva u klanju bošnjačkih đuturuma, ženskinja i maksuma.

Ili zato što je Zvornik štitilo turbe šejha Kaimije, ili zato što je bilo tvrdo udariti na gradove, nisu se usudili i ovdje napastovati. Ali, jesu naokolo. I oko Vlasenice. Uokolo Srebrenice. U blizini same Rogatice...

– Jednako su, kao i pred Svjetski rat i uz njegov početak, i nakon što je rat stao i raspala se bečka carevina. Mala knjaževina s onu stranu Drine

unaprijeđena u kraljevinu. I dato joj mjesto među osiljenim pobjednicima. S pravom da ustoliči sebi državu od Skadra i Dojrana do Palića i Jadrana, pa do dobro preko rijeke Mure i iznad Triglava i mora Jadranskog, a odatle do bugarske planine Balkan... Ja, šta su se i tada, u jagmi dobitka, napljačkali i napalili bošnjačkoga mala i imanja i naklali evlada. Ja, šta je Drina, i tada, pronijela Bošnjaka... – mrmori Zildžo i podsjeća kako nije bilo Bošnjaka u blizini Drine da mu nije ubijen ko od bližnjih ili iz daljnje familije. Nije se smjelo pokopati ni one za koje se znalo u kom su potoku samo prigrnuti zemljom ili im se sakupiti kosti i klanjati dženaza. Jedino su, potajice, u gluho doba noći, kroz šašu uz obalu, dokučivana nasukana tijela. I kriomice ih se zakopavalo na skrovitim parcelama. I tihom dovom molilo Rahima Stvoritelja da se smiluje njihovim dušama. I njihovim i njihovim. I mrtvima i živima. I nije se znalo je li bolje mrtvima ili je gore živima.

Rasim Zildžo je, drugoga petka, nastavljao svoj vaz poslije staroga muderrisa Feriza:

– Nametnuto zlo mira. Za vratom s onima koji su započeli rat, a u kome im nije trebalo dulje od godine da bi im se država raspala. I njezina vojska učinila što nijedna nikad nije. Uvidjela da neće biti ništa od osvajanja tuđeg. I da je udarila na jačeg. I da joj ne mogu pomoći oni koji su je nahajcali na rat – i Englez i Francuz i Rus o svome se jadu zabavio. I

ne pomišljajući braniti vlastiti narod, radi čega svaka vojska i postoji, napustila ga je i dala se u bježaniju. Svu je svoju zemlju uzduž prebježala. I kroz još dvije i po tuđe zemlje pobjegla. Sve do dalekih mora. Do pred samu Tursku, pod čijim joj je skutima i bilo mirno više od pet stotina godina... Hej! Toga nije otkad je svijeta i vijeka! Pobjeglo sve što bi se trebalo muškom zvati i vojnikom prozvati. I redovni, i rezervisti, i trećepozivci. Ratnom neprijatelju na nemilost ostavilo djecu i roditelje. I svoje žene i kćerke, neuzubillah, ostavilo im u milost! Gdje je to još bilo i može li igdje biti? Nikad i nigdje! Ili i jest... Naviklo, zar, za pet stotina godina pod Turčinom, pa zašto ne bi i pod Švabom?

– Kako je ovo ovako nastalo? Da je bitka bitkom, pa da se pobijemo kao ljudi, ja ih se ni sad, ovakav i jedan, ne bih deseterice bojao. Tako je s njima kad je bitka bitkom. A vidi jada sada... Raspomamilo se. Zapala im država. Sve što nisu mogli ratom, vlašću nadoknađuju... – mrmljao je Rasim Zildžo pozastajkujući uza sokak i dijeleći djeci šećerke, a po mahali se oglašavalo tandrkanje kanata i dječurlija iskakivala iz avlija znajući da je Zildži prispjela penzija iz Beča i da ih neće mašiti da svako bude razveseljeno.

Halabe, male barabe,
Rasim Zildžo sve pare potrošio
Samo toliko ostavio
Da bi djecu počastio
Halabe, male barabe!

Odjekivali su dječiji glasići, a oblakom prašine iza njih gegao se Arsen Policija. I da prisluhne neće li ugursuz Zildžo izlajati još koju koju ne treba. I da pristigne kad se, uvrh mahale, djeca raziđu kud koji mili moji, a Zildžo zasjedne ispred mejhane Mehage Sefe i počne čašćavati sve koji se zateknu. Ni šepavog džandara neće mašiti čokanj rakije. Pa će se, gušterajući se na krezavom suncu i pijuckajući rakiještinu, prepustiti uživanciji. Opet će do mile volje, u tuđem ćošku i o tuđem trošku, moći zamišljati kako će biti kad bude ono što mu je narednik Petrović obećao. Država samo što nije dokinula tuđinska primanja takvima kao što je Zildžo i zavela povišice ovakvima kakav je on, kojemu je komorna kobila trećega saziva srpske vojske na Prokletijama stala na nogu, a njegovi ga ostavili da se smrzne u snijegu i ne bi nikad Krfa vidio da nije bilo Šiptara, niti znao kako taj Solun izgleda, a kamoli bi se Bosne domogao. Arbanasi su ga iskopali iz smeta i liječili uz vruću peć, sve dok nije doobro ojačao i grahnulo ljetno sunce, pa ga naputili kuda će da bi mogao naći pobjegle svoje vojnike.

Ima mu, samo što nije, zapasti i povišica i Solunska spomenica. Ono, opet, neće mu ni približno biti kako je sada ovome Zildži kad iz Beča, sa jednom penzijom, primi koliko on u deset džandarskih plaća. Ali će, makar, Zildžo ostati bez svoga sljedovanja. Zildžino je o kratkome štapu. Ima da spadne na prosjački štap. Zna država šta radi. Ona, koga treba, prigrli, pa stišće dok mu u zagrljaju kosti ne popucaju. Ne može penzije svojim soldatima po ovoj kraljevini dijeliti dušman

Srbije. Neće ni Zildži još dugo. Zato Petrović i kaže da ga se ne dira. Proći će njegovo. Prolazi. A i sakat je. U obje noge i u jednu ruku. Od takvoga nejma ni štete. Zato, kazao je narednik, neka ga. Neka balije misle da se svašta smije misliti – i još i naglas reći – u novoj državi. A gdje je Carigrad i gdje je Beč? Haj-haj je i do Beča i do Carigrada! I još njihovo prošlo! A Beograd? Beograd je samo preko Drine! Beograd je i Drinu prešao! Nikako to nije mala stvar, kad se veća nije mogla ni zgoditi. Gubiti u ratu i dobijati u miru.

– Ko ti je kriv?! Tvoji su te gađali! – krevelji se Arsen Policija u lice Rasimu Zildži i ustima primiče čokanj.

– Moji? Mene moji gađali? Jesu, moji su me pogodili. Halal im bilo! Ali, nisu me gađali. Zalutalo đule. Tobdžija se raspametio... I neka je. Samo neka nisu tvoji... Neka mi je i prste odnijelo. Ja sam se njima nadržao kalema kad ga se nije svako mogao latiti.

Ama, i džandaru rakija oslačila pribadanje:

– Ne velim. Samo onako kažem. Nego, kako se, ono, rekne... Nogama ne možeš mrdnuti i svaki će ti prst dobro doći da se bolje na štakama obdržavaš kad spadneš na prosjački štap...

– Paskoviću pasiji! – buni se Rasim Zildžo. – Te li pasiji! Kakav vakat nastade! Barem je onaj za stolom šutio o onome šta misli onaj ispod stola...

– Samo, velim, nešta se priča o bečkim penzijama...

– Ih, Beč! Beč! Šta ti znaš šta je Beč! Ti nikako ne možeš znati šta je Beč! Tamo je Dunav taze i plav! Tamo ti je... Tebi nije... Tamo je... Beč! Hej, Beč!!! I ti meni o Beču?! – drzma se razbaškareni Zildžo i lijevom rukom priziva momka Mehage Sefe da još jednom posluži sve u mejhani. Pokazuje da je izbor slobodan i doobjašnjava podignutom rukom da je sve na njegov trošak.

– Samo, velim, kako se, ono, rekne... Mogla bi ti ustrebati ta tri naša prsta...

– Prsti su moji!

– Tvoji...

Zatreperi Rasim Zildžo:

– Bože, Ti mene sačuvaj i sakloni svake bijede! Spasi me nevakta! Meni odu prsti s moje ruke. I ovaj meni da su moji prsti – njegovi!

– Nisu moji, naši...

– Moji prsti su moji prsti. Božije davanje!

– Samo, velim, mogla bi ti ustrebati ta tri naša prsta. Da i nama ćato budeš. Da ti se nađemo u nevolji. Da ti valjadnemo. Da se imadneš od čega, kako se, ono, rekne, da se uzmogneš izdržavati kad ti prestane da mahalsku djecu šećerkama kljukaš... – gladi brke Arsen Policija.

– Šta ti je, bolan bio?! Ne može Rasim Zildžo svakome pisar biti! Nejmao ja korice pogače pregristi, ali neka su mi ta tri prsta otfikarena! Samo da ne držim svačijeg kalema. Hej, carski i kraljevski sam ja pisar! Da je samo kraljevski, pa hajde-de. Ali, i carski! Carski i kraljevski! I da je samo jednog te istog cara i kralja, pa

hajde-de. Ali, dvojice! Dvojici careva i kraljeva ja sam pisar bio. Franz Joseph Prvi i Karl Prvi Habzburški, hej!

– Velim, kako se, ono, rekne...

– Šta ti imaš kome reći, šta? Ništa! Nikome!

– Moglo bi ti prisjesti...

– De, utrni, Allaha ti, vlaše nijedno!

– Nemoj tako, Rasimaga! – umiješa se mejhana.

– E, pretjera ga i ti! – ubacuje se drugi, pa treći:

– Kud ćeš njega Allahom moliti...

– I policiju vlašetom nazivati!

– Nije ti uredu! – umiješava se i deseti.

– Neuzubillah! Neuzubillah! Neuzubillah! Što me vlaše iz pameti izvede... – priziva se Rasim Zildžo.

– Ti opet prekardaši! – potaknu neki od čašćenih, a utom – kako je i bilo vrijeme da se okonča čašćavanje – zatečeni u mejhani ustadoše da se razilaze.

– Dobro, ljudi, šta vam je?! Stanite. Ne idite! Ja sam samo mislio da utrne s govorancijom. I da s mirom pije svoju rakiještinu... Stanite, ljudi! Polahko. Nije hića. Duga je noć... Ja, kakav li vakat nastade! Onaj kojeg gostiš za hastalom govori ono što bi mislio i ne bi smio reći ni kad bi ga se pod hastalom držalo svezanoga u vreći i, pride, nogama ga se čepalo! I još se ovi moji nađu uvrijeđeni... Ja, šta li ovo bi i šta će biti sa nama?!

– Pusti! Narod kao narod. Gdje ćeš se narodu zamjerati... – odmahuje Arsen Policija i pokazuje momku Mehage Sefe da nastavi sa posluživanjem na Zildžin račun.

Momak, naviknut na troškaljivost Rasima Zildže i nastavljanja njegovih svakomjesečnih sjedeljki s Arsenom Policijom, i donese bokal ružinog šerbeta i surahiju rakije, znajući da će Zildžo jednom ili dvaput nadoliti ili ne nadoliti sebi šerbeta u maštrafu, ali će džandar u čokanj ispred sebe naliti svih dvadeset puta, za koliko je surahija zamašnija od čokanja. Iscijedit će do posljednje kapi.

Jašta!

Dobra vakta ko obraza nejma.

– Dobra vakta ko obraza nejma. Kao da prije njihovog fursata ništa nije bilo ničije. I kao da će im opstati dokle je svijeta i vijeka... – mrmlja svoje i Rasim Zildžo.

Gruhnu grom iz olovnog neba: Agrarna reforma.

– Ozakonilo hajdučiju... – oglasio je s minbera stari Feriz.

Da se i ne pomišlja nadalje žaliti za imanjima s onu stranu Drine, kad su – što je bila živa rana u sjećanju – potkraj minuloga stotinuljeća ovamo dogamizali bošnjački muhadžiri, puhljajući i mrmoljeći.

– Halali, Huso, materi, a mater će tebi za bošnjačko s onu stranu Drine! Nek se živu glavu iznijelo...

Ko je i iznio. I ko je iznio ovamo, preko Drine.

Bošnjačke djevojke, kad se Bosne domogle i još malko od Zvornika odmakle, osjetivši čvrsto tlo pod nogama, na Diviču kolo zaigrale, zaigrale a i zapjevale:

»Oj Užice, mali Carigrade,
Dok bijaše, dobro nam bijaše,
Kroz tebe se proći ne mogaše
Od sokaka i od ćefenaka,
Od momaka i od djevojaka«.

Ja, Bože mili i dragi, šta se Divič nagledao jada i naroda protjeranoga na ovu stranu Drine.

Narod lijep. Lijep. Ali, muka ga utukla. Pa se na Diviču – biva na Bosni, na svome – pribrao i opet osmjelio, hrabreći se da neće biti ono što je već bilo. I da će se jednom tamo i vratiti. Kao što i priliči biti svoj na svom.

– To je bilo – prebirao je Rasim Zildžo – dok je u divičkoj džamiji vazio Teufik-efendija, babo istoga ovoga muderrisa Abdurahmana. Turčin dao Beogradu dio uprave i ni čestito se nije odmaknuo Stambolu, jer je za sobom ostavio Rešid-pašu da veziruje, a Srbadija se digla na Bošnjake. Pobilo hiljade i hiljade. Protjeralo hiljade i hiljade. Jedne propustilo Beogradskim pašalukom, prema Turskoj. Pa ko se domogao, a ko nije. A ko nije, zastajao usput. Neki u Novopazarskom sandžaku. Neki prelazili u Albaniju. Treći iščekivali po Kosovu ili u Skopju neće li drukčije ispasti. Hej, kolika je to Carevina bila, ta Turska! I preko noći da propadne? Još će se za njezino pitati... – duma Zildžo, pa se tješi:

– Ama, oni i s Turčinom, kako su već i čorbali duže od pet stotina godina, i napismeno načinili dogovor da još i naplaćuju za svakoga muhadžira iz Bosne. I to dobro. Po cijelih pet stotina lira... Ama, nekima

ne dalo ni za kakve pare u Tursku, nego ih pripustilo preko Drine. Makar i dodatno ne naplatilo, ali da ispadne da se ni Turcima, ni Bošnjacima ne ugodi. Prvima, da preko mjere nejmadnu odanih Bošnjaka s kojima će moći naseljavati pustoši Anadolije i s njima podmlađivati svoju krv. Bošnjacima, da ne bi patili na daljini, jer je prava patnja tek kad se blizu onome gdje se bilo i onoga šta se bilo. I kad se sve misli da će se moći povratiti na staro...

– To je patnja. To! Na blizinu! U Turskoj koji su, brzo će shvatiti da i nisu među svojima i da nikako nisu na svome. Svisnuli, ne svisnuli, pomirit će se s time gdje su i šta su. Ama, ovo je tek živa muka: biti među svojima i ne biti na svome. Kod svega svoga dobra, koje je nadomak, samo preko rijeke. Toliko preblizu da je nepovratno daleko.

U Zvorniku se skrasili Avdispahići, Ribići, Hadžiomerovići, kojih je stiglo i do Vlasenice, zajedno s Aganovićima, Telalovićima, Efendićima, Husejnovićima. Kao što ih se, a i Husića, naselilo u Srebrenici, skupa sa Bektićima i Mujičićima. Da se ne redaju Bešlagići i ostali koji zastadoše u Tuzli. Ni Hadžiahmetovići i ostali novi u Bijeljini, Kozluku, Janji... Do Brčkoga, Šamca i Orašja na Savi. Svi, sve misleći – nakon što ih je prošla prva radost da su izvukli živu glavu – da će se izvršiti zemaljska pravda i da će brzo, ili makar kad-tad, biti vraćeni na svoje.

Koliko je prazna nada kad se, oslanjajući se na mjerila o časti i poštenju, prema sebi ravna druge!

– I, kad su tako dok su bili tek kneževinica u nastajanju od pašaluka, još sa stambolskim vezirom u Beogradu, kako ne bi sada kad je tamo ustoličilo – ni manje, ni više – svoga kralja za čitavu Jugoslaviju?! Samo što još i samu Drinu nije zasulo kamenom i zemljom, pa dokinulo da je ikad i bilo zemlje Bosne... – mrmljao je sebi u bradu efendija Abdurahman Feriz nakon što mu je narednik Petrović pripriјetio po Arsenu Policiji da je došlo ćage koje nalaže hodžama po Bosni da više svoje riječi ne smiju uplitati u poslove države.

Ali, svejedno, na pitanje džematlije šta znače tuđe riječi, stari muderris je sljedećeg petka kazao s minbera:

– Agrarna reforma, ona. I obligacije. S njima se ima douništiti bošnjački nâm i iman.

Agrarna reforma. S obligacijama.

Jedino su se Šadići iz Vlasenice okoristili. Otkupljivali od vlaseničkih begova i aga obligacije na zemlju koja im je oduzeta i plaćena papirima.

Ograđujući se da ne govori o kaurima nego i o izrodima u svom rodu, stari efendija zapaluca jezikom:

– Stekli čageta za pola Javor-planine, na čitavu Berkovinu, a da ruke nisu dublje zavukli u svoj džep. Hej, Berkovinu, onoliku?! Onoliku ravnicu, čijim čairima ni hiljadu kosaca nije moglo dohakati do Aliđuna, pa je uvijek ostajalo nedokošene trave!

Onoliku zaravan, koja konja pod jahačem smori dok je naobdan zaokruži! – tumačio je Rasim Zildžo i doobjašnjavao kako su bivši vlasnici bili još i zahvalni Šadićima što su ih riješili izjalovljenog nadanja da će im nekad biti izbrojane velike pare za papire iza čije je vrijednosti država stajala svojim muhurom. Ali, obligacije došle do bescijenja. I još bi se i dobro prodale da su mogle poslužiti za motanje duhana. Ili da se, s poleđine, na njima mogla jazija ispisivati.

– Predebele za savijanje i pušenje. Niti su hartija za pisma. Proštepane na sitne pravougaonike bonova, gotovo svedene na veličinu taksenih maraka... – jadao je bivši beg Junuz, a Rasim Zildžo, ohrabren da ne govori samome sebi, razvezivao:

– Ne boj se ti da bi se, samo od sebe, i Šadići olahko okoristili. To su oni s onime koji će postati glavni ministar u Beogradu. Stojadinović. On naumio sebi fajdu, pa mu Šadići trebali da se ne prepozna šta je naumio. A još pomislio da izgleda tako kao da samome kralju hoće dobro učiniti. I da mu gospoji Mariji, kraljici majci, ugodi. Biva, da poradi astme, ne mora odlaziti čak u Nicu. Na Javor-planini, baš uokolo hana zvanoga Pijesak, ima te have koja je razglašena zdravom i po kojoj se zračne banje cijene. Zato su i nazivane banjama. Hej, banje, a bez vode?! Samo na zrak! I to je takve have toliko koliko je još samo ima u Nici. Pa da tu ljetnikovac podigne bolešljikavoj Rumunki. A i dobro je da se malo primiri dojučerašnje bošnjačko plemstvo. Da ne bude da su svi prevareni za zemlju. Da

se nekima obligacije otkupe. I kralj sit i mirna Bosna! I, sve kao usputno, prepun Stojadinovićev budželar.

– Jest, moj brate... – kazivao je Rasim Zildžo. – Ne ide pedalj zemlje uz dvorac kakav je kraljev. Treba onoliko koliko kralju i priliči. I da je u jednom komadu. Da zemlje bude toliko da joj čairima ne mogne dohakati ni stotinu puta po deset kosaca. I to da ne dižu glave sve do Alićuna. Od Alićuna se trava više i ne kosi. Dotad je sprži i zubato planinsko sunce. Više i ne bude trava travom, nego ostane grehota što se nije pokosilo, pa iz zemlje džiklja sijeno. Za pripekom nastanu duge planinske kiše i suha trava počne truhnuti... I još toliko da je bude, kraljeve zemlje uz ljetnikovac, da se smori i najbolji pastuh i po njemu padne od umora dobar jahač, a ne mognu je u jednome danu obići... Berkovina! Dušu dala. Kao stvorena za priliku. Našla slika priliku. I Stojadinović sebi Šadiće...

– Tako su i Šadići sa Stojadinovićem. Tako je Stojadinović s Aleksandrom Karađorđevićem. Tako su tolike pare obrnute da ih, koliko je god Stojadinović zadržao sebi, nikako nije moglo uzmanjkati ni Šadićima, koji su obligacije pokupovali jeftinije nego da su cigaret-ćage ili još običnije, tefter-ćage. Ali je i to bolje negoli onima kojima su hrpe i hrpe papira, tovarima da se mjere, samo zauzimale kućni prostor i čuvane na suhom i vrućem, umjesto da ih se premjesti u magazu, na tavan ili, još bolje, u trap, pa se samo prepuste truhljenju. Kao nepokošeno sijeno Berkovine po Javor-planini.

Pričao Rasim Zildžo, ne pričao, priča se znala, samo što se on usuđivao naglas je prevaljivati preko usana...

– Ni da se ko pobunio. Šadićima pokriće bio Stojadinović. A zar se i usuditi udariti na kraljeva čovjeka? Da se i ne govori o žalbi na samoga kralja. Ono, jest da je prijevara. Ali, opet, od Šadića se koja para i izvukla. Oni koji njima nisu prodali, nisu ni znali šta bi sa silnom bezvrijednom hartijom ovjerenom državnim pečatom. Da im s državnim parama ne bi bilo kao što je Bošnjacima s državnim obligacijama na zemlju, Šadići su, nasred Vlasenice, kraj džamije, one što je dao, prvu na Bosni, podignuti sami sultan Mehmed Fatih, srušili svoj veliki han i podižu još veći hotel. Da ga neće biti masivnijega i ljepšega na čitavome drumu od Sarajeva do Beograda. A i iz Sarajeva i Beograda moći će im se diviti.

– Ako su Šadići i počinili otimačinu kakva se ne pamti, i Šadići su jedni na Bosni. A kolika je Bosna i koliku je tek država počinila prijevaru? I to ne samo otimačinom bošnjačke zemlje. I time je što je, svijetla obraza, tuđu zemlju – u većoj mjeri negoli je sebi prisvojila – poklonila narodu. Samo jednome između naroda. Onome čije je ime bilo prvo u imenu Kraljevine dok nije prozvana Jugoslavijom. Biva, čija država, njegova je i pravda. A i Šadićima, zato što su jedni i što su Bošnjaci, i njima će se već dohakati. Kao što će se, inšallah, i njoj, ovoj državi... – kazivao je, samome sebi, Rasim Zildžo sjedeći do pred zoru u kahvi Mehage Sefe.

– Hoće, hoće! Kadli, tadli! Ničija nije do zore...

Ničija nije do zore gorjela, ali je i agrarna reforma smorila Bosnu.

Rasturiše se begluci, razmeđiše odžaci, zaposjednuše čifluci. Rijetko se iko čestit na obje noge dočeka.

Jeknu Rasim Zildžo, sakat insan, bez begovskog rodoslova:

– Učini ćafir da posrne viđen Bošnjak. Da se sparuši cvijet Bosne. U korijenu je sasječena aristokratija kakvoj nije bilo ravne. I nisu samo njih, a oni su i imali najviše. Nego su redom. Samo, je li imao i je li Bošnjak.

Ciknu i Divič kletvom zatečenom na nedjelu: Imao, pa nejmao!

I samo ostade pusti nâm. Ni traga mržnji koja bi mogla poroditi učinkovitu osvetu. Samo nadmoć prezira da se drukčije. Da se pripada soju. I da se nije sojsuz, ni svaka sorta. A i ta isprazност gruhanja jumrukom u prazna prsa topila se u utjehi:

– Šuti i trpi. Naduravaj. Neće ni ovo dovijeka. Ničije nije do zore. Neće, Vallahi, ni ovima.

– Nije ničija, pa neće ni ova.

Smetalo se s uma da prazna ne puca i uljuljkivalo u tješenju da je katolicima Bogu se moliti i po raskrižjima putova kapelice graditi, da je pravoslavcima bune dizati, pa gubiti zapodjenute ratove i u miru se upetljavati među pobjednike, sve do nove prilike za bunu i još

bolji mir, a bošnjačko da je mliti kahvu i sebi u bradu gunđati:

– Neće ni ovo dovijeka ostati.

Mliti kahvu i sebi tepati, zaturajući s uma usud kako se Bošnjaku ne da sitno samliti.

BIJELA KAMENA JAJA, KAO DA SU KOKOŠIJA

Kao da sjena hodi uspravljeno.

A i to što mu je preostalo od hoda podsjeća na blago, jedva primjetno lelujanje paučine na bezvjetrici.

Takvom se doimlje prilika staroga hadžije muderrisa Abdurahmana Feriza dok se, stopicu za stopicom, kao paučak, primiče Kula-Gradu.

Vjetar je, ne dokončavši svoje, do u predakšamski vakat po nebu vitlao ostatke oblaka, pa preostala paperjasta bjelina upija iz daljine posljednje ostatke danje svjetlosti rasplinute u purpuru crvenila. Razbucani pramičci podsjećaju na uvećane zagasite žiške nakon velike vatre koju teferičlije nisu pogasile, pa one, pokrivene tamom noći, polahko gasnu same od sebe.

Bio je visoko. Duboko ispod njega ostali su, na jednoj strani – Zvornik, Drina – na drugoj, i na trećoj

– Divič. Bilo je predjacijsko doba. Nije bilo mjesečine. I nisu se vidjele zvijezde. I da iznemoćale staračke noge nisu pokušavale činiti odlučne kretnje u mrklini, da nije poznavao svaku stopicu uspravite hođe uz Kula-Grad, pa je dobro znao da je – izuzimajući komadićak preostaloga puta do turbeta šejha Kaimije – okružen samosamim nebom, bi i pomislio da iz zemlje izbijaju nur-vatre. I da to dobri razgone tminu. Ali, samo što nije jacija, pa će se i posljednji titraji nestaloga dana hitro utrnuti. I nastupiti samo noć.

Starcu su sjećanjem prosijavale misli o Kaimi-babi, Allah ga nagradio i na Onome svijetu, i jednoj od njegovih šetnji uz Drinu. To mu se vrzmalo po pameti čim bi zastao s učenjem dova.

Insanu u godinama najčešće dođu na misli događaji iz mladosti. Iz najranijeg djetinjstva. I u najsitnijim pojedinostima.

Kao da je bilo jučer.

Samo što se on jučerašnjega nikako ne bi mogao prisjetiti. Niti šta je bilo prije pet dana, prije dva mjeseca, unazad šest, šesnaest, trideset šest, pa i šezdeset šest godina. Ali se svega davnijega sjećao kao da je – što mlađi reknu za sebe – bilo jučer. Samo mu je trebalo naumpasti nešto što je bilo krupnije. Ili ga samo podsjetiti na ono što mu se moralo urezati u pamćenje. Kao kad je, prije devedeset i nešto ljeta, pao s kruške. Ili, kad ga je, kasnije, dok je bio austrougarski vojnik u ruskom ropstvu, udario voz... Da mu se javi bilo kakvo poređenje s bitnijim događanjima kojima je bio svjedok ili je morao čuti o njima. Ili da mu samo

naspomene neko od onih koji su otprilike znali šta je prošao – kao ono o svatovima sa otkačene skele – pa će mu i sve sitnice pokuljati na površinu sjećanja. I ko se s kime bio oženio. I kakvoga su roda bili, i ko je bio u svatovima. I ko je i zašto izostao. I kolika je dženaza bila – da se u miru ne pamti toliko mezarova odjednom. I da kamenje koje se dugo bijeljelo na zaravni uz Drinu kraj velike stijene nije samo onako bijelo kamenje. Niti izmišljena predaja o okamenjenim svatovima. Nego se mladu nije htjelo razdvojiti od mladoženje i htjelo ih se skupa pokopati. A kako je mlada bila s maškom djevičanske netaknutosti i nije joj – po običaju stare bošnjačke vjere – pripadalo kabursko mjesto u mezarju, nego je takvoj namijenjen počinak uz rijeku, ni mladoženju nisu htjeli razdvajati od nje. Ni svatove od njega. Zato su i kamena uzglavlja morala biti drukčija. Namjesto nišana, pobodene su gromade kamenja. One sad podsjećaju na okamenjeno stado bijelih ovaca. Ili na okamenjene svatove.

Kroz dugi čas kamenove su ubijeljeli vjetar, sunce, kiša i snijeg.

Niko drugi na Diviču ne pamti kad se skela sa svatovima otkačila od čeličnog konopca. Teško je ustvrditi i je li se to zbilo za muderrisovoga života. Ili je prepričavao ono o čemu je u djetinjstvu slušao? On i nije znao navesti godinu. Jest pamćeno da se skela na Diviču znala otkidati. Da su jednom nastradali i svatovi. Ali, opet, o razbacanom bijelom kamenju na

uzdignutoj ledini uza samu Drinu više se govorilo kao o izmišljenoj negoli o stvarnoj predaji.

Hadžija Abdurahman Feriz znao je da se ovo što mu se, dok se primiče turbetu šejha Kaimije, plete u mislima nije dogodilo za njegovoga vakta. Znao je o tome iz prepričavanja. Prvi put je čuo dok je bio dječačić. Već tad je od toga događaja Drinom bilo proteklo podosta vode. Ali, ako se sagleda iz sadašnjega muderrisovog odnosa spram vlastitih godina, priča tada i nije bila zabajatila. Pogotovo zato što je, prečestim spominjanjem u njegovoj kući, zanavljana i čuvana kao kakva dragocjenost. U međuvremenu ih se nakupilo, mašallah, stotinu i koja. Lijepih stotinu i nešto njegovih godina! Lijepih?! Ma, kako lijepih, kakvo li što! Jadnih, gadnih, gladnih. Svakakvih. Svakakvih, pa i lijepih! Boga mi, i lijepih! Još kako da je bilo i lijepih. Ih, ih! Samo ih se muderris efendija treba prisjetiti! Da ga neko na to potakne... Bilo je i lijepih! Kako da u tolikom zbroju godina ne bude i onih koje su godinice?!

Naumpadalo mu je baš to kućno pripovijedanje. Najčešće spominjano s jeseni na zimu, kad dani okraćaju i noći se odulje. I kad se, uz komljenje kukuruza ili raščešljavanje šćebljene vune iz dušeka i jorgana, pričanjem prekraćivalo dugo uvođenje u noć. I razgonilo prerani san s podbuhlih kanata na očima.

Priča se među divičkim Ferizima prenosila s koljena na koljeno. Otac sinu. Sin svome sinu... I njemu je njegov otac. Ocu je njegov otac. A ocu njegovog oca, opet, otac... Hoće li biti da je tako bilo? On,

Abdurahman Feriz. Njegov otac, Teufik Feriz. Djed, Abdurahman Feriz. I, pradjed, Teufik Feriz. Tačno tako: očev imenjak i djed, kao što je i sâm imenjak svoga djeda, živio je kad i šejh Kaimija.

A priča što mu se ispliće iz misli i jest o Hasanu Kaimiji, neka mu se Uzvišeni Allah smiluje.

Bilo je da je dični šejh hodio uz Drinu. Onako. Bez zora. Iz čista mira. Da protegne noge. I jer mu je, zar, godila i blizina rijeke.

I bilo je da mu je u toj hodnji, u jednom od mnogih njegovih idenja uz Drinu ili niz Drinu, skeledžija Hasan saopćio o ubistvu na Diviču.

Kao i ostale šejhove hodnje kraj Drine, i taj događaj je mogao proći bez posebne zapamćenosti. Mejtu je bila dženaza kakva i bude onome čije se iznenadno pojavljivanje i naprasna smrt dogode u ovakvim kasabama. Doduše, njegovo pojavljivanje jest neobično. Kao da je iz same zemlje izniknuo. Ali je svašta i pričao. I izazivao je da bude ubijen. Pa je i ubijen. To i jest neobično, a i ne mora biti. Pa se i ubijenome koji je i neobičan treba klanjati dženaza. Malo se možda i zbrza. Bude i malo manje svijeta. Ili samo bude manje svijeta.

Malo se i začudilo. Taj što je bahnuo na Divič bahnuo je tvrdeći da je sa Diviča. Ali, nije bio sa Diviča. Nije mogao biti sa Diviča. Na Diviču ga niko nije znao. Niti poznavao ikoga njegovog. Niti je na Diviču bilo ikoga – mrtvog ili živoga – da ima ime na »ić«. Nikad

nije bilo takvih imena u pravovjernih. Ama, kad bi se odbacilo njegov završetak, onda bi i bilo da se na Diviču slično zovu. Čak im je i čehrom sličio.

I ne samo oni njega, nego ni on nikoga među Divičanima nije poznavao.

To je utvrđeno i naknadnom opsežnom zaptijskom istragom kojom je rukovodio zvornički muselim Fidahija. Čudna pripovijest stigla je do Sarajeva. I sa Diviča i sa Kušlata prijećeno je Stambolom ako se sve valjano ne ispita.

Jest ispitano. I ništa nije utvrđeno. Iza toga je stajao, časnošću vlastitog autoriteta, sâm beg Fidahija.

Tako je bilo i s ubijenim. I s njegovom pričom. Kazivao je, dok je kazivao, tako da bi to i moglo biti divičko, i jest divičko, ali bi, više, moglo biti da je i divičko, a, opet, nimalo ne može biti divičko.

To je sve tako. Nešto nije bilo potamam. Kao i što bi sve moglo biti da je potamam.

Sve je, na kraju krajeva, dušu dalo da se zaboravi.

Divič je na prolazištu. Kasaba na putu. Usputnica. Svašta prođe kao i da nije prošlo. Ne može se reći ni: Bio i prošao. Samo: Prošao! A i to je previše za svakoga koji prođe.

Ono, ovaj nije prošao. Ovaj je samo došao. Ili nije ni to. Samo se pojavio.

Ali, i takvoga bi se brzo zaboravilo. I samo bi ga se možda, a i to nekad-tenekad, neko vrijeme, spominjalo po mezaru koji nije u džamijskom haremu, a nije ni u čaršijskom, niti u starome mezarju, nego je na osami. Tako i dolikuje takvome rahmetliji. Zato

su ga pokopali pod velikom stijenom, za koju bi rekli – ako bi je ikako zvali, jer se uobičajilo govoriti samo: Pod onom stijenom, ona stijena, anamo ona – da je, neuzubillah, šejtanova.

To je takva stijena. Izbija iz same Drine i dobro se raskomotila na obali. Ima je, i visinom i širinom, za pet najvećih kuća. I ništa dobro nije donijela. S nje su završavali oni koje je teški jad snalazio. Bacali su se odozgo. A skončavali su i oni koje nikakav jad nije pritiskivao. Njih je, kao i one koje je muka raspamećivala, šejtan, neuzubillah, mamio gore. Da se odozgo bacaju u vodu. I hrabrost dokazuju. Malo je koji i isplivao kad se strmoglavio u Drinu. Jedino je Mehmed, sin kanafdžije Zihnije Buševca, radio šta je htio. Skakao naglavačke, postrance, sjedećki, na noge. I ovako i onako. Svakako. Kad se vraćao s njive. Kad je u polju s govedima, pa se napasu i stanu u hladovini preživati, on dotrči i – buć! Ama, ne bućne kao da se u baru baci kamenom. Ili kao da insan skoči u plićak. Nego se gore i ne čuje kad ga nestane u vodi. Tolika je visina. Očima koje ga gledaju treba polijepo dok ga preprate u skoku.

Ovoga o kome je riječ, a nije sin kanafdžije Zihnije Buševca, i pokopalo je kraj one stijene. Uza stijenu je bilo dobre ravnice koju niko nije prisvajao. Ali su ga ovdje pokopali da se ne bi moralo misliti o njegovu mezaru, što nije i nepošteno. I kad bi se pustilo da mu kabur bude u džamijskom haremu ili u nekom od preostala dva mezarja, ko bi mu biljeg uspravio? Prebrzo bi se, kad je bez nišana i u tjeskobi mezarluka,

zaboravilo da je i pokopan, pa bi se lahko moglo dogoditi da se, ekstagfirullah, na istome mjestu iskopa novi kabur.

I na mejta bi se, kao što će biti s njegovim kaburom, potpuno zaboravilo, a i robu Allahovom Hasanu Kaimiji promakla ta dženaza, da se nije zarana toga dana – vrlo rano, kad je sklanjao rani sabah – s Kula-Grada spustio do na Drinu. Pridošlo mu. Duhnulo. Onako ili ovako. Ako onako duhne kad duhne? A da mu je duhnulo, duhnulo mu je. Došlo mu. I uobičajio je silaziti na Drinu. Prahne mu i – siđe. Ali mu je u ovoj prilici moralo biti i nešto baška. Kako bi drukčije i bilo kad nije samo hodio kraj Drine, nego mu je naumpalo da skuplja posebne bjelutke. Kamenčiće malko veće od običnih riječnih oblutaka. Ali da nisu nimalo veći od kokošijeg jajeta. Veće od golubijeg i manje od tučijeg. Bijele, oble, glatke, izumivane čas blagim, čas mahnitim proticanjem Drine. I da nalikuju kokošijem jajetu. Svaki da je, jedan drugome sličan, kao jaje jajetu.

A ni to nije sve što se ima reći o tim šejhovim drinskim jajima...

Sporo se, kao i sâm muderris Abdurahman Feriz uz Kula-Grad, kretao po pijesku i oblim kamenčićima. Stalno je zagledao preda se. I saginjao se spuštajući tijelo niz štap u svojoj desnoj ruci. Baš se bio zadubio. Rekao bi neko ko ne zna umnoga šejha, da se zablehnuo, kad ga selamom prizva skeledžija Hasan Šahbaz. Poziv na Božiji mir doista ga prenu. Zadiže pogled i shvati da je dobro odmakao uz rijeku i da se primakao Diviču.

A i ovog adaša, skeledžiju Hasana, volio je, pa mu više i ne bî žao dobrog dijela dana provedenog u gledanju ispred vlastitoga nosa i prečestom posezanju za oblim bijelim grumenovima drinskoga šljunka. Nemalo ih je bilo da nalikuju kao jaje jajetu. Ali je mnoge, i to u većini, nakon što su ga stiskanjem u jumruku zadovoljili veličinom, ispružene na dlanu – da bi im odmjerio težinu – opet vraćao na obalu. Uglavnom su bili teži, dobro teži od jajeta kakvo je kokošije.

Tek, u šejhovim džepovima moglo je ostati samo nekoliko bijelih glatkih kamenova za koje je procijenio da se ni veličinom, a ni težinom ne razlikuju od kokošijeg jajeta.

Skeledžiju je volio. Koliko je god izbjegavao prema sebi mjeriti ljude, volio ga je i zato što su imenjaci. Jest da je pun Dunjaluk Hasana, i bit će ih, inšallah, dokle god bude i imena Omer, pčele, crnih ovnova i Sunčevoga nura. Ali, ovoga Hasana volio je malko više i bilo mu je drago da su adaši. Skeledžija je bio onako nekakav. Samo dobričina.

– Esselamu alejkum!

– Alejkumu selam ve rahmetullah ve berekatuhu! – uzvrati šejh i pozastade.

– Poranio, šejh-efendija?

– Hvala Allahu, dželle šanuhu, dobro sam. Kako si ti?

– Šućur Allahu na današnjem danu, a i nije mi gore negoli onome što ga jutros sabljom sasjekoše.

– Jah, šta ćeš, de...

– A ti? Zaputio se malo uz Drinu, šejh-efendija?

– Zaputio...

– Nejma mušterija, pa živce smirujem gledajući tebe. Gledam te satima kako mi se primičeš. Gledam, gledaš, zagledaš sebi niz nos. Poginješ se. Prevrćeš i obrćeš oblutke.

– Prevrćem, obrćem...

– Ima li išta novo na Kula-Gradu?

– I ima i nejma...

– Isto kao i uvijek?

– Slično...

– Neka si ti nama sišao na Drinu. Gore su ti, na Kula-Gradu, dobri šejh-efendija, dani nalik kao jaje jajetu. Samo nebo. Sve je daleko i pogledu. Nejmaš gore Drine, da teče i da je svakoga trena drukčija. Jest, ono, i nebo se mijenja. Ali, nije kao Drina!

– A onoga sasjeklo?

– Koga? – izbeči se skeledžija Hasan.

– Sabljom ga sasjeklo, veliš?

– Koga? – kaza skeledžija.

– Toga, nekoga. Toga za koga ti veliš da ga je sasjeklo... – odgovara šejh pribrano, uporan u zakasnjelom pitanju, pa se i ne pomišlja ljutnuti na imenjaka.

– Jah, šta ćeš, de... – odgovara skeledžija Hasan jednako kao što je šejh Hasan njemu govorio kad je od njega čuo o ubistvu, a ne pomišljajući time naljutiti šejha.

– Hajde, allahimanet, dobri moj Hasane!

– Allahimanet, dobri šejh-efendija!

Do jacije, kad su se uobičajile dženaze na Diviču,

bilo je još dana. Još se nije oglasio podnevni ezan divičkoga mujezina. Sunce je blizu vrhunca. Ljetni je, dug dan. Ima da se načeka do iza ikindije. I da mu još ostane. Ali, i nije ako se uračuna koliko bi šejhu trebalo da se uspne na Kula-Grad, pa da gore bude, pa da opet siđe. Makar i ne išao od Zvornika, odakle i jest put na Kula-Grad, nego se pentrao kurjačijom stazom kulama uz bedeme, pa se, odozgo, još usporeniji strminom, spuštao. I još bi ga čekalo ovo koliko ima uz Drinu do Diviča. To je od jutra prešao. Istina, sve polahko, bez imalo hitnje. Ali, ima se nahodati i kad se hitro hodi. A rahmetliju, ko god i kakav god da je, red je ispratiti kad se sazna da je preselio na Ahiret. To, u jednu ruku. U drugu, sevap je i naći se pri ruci starome imamu Teufiku Ferizu. Pogotovo što su se hodže po Zvorniku uzjogunile. Samo što još nisu obznanile da jedva čekaju kad će i Teufik-efendija otići s ovoga svijeta, pa da njima bude komotnije.

Podugo je otkako šejh zapaža njihovo trvenje. Još je dulje otkako je jednaku hrđavu navadu zapazio među Bošnjacima. Da je Bošnjak zavidan Bošnjaku. Samo nisu kad je u pitanju došljo ili nevjernik. S takvima su umilni da ne mogu biti umilniji. Ali, je li svoj po srijedi, to im već ne paše. Zato polahko, izokola, da se, ne dao Bog, ne osjete povrijeđenima, savjetuje sabur mlađahnim imamima. Teufik je odavno ođuturumio. Grohnuo je. Noge mu se vuku nad vlastitim kaburom. Neće još dugo. Grehota im je što mu se ne nađu pri ruci. Šta bi im falilo? Ništa. Samo bi zadobili sevapa. I uzdigli svoj ugled u narodu.

Ama, mladi vuci, zar, pa im nije pravo ni što se šejh miješa. Malo bi im, haman, bilo da je u svakoga džemat odavde do Stambola. A ne, kao što jest, sveden na po jednu zvorničku mahalu. I nijedna nije posebno veća od Diviča, ako nije i manja. I zato li su, sokolići, pikirali na Teufik-efendijin džemat. Pa im se, belćim, otegnulo što se njemu život oduljio. Ali im je, može biti, još veća hića dok mu se sin nije vratio iz Kahira, gdje ga je babo spremio da douči nauk i izuči za muderrisa. Vrati li se takav, onda mu se ni pera ne odbi. Ovako, ako bi se starac riješio Dunjaluka, sinu bi bilo šupljo pod nebom i ovaj svijet mu bio tijesan. Njemu je pisano ugoditi očevome hatru za njegovoga života. Niti bi ga šta obavezivalo da se vrati u Bosnu, a kamoli da s tolikim školama dopadne na Divič, a i drugi bi zauzeo imamsko mjesto koje je prenošeno u njihovoj familiji.

A to što im Hasan Kaimija izokola upućuje prijekore na njihovome sikterluku spram divičkog imama, neka se i šejh zahvali Bogu što ga je sâma vlast iz Sarajeva namjestila kraj Zvornika. Samo da nije tako, i drukčije bi oni mogli s njime. Lijepo opremiti glasnika u Sarajevo. Da se uzna da se protjerani bundžija nije dozvao pameti. Da se nije primirio. I još se uzoholio. Ono, ne podbada narod na pobunu i sav se dao na ahiretske poslove. Ali, zar nije klica pobuni što se govorka da on govori da se zvorničke hodže ne podnose s divičkim? A hodža u Zvorniku ima koliko i mahala: na Fetiji, u Zamlazu, na Namahdžahu, u Beksuji, na Hridu, na Bajru, u Vakufu, i još je glavna

čaršijska, Riječka džamija. Pa neka se sve, lijepo, sabere. To je, ravno, osam. Osam mahala i osam džamija. Toliko i hodža. Nije mala brojka. A na Diviču je jedan jedini. Taj je jedan, i neka i Kaimija bude na tome broju, to su dva. Jedva dvojica na njih osmericu. Zar može ne biti preče osam džamija od jedne jedine? Ono na Kula-Gradu da se i ne računa. I nije džamija. Tekiji neka je čast. Ali, tekija nije džamija. Džamija je džamija. Zna se šta je džamija...

Možda i ne bi bilo zgorega da Sarajevo malko i sebe preispita, pa odluči ispitati ovo ovamo i utvrditi šta je šta!

Kaimija iskuplja one svoje po tekiji, pa i dan i noć hukću. Sve dok se ne obalijeste, a priča se da se, kad zapadnu u svoje stanje, i probadaju. Jest, ono, nije to nikakvo hukanje. To je prizivanje Samoga Stvoriteljevog imena. Ali, zar se to i u džamiji ne čini? I zar se u džamijama protiv tevhida? Cilja li Kaimija dotle? Hajde ga znaj šta jest, a šta nije. A i to što se probadaju i ništa im ne bude, ne ostane ni kaplja krvi kad isuču sablju iz sebe. Ni na tijelu, ni na sablji. Ni traga od uboda. Pa ti reci šta ćeš reći, ali nisu ni čista posla...

Hodžama je i straška. Ne bi se, je li, Kaimiju džabe pustilo nakon što je digao onoliki narod u samome Sarajevu. Je li podigao rulju? Ili joj se samo stavio na čelo? To je – ako i nije jedno – isto. Ali je golem jad zadao Sarajevu. I čitavoj Carevini. Iz Sarajeva se čulo do Stambola. I zar poslije onolike gungule, skike, vriske, cike, prekinutih života i onolike vatre, kad

izgorje Sarajeva koliko nikad nije, kad buna bi ugušena i padoše mnoge bundžijske glave, da kolovođi ni dlaka ne usfali? Nejma druge, o takvim glavama se u samome Stambolu odlučuje. Da se Sarajevo pitalo, bi ga prvoga pogubilo. Ali je na sultanskom divanu moralo biti drukčije određeno. Bî samo prognan u Zvornik. I još mu – da ga, kao, izdvoje – podigoše tekiju na Kula-Gradu. To, nikako, ne može biti kazna. Na onakvome vidikovcu i u milini, a da je u progonstvu! Niti je vlastima na očima, nego je na skrovitome mjestu. Koliko mu je god drago, može svoje činiti! Gdje to ima? Gdje to može biti na ovome svijetu? Nigdje! Ali se s Kaimijom dogodilo u Zvorniku...

Hej, ne može to biti slučajnost. Smaknulo bi njega da im ga je majka rodila. Kao što ih je bilo i bit će koliko hoćeš koji su smaknuli i one koje je ista majka rađala. Nije jedan sultan koji je dao brata pogubiti. A da se ne dopusti smaknuće nakšibendijskog šejha u Sarajevu...

Nikako nisu čista posla. Jok!

Mora da se i najviša vlast takvih boji. Ili samo od njih zazire?

Bit će da je malo glava palo u Sarajevu poslije Kaimijine bune koliko bi ih moralo pasti po svoj Bosni da je i Kaimiju sasjeklo. Digao bi se narod. Narod prepoznaje takve. Naš pejgamber nije džaba ostavio hadis da svako vrijeme ima svoje insane. To je sahih hadis... Pronosi se da je na Divanu u Stambolu, kad je vijećano o kažnjavanju urote u Sarajevu pod Kaimijinim vođenjem, sâm šejhu'l-islam dao tumačenje da bi

takav čovjek u ovome vremenu mogao biti Hasan Kaimi Bosnevi. Izučio je najviše nauke u Carevini. Stekao znanja i zvanja iz medicine, logike, filozofije, stilistike i nekoliko magijskih vještina, učeći u Konyji, Istanbulu i Sofiji. I da mu je nuđeno da bira. Ako hoće, i prvi do velikog vezira. Ako neće, a neće. Gdje hoće i šta hoće da bude u Carevini. Ali se vratio u ovu ovamo Bosnu. I, kad mu je već odabir omogućen, nikako ne bi valjalo za njim u Bosnu poslati svileni gajtan. Pročulo bi se. Raščulo se Bosnom. Zaljuljalo bi se do Stambola. I Stambol – neka ga Svemogući Allah, uz Mekku i Medinu, uzvisi nad dunjalučkim gradovima – ali bi se i Stambol zaljuljao. Ovako, mirna Bosna, mirna i granica prema Unđorovini. Miran i Stambol!

Narodu i bude drago kad stigne katil-ferman onima koji su na vlasti. Koliko god nekoga na vlasti i podržavali, narodu bude drago kad se takav obezglavi. To je dio dunjalučke pravde. Ko se u kolo hvata, u noge se uzda. Ko se u vlast petlja, gajtan oko vrata – tuđeg ili vlastitog – uvijek mu je bliži od jàke na košulji... A šejh nije od vlasti. Njega ne zanima državna uprava. Moglo mu se halaliti to što se jednom upetljao. A i narodu će biti milo na vlast zato što ga je ostavila u životu. Kud će bolje na ovome svijetu: miran narod u Bosni, mirna i Bosna, s Bosnom – Carevina.

Sa šejhom u Zvorniku je tako da mu, koliko se god on ne nameće, dolazi sve više onih koji jesu i onih koji nisu u nevolji. Nikoga ne priziva, ali i ne odbija. I za svakoga nađe lijeka. I lijepu riječ. A ne dozvoljava da mu se ičim plati. I još stiže pogledati u ćitabe. I bilježiti

kalemom. I u zikru biti prvi. Zato ga je i bolje pustiti na miru. Neka čini svoje.

Ama, dobro bi mu bilo i da ne zavodi red među zvorničkim hodžama. On neka ostane šejh u svojoj tekiji. Oni i jesu imami svaki u svojoj džamiji. Dosta je i predosta što im se džematlije odbijaju njemu, pa neka im barem u džamije ne zabada nosa.

Nije to sa Teufik-efendijom Ferizom ni prosto koliko Kaimija misli. Šejhovo petljanje je kao kad se soba ne pomete onako kako treba, nego se, malo-malo, pa pod ćilim podmeće.

Nije ni šejhovo maslo za ramazana. I u njegovoj tekiji, kad bi se zadiglo krajeve ćilima, imalo bi se šta izmesti.

I još se i probadaju, hej! A ni traga rani!?

I pjesme ispisuje!

A kome dolazi šejtan?

Dolazi svakome lažovu, griješniku. Oni prisluškuju i većinom oni lažu. A zavedeni slijede pjesnike. Zar ne znaš da oni svakom dolinom blude i da govore ono što ne rade?[1]

Mlade hodže kao i mladi kurjaci. Zubima bi se klali sa svakim, sve misleći da im niko nije ravan. Smetnuli s pameti da Hasan Kaimija, neka mu Allah, dželle šanuhu, podari što bliže mjesto Sebi, nikako ne može podmesti pod ćilim.

---

[1] Iz Kur'ana

Niti je pod njegove tekije i zastrt. Nejma ni poda. Samo tvrdo nabijena zemlja...

A ako se derviši i probadaju i ne ostane im traga, to je samo da pokažu kolika je sve i kakva je Allahova nagrada za prizivanje Njegovog imena.

I da im se dalje ne reda, kad im je najbolje da se prihvate ibadeta. Kao što to svjedoče ajeti Časne Knjige, iz sure »Pjesnici«. Zvorničke hodže stanu, i ispuste ono čime se završava sura »Pjesnici«:

A tako ne govore samo oni koji vjeruju i dobra djela čine, i koji često Allaha spominju, pa budu pomognuti nakon što im je učinjena nepravda. I Bog će znati one koji su činili nepravdu, kuda god se oni okrenuli.[2]

[2] Iz Kur'ana

KUKAVICE ZAPJEVAJU KAD OBEZVRIJEDE ISTINU O BULBULU

H!

Mliti kahvu i sebi u bradu gunđati: Neće ovako dovijeka ostati...

H...

U Hamdanovoj kahvi nije se mljela kahva. Tucana je. I naokolo se toliko prostirao miris da nije bilo insana da mu se ne prohtije kahvenisati.

Jest, tucanâ kahva.

Tučak i drveni havan. Ili je bio kameni? Izdubljen u trešnjevini ili isklesan u kamenu, havan? Tučak je bio bronzan. Mora da je havan bio i ovakav i onakav. Jedno vrijeme – drven, poslije – kameni. Ili je bilo obrnuto? Dva nisu bila uporedo. Uvijek je u dućanu stajao jedan havan, a čim se javlja nedoumica o materijalu izrade, mora da je bio i ovaj i onaj. Svaki u svoje vrijeme.

Hamdan Behar je, izvjesno, bio od onih begova koji su se pri padu ispružili na sve četiri. Koliko je i dug

i širok. A kad je uvidio da će mu od agrarne reforme preostati jedino da se prihvati prosjačkoga štapa, došlo mu u pamet da bi, onda, bolje bilo i ne ustajati.

A nejma ni onih koji bi bili kadri sadaku udijeliti.

Sva Bosna, što je god bilo imućnog, viđenog i čestitoga Bošnjaka, otimačinom imanja pade s nogu. Gore, u zraku, landaraju noge, dok se ljudi pehlivane na glavi. Pravi pehlivani makar se po užetu ravnaju, pomažu se rukama i hodaju na nogama.

Hamdan Behar ne spiska po mejhanama i uz kaurske čengije ono što se ostavljalo u sobnome trapu i krilo od vlastitih očiju – zlu ne trebalo, u zlu da se nađe, u najcrnjim danima da posluži.

Time, ni šakom zlatnine, pokojim šorvanom, što još rjeđom mahmudijom i ponekom madžarijom, ne ugodi novim gazdama moljakanjem da mu dopuste da od njih otkupi makar kolikačko hise vlastite zemlje. Ne prepusti se nagonskoj bošnjačkoj umisli da se samo urodom i zaradom na vlastitom posjedu, malo-pomalo, može povratiti sva svoja zemlja.

Umjesto svih potvrđenih ili varljivih mogućnosti kako da se otme nadirućoj bijedi, Hamdan Behar otkupi mejhanu Mehage Sefe i poče peći kahvu.

Hej, beg! I to da je kakav beg, pa hajde-hajde. Ali, trobeg! I da otvori kahvu?!

Biva, kad je već bilo što se s Bošnjacima zbilo, neka se svijet i takvoga čuda nagleda.

Bilo – bilo! Što se rekne. Kad je već bilo. Kad je prošlo dernecima, neka i hala izgori.

Ama, Hamdan Behar ne pristupi poslu šeprtljavo. On po svome. Da bude kahva s namom! Samo kahva i samo što uz kahvu ide: lokum ili dva šećera, rahatlokum ili dva – po volji, i maštrafa vode.

Kahva se ima peći samo na vodi s vrela Zmajevac, ispod samoga brda Vratolomac. Ni pomisliti da bi se zahitilo vodu iz Drine, koliko god je Drina bistrija od suze u oku, kad nije dopuštao ni da se i sa kojeg drugog izvora ili, ne daj Bože, iz bunara, nalije voda. Samo sa Zmajevca ispod Vratolomca! A, eno sinova, begovića. Neka prte bréme i vukljaju vodu. Bolje im je negoli vehnuti u sirotinji ili se busati u šuplja begovska prsa. I da nejmadnu kad misliti i žaliti za onime što je nekad ime Behar bilo na Bosni. A ako im ni nanošenje vode ne pomogne, onda će im prisjesti svaka pomisao o neradu ili žaljenju za izgubljenim i skočiti im na nos od pomisli na ispunjavanje dodatne obaveze da donose vodu i sa Hadžibegovca.

S Hadžibegovca je bila voda koje se iznosila u maštrafi uz džezvu sa kahvom ispečenom na vodi sa Zmajevca. Uvijek, ljeti-zimi, srča ima da je zamagljena, da se, koje god bilo doba godine, znoji od žestoke studeni vode.

Ko nejma zdrave zube, neka ne zalijeva gutljaje Hamdanove kahve. Puca gleđ.

Kako može biti ledena i ljeti kad je treba nositi i pet kilometara da bi je se donijelo, a za toliko hoda s drvenim posudama na ramenu ne može ispod sahata dobra hoda? Može. Lijepo! Imao je Hamdan Behar magazu kojoj, po tamnoći i hladnoći, nije bio ravan

zindan, i još, po dnu, trap. U njega bi, s prolaženjem zime, kad džemre udari u vodu i počne se topiti led na Drini, natrpao kao džam jedrog drinskoga leda. Bilo ga je – ljudi su gledali svojim očima – da u dubini magaskoga zindana, u trapu, ne ofali do novoga proljeća.

U tome ledu držana je voda koja je mahsuzile posluživana uz kahvu.

Zimi, iako je u to doba i na samome vrelu Hadžibegovca bila mlakušasta, vodu nije trebalo rashlađivati. Onaj ljetni ni sahat nošenja otezao se po zimskom nevremenu. Dok se donese, voda samo što se ne zaledi.

Takve su zime kraj Drine.

Kahva je dobavljana iz Misira. Na rijetkoj ćetenskoj pređi džake razaznavali su se zeleni harfovi o misirskom porijeklu.

Nabreknuta zrna, što se rekne: evo mi ti! Samo što se ne rasprsnu od jedrine. Kao, gluho bilo, dječija guzičica.

Nije nabavljao prženu. Ni u snu sanjati da ne bi bila sirova. Od purenja, ako će se pravo, najviše i ovisi hoće li na kraju – u odsrkljaju iz findžana, na vrhu jezika i pod jezikom, kad se mljacne usnama i jezik natisne na nepce kao kad se hoće progutati pljuvačka – hoće li kahva biti kahvom.

U kahvi Hamdana Behara kahva je purena samo u ručnome šišu i samo nad johovim žarom.

Ni slabijeg drveta za vatre ni još gorega žara, ali bi jara od zgasle bukovine ili iz hrastovine, da se žar

i ne spominje, spržila kahvu. Zato i ne valja pržiti kahvu. Kahvu treba puriti. Niti je treba i puriti na tepsiji u pećnici ili u tepsiji nad žarom. Ni na šporetu s poskidanim koladima na platni. Ni nad plamenom u šišu koji je u obliku tendžerice, sa dugom drškom i ručicom za okretanje na kapku. Najbolje je u valjkastom šišu na dugoj šipki. I uživati, ali se i pomučiti dok se ne uhasuli. Okretati, obrtati, primicati i odmicati od vatre. I urijetko smicati vratanca i zagledati unutra – kako se ne bi upustilo zraka koliko ne treba, ali i virnuti koliko je dovoljno – da se stigne vidjeti kad će se kahvena zrna oznojiti, pa prekinuti kad se učini da će se raskokati. Samo tada prekinuti.

Kao što mora biti i majstor koji okreće ražanj s janjetom – da ga vrti, i žar primeće i odmeće, da ga maže lojem ili krpicom namočenom u rastopljeno maslo, sve dok oči na glavučici samo što ne iskoče, a da ne iskoče, plećke samo što se ne odvoje od kostiju, a ne odvoje se, i dok ukazane kosti na butovima iz vreline pređu u stanje da ih se prstom pipne, a da se hladnoća osjeti. Samo tako i samo tada janje je ispečeno kako valja. Tako je i kad se vrti kahveni šiš nad vatrom – da ga se okreće samo onoliko i onako koliko i kako treba okretati. Kao što je svekrva snahi rekla da se ne peče sama pita u šporetu ili na ognjištu, nego da se, skupa s pitom, i snaha napeči. To je ispeći pečenje pite! Tako se uvarda ili se ne uvarda i purenje kahve u Bosni.

Jazuk bi i bilo tako popurena zrna strpati u vodenicu. Bio kahveni mlin ili vodenica, kako se

god nazivalo, bio spolja drven, mesingan ili srmom izvezen, u svakome su čelični nožići. Oni sprže kahvu sasijecanjem zrna. Ako i nije purenjem, zato što to i nije prženje, onda to bude s kahvom pri mljevenju.

Zato je tucana kahva Hamdana Behara. Povazdan ima da se tuca i bude prhkija od prašine. Kao praške u čašici behara.

Da bi bila kahva kahvom.

I još je svašta nešta treba da bi sve bilo kako treba.

Rahatlukume je nabavljao iz slastičarnice najbliže Begovoj džamiji u Sarajevu. Džezve su mu u bakru otkivale kujundžije iz Tešnja, a kalajisali ih Cigani sa Barica kraj Vlasenice.

Findžani su od češkoga porculana. Izrađivani po narudžbini. Svakome je na zadnu zlaćani Mlađak sa zvijezdom. Na samim krajevima Polumjeseca zasnovan je po jedan krak zvijezde. Dvije stranice okrenute su joj izvan Polumjeseca, pa je svih pet krakova unutar Mlađaka i njihovi špicevi dotiču bridove kraćeg, unutarnjeg srpa.

Kao ni Polumjesecu sa zvijezdom u findžanu, nije se moglo naći mahane ni vodi s Hadžibegovca. Još se dobro pamtilo da je čuveni geolog Katzer – kad je došao iz Beča da se svojim očima uvjeri u postojanje stotinu dvadeset sedam vrela s različitim ljekovitim svojstvima vode na skučenom prostoru Crnoga gubera poviš Srebrenice – vođen i na Hadžibegovac. I namah je, dok mu voda nije bila ni splaznula niz grlo, kazao da je ona najbolji lijek zdravom insanu. I bi se i ona

pročula da mu se, prvo, nije trebao zabaviti onolikim ljekovitim vodama ponad Srebrenice.

A i zarati se.

Nova vlast sebi svoju vodu uzvisi. Na Han-pogledi, odakle – iznenadan kao prasak puške u nevakat – puca pogled na Vlasenicu, ozidana je velika kamena česma na dvije lule i na njoj uklesano da je, 28. septembra 1914. godine, Šumadijska divizija drugog poziva srpske vojske ovdje vodila borbe sa vojskom Austro-Ugarske.

A bilo je, nakon što je vojska K. und K. prvopozivce iz Srbije stjerala kod Krupnja i oni pobjegli s mejdana, da su drugopozivci upali preko Drine, u Bosnu, i postrijeljali, u istim urvinama za koje je na česmi uklesano da su u njima vođene borbe, dvije hiljade Bošnjaka iz Vlasenice. Samo nejač, jer je muškinje bilo pod puškom na frontu.

Nije uklesana pobjeda. Nije ni da su izgubili. A ko će, kad živa sjećanja minu i ostane samo zapis u kamenu, i pomisliti da se spomenik diže vlastitom kukavičluku odmazde nad komšijskim narodom? Niko! Zato je i podignut spomenik. Da bi se uznalo ko je gazda u novoj državi. I da se ne smije ni zucnuti o dvije hiljade umlaćenih Bošnjaka. Samo je sinovima i očevima strijeljanih, onima što su tada bili pod puškom, poslije, kad su pregrmljeli bitke od Italije i Grčke do Rusije i Poljske, preostalo da po Javor-planini, po mraku, sakupljaju kosti svojih roditelja i djece. I da

to čine u hitnji. Vlast je iste kosti sakupljala po danu. I kad ih je nakupila toliko da se mogne reći da se našlo posmrtnih ostataka za dvije hiljade junački palih drugopozivaca, pokopalo ih na zaravni iznad ozidane česme i nad njima pobolo čitavo groblje krstača.

Šta je kamiona i limuzina prešlo preko Drine i protutnjalo kroz Zvornik, Divič, Novu Kasabu i Vlasenicu, dovozeći uzvanice na otvaranje spomen-česme i spomen-groblja, bi insan pomislio da je nova država neuporedivo moćnija nego jest, kad se ne bi znalo da je sve što se u njoj mrda na četiri gumena točka skupljeno za ovu priliku. Još su limuzine i posuđivane iz Rumunije.

Šta se đenerala poredalo iznad česme. Bi insan pomislio da je tolika sila i morala pobijediti Svetu alijansu.

Od toga posvećenja česme i groblja, taj predio dobi ime Ružina voda. Staro i pravo ime, Ružna voda, bi ukinuto, iako je trajalo otkako se zna za taj kraj. A znalo se baš po vodi, prijekoj i nezdravoj.

Ima i dvije hiljade godina – otkako se zna za srebro u Srebrenici, koja je nazivana i Domavijom i Argentarijom – da su mnogi karavani ovuda prolazili prema Dubrovniku i, kasnije, ka Sarajevu. Koliko god put vijugao, od grada Birča – koji će se Vlasenicom prozvati – bilo im je uzbrditije negoli uz nos. Jedva bi se iščekalo da se ukaže zaravan s hanom, Hanpogled, gdje bi obavezno predahnuli. Pogotovo što je pred njima bila – ako su namjerili u Dubrovnik – bezvodna planina Devetak ili – ako će u Sarajevo – jednako bezvodna gora Romanija, a između dviju

žednih planina raskomotilo se jednako bezvodno polje Glasinca. Samo je na Han-pogledi bio studenac. Žeđ gasili i ljudi i konji. Ljudi bi se, može biti, manje umorili ili manje od natovarenih konja. Zato su uprijeko crkavali mnogi tegljenju sviknuti ždrijepci, vranci, putalji, đogati, kulaši, zekani, bijelci, šarci i konji s drukčijim bojama i biljezima. Mora da slično skončanje nije mimoilazilo ni karavandžije. Njih su, u groznici, nosili kući ili pokopavali ukraj puta, ne prekraćujući im muke kao konjima. Tako je sva zaravan nad izvorom bila pretvorena samo u konjsko groblje. Predjelu bi ostalo ime takvoga groblja – da konjskim kostima nisu pridodane one sakupljene iz urvine u kojoj su strijeljani Bošnjaci iz Vlasenice. Kao što bi i izvoru ostalo ime Ružna voda. Ali, trebalo je posvetiti česmu i kosti pred silesijom izdrndanih kamiona, tahterevan-limuzina i uparađenih đenerala.

Šta je jedno slovo manje ili više!? Jedno više! S njim Ružna voda posta Ružina. Kud će na svijet ljepše ime? Kao rosne kapi na laticama tek rascvjetale ruže! Takva da je, biva, ova voda. I po tome da joj je ime.

Ko zna, možda i dođe vrijeme da se neko osmjeli sjetiti se da u tolikoj visini planine ni u legendama nikad nisu mogle rasti ruže. Možda – drugi neko – ispriča i kako je bilo s tim imenom. Možda s tom državom i ne bude trajalo koliko se namislilo i sve izmišljotine ne mognu zaživjeti kao istina, pa da dođe i vrijeme u kome se kosti i ne moradnu opet preturati. Drvene krstače i same od sebe će istruhnuti, a studencu na Han-pogledi da se vrati ime koje mu pripada.

Da biljezi na Han-pogledi ne bi ostali osamljeni, pohitilo se s podizanjem spomenika Kosti Todoroviću. Taj se napljačkao, nažario i napalio bošnjačkoga dobra i naubijao sibijana. Samo na dan pred strijeljanje Vlaseničana, 27. septembra 1914. godine, nad Srebrenicom bî razbijena njegova vojska trećepozivaca. Vojvoda završi kako i priliči. Ustrijeli ga stari Bošnjak iz prangije ostraguše. Njegovi se, čim puče glas da je pogođen, razbježali, kako bi se sjatili tamo gdje im se ne nadaju, pa vojvodinu razmrskanu lobanju naplatili u Vlasenici.

Na mjestu pogibije, iznad same Srebrenice, bî podignut spomenik istog datuma kad je planula prangija ostraguša, da se obilježi četvrta godišnjica poslijeratnih pobjeda i osma godina vojvodine pogibije. Na dan 27. septembra 1924. godine. Sa još uvećanijom svitom đeneralskih činova negoli ih se iskupilo na Ružnoj vodi i sa još izdrndanijim kamionima i limuzinama. Bî otkriven spomenik »dičnome junaku otadžbinskoga rata i jednom od najvećih sinova u dugoj prošlosti svenarodnoga stradanja«.

Malo podalje odavde, stotinu dvadeset sedam ljekovitih vrela Crnoga gubera bi prepušteno zaboravu. Rasturi se fabrika u kojoj je konzervirana i flaširana najtraženija voda ovih vrela, nazvana imenom Crnoga gubera, lijek slabokrvnim i nerotkinjama.

Kad se prepustiše zatravljivanju toliki izvori guber-vode, kako se boljem moglo nadati s vodom

koja se zvala Hadžibegovcem i uokolo koje se širio bijeli perivoj bijelih šumskih nevjesta, breza? Vrelo je zatrpano rastresitom zemljom, pa nabijano ilovačom, pa kamenjem – krupnim i sitnim, pa zalivano kazanima rastopljenog olova, ali je voda jednako kuljala.

Tajna podzemnih vodenih damara pripada samo Stvoritelju svih svjetova.

I, da se ne bi samo uvećavala priča o neuspjelom začepljanju, petljavine biše uprijeko prekinute...

Neko u proljeće donese glas da je voda pročistila pogan uokolo. Vrelo se raskomotilo, pa se iz njega više ne mora zahvatati samo dlanom ili lončićem. Bare se isušile i voda sebi prosjekla novi odvod. Sad se i goveda i zvjerke imaju odakle napojiti, a od silnih nasipa ne mogu prilaziti vrelu i poganiti ga. Samo mu insan i ptica mogu prići.

Nije se Hadžibegovcu moglo naći mahane ni pri kraćenju dokolice uz kahvenisanje. Ali, raspredalo se zašto rahatlokumi ne bi mogli biti iz Tešnja, kad su i u Tešnju rahatlokumi bez zamjerke, a da bi džezve mogli kovati kazandžije s Baščaršije. Zašto se kahva na bi purila nad žarom grabovine umjesto nad johovinom? I zašto se kahva ne dobavlja iz Anadolije? Ili da bi Hamdan Behar kahvu trebao nabavljati makar iz Tunizije ili Perzije. Što mora uvijek biti iz Misira? Neka je i iz Tunguzije, ali ne mora biti samo misirska. I, ako već voda s Hadžibegovca ne može biti sporna, zar nije svejedno odakle će se zahititi čiste vode za kahvu, kad, svakako, proključa prije negoli se zaspe kahvom?

Samo što se još nije pitalo zalije li se kahva prokuhanom vodom ili se po kipućoj vodi zaspe kahvom, iako bi taj odgovor bio među bitnijim pri dosezanju suštine u tajni Beharovog kahvedžijskog tabijata.

I dalje se svašta pitalo. I što je ovo, a nije ono. I ono, umjesto ovo...

– Iz Misira, iz Misira! Još kako nego iz Misira! Misir je Misir! Stotine je misira na Dunjaluku. I u Bosni ih ima da im se tako rekne barem jedna stotina, a svaki je dobio nadimak po imenu samo jednoga Misira. Iz Misira! Pa se, nešto mislim: kao što se i nama Bošnjacima u vjeri u Allaha, dželle šanuhu, upravljati prema Kibli, tako nam se u svjetskim poslovima okretati Misiru. Može, ne velim, i Misir zaposrnuti. Zato i nije u njemu Kibla. Može mu doći i da ne bude kakav bi trebao biti. Ali, otet će se i opet postati ono što jest, Misir... Kao što je Misir – Misir, mora biti i kahva – kahvom. Popij kahvu misirku iz bakarli džezve iskovane u Tešnju. I iz zemljanog findžana koji je Čeh nazvao porculanom. Zasladi lokumom šećera iz sultanskoga Stambola. Razgali rahatlokumom načinjenim uza sami najveći Husrev-begov hair, iz slastičarnice najbliže Begovoj džamiji, s koje će se, uz Bejtullah u Mekki, čuti zadnji ezan pred Kijametski dan. Zahladi vodom s Hadžibegovca. I gledaj Drinu kako teče. Onda znaj da si popio kahvu! Kud će više miline odjednom na Danjuluku? – progovarao bi Hamdan Behar kad bi mu se učinilo da će se dokono sporječkavanje među njegovim musafirima izroditi u gungulu.

Opet, nejma ispijanja kahve bez eglena. Najbolji je eglen uz kahvu o tome kakav će biti sutrašnji dan, hoće li biti kiše, neće li biti kiše, hoće li i kakav će vjetar puhnuti, neće li nikako, hoće li zasniježiti, neće li, i kako će ljetina ponijeti, i šta mijene najavljuju kako će se zima okrenuti.

Ama, pametnije je i njegovoj kahvi nalaziti mahane negoli se došaptavati i prepirati o tome ko je bio u grupi koja je ovih dana, u Marseillesu, ubila kralja Aleksandra. Ili o tome od čega se liječi kraljica majka provodeći mjesece na planinčini u dvoru pokraj ukinutoga hana na Pijesku, u srcu Javor-planine, gdje je zemherija i u pola ljeta. Niti da se opanjkava kako su se Šadići iz Vlasenice obogatili s obligacijama na zemlju na kojoj je napravljen taj dvorac. Nije to za priču uz kahvu. Ni kako je Rasim Zildžo namagarčio kralja dok je kralj, bezbeli, bio živ. Ili će biti da je kralj namagarčio njega? Ko je koga? Pustiti se toga ko je koga. Narod je narod. Priča je priča. Džandari su džandari. Džandarski je i regent Pavle. I Petar, ono dijete što čuči na tuti u Beogradu i preža svoju priliku... Beograd je zaulario Bosnu. Zato, pustiti se prazne priče. Bolje je i kahvi mahane nalaziti negoli – i to još uz ovakvu kahvu – iskati belaja.

DRŽANJE ZUBIMA ZA ZRAK, JER SE SITUACIJA NE MOŽE DRŽATI U RUKAMA

Da je Rasim Zildžo namagarčio kralja? Hej! Da je i kralj namagarčio Rasima Zildžu, i to je preko svake mjere. Kakav god i čiji god bio kralj, zar s njim takvu sprdnju praviti ili njegovo s nekime se sprdati?

Isti onaj Rasim Zildžo što se iz Svjetskog rata vratio kao potpuni invalid. I za njim svaki mjesec iz Beča dolazila odšteta koliko džandarski narednik u Zvorniku Petrović nije dobijao državne plaće za šest mjeseci ili njegov pucman Arsen Policija ni za cijelu godinu. Pa, ostani u pameti kakve države u Bosni nestade i kakva nastade...

Ama, ni Rasim Zildžo nije se stiskao s parama. Trošio ih. Rasipao. I milimice i nemilice. Radost mu bila svíjetska djeca. Uz svaku penziju čašćavao je svako dijete na koje je naišao, a nije ga bilo koje ga tim danom nije prepraćalo niz sokake i uz sokake, sve do

mejhane Mehage Sefe, od koga je mejhanu, zadnjom zlatninom, otkupi Hamdan Behar i od nje načini samo kahvehanu.

Djeca su sitan trošak. Tek šećerke iz dućančića Arnauta Gzima.

Šećerke i gurabije Arnaut Gzim pripravljao je tokom cijele godine. Ljeti je ponudu proširivao s šejtan-halvom, kao najfinije raščešljanom vunicom iz niti zacrvenjeloga šećera. Kao na preslicu, natakne je na štapić, a topila se čim je usne taknu. S kasne jeseni, kad nebo oteža kišom i prezasićenom maglom, dernjao se uz pokretnu peć: »Vrući maroni, vrućiiiiii!« Marona je svako mogao nakupiti u šumama oko Srebrenice koliko mu god nije mrsko ponijeti i napeći ih u kući, na šporetu ili na tepsiji u pećnici. Na Diviču je, pak, to činio samo Arnaut Gzim i zazimljavalo kad on zaviče ispod pendžera i ispred avlijskih kanata, zveckajući kutljačom o kantu: »Vruć salep, saaaaaleep!«

Rasim Zildžo je kupovao šećerke. To je i djeci bilo najdraže. Matere su im mogle ispeći gurabije. I kupiti malo salepovog korijena u apoteci u Zvorniku. I svaka kuća se, bez razlike, mogla opskrbiti kestenom – čamcem uz Drinu, pa do kestenskih šuma. Šećerke se, može biti, mogu praviti i u kući, ali se nije čulo da ih ikad iko pravio.

Ništa je to na dječurliju koliko je spiskavao na čašćavanje odraslih.

Kao što nije imao svoje djece, tako nije imao nikog od bliže familije. Računao je da nije red ženiti se prije vojske. S vojskom mu se otegnulo. Na redovni rok

dodano mu produženje pred ratnom opasnosti. Pa još četiri godine ratovanja. I, nakon što se vratio kakav se vratio, nije mu se ni ženilo.

Sam nije bio troškali, ali mu se htjelo da čašćava druge. A i kako bi tolike pare sam potrošio? Ovako, nejma boljega sevapa negoli djecu razdraganiti, a pošto je Hamdan Behar dokinuo mejhanu Mehage Sefe, ni čašćavanje odraslih ne može mu se više upisivati u haram.

Na Diviču i nije bilo birtije.

Jest, isti taj Rasim Zildžo spominje se uz magarčenje s kraljem.

Dogurao u životu do još jednoga kralja. Prije službovao dvojici koji su bili carevi i kraljevi, a sad se čak priča o njegovom magarčenju s kraljem!

Isti onaj Rasim Zildžo koji se, bez tri prsta na desnoj ruci i čitavog preostalog tijela, ali oduzetih nogu, vrati iz Svjetskoga rata. Granata mu odbila tri prsta. Neki tobdžija, Čeh li je, Švabo, Poljak li je, koji je već bio, kad su im, svima, imena ista ili gotovo ista, a i prezimena im međusobno nalikuju kao šejh-Kaimijina kamena jaja. Ali je taj koji je potpaljivao top – pomahnitao. Prekipilo mu kao kad se proključala voda sa Zmajevca prelije u džezvi Hamdana Behara...

Kako i ne bi? Pomahnita i kome čitavoga života ne zapadne ni mrava zgaziti, kamoli da neće onaj koji se naubija svijeta, kao što to svaki – i slab – tobdžija počini. Taj je bio dobar nišandžija. Ali, sve

do jednom. Umjesto da top pred njim puca, puklo i u tobdžiji. Naredio prevrtanje cijevi. Otvor došao spram pozadinskih baraka, a stražnji dio topa prema fronta. I raspalio. Granata zgodila komornu baraku. U njoj sjedio i Rasim Zildžo. Ispisivao dopise koji su razašiljani po Bosni:

Njegovo Carsko i Kraljevsko Visočanstvo Car Austrije i Kralj Ugarske Franz Joseph...

Ili je tada, već, ispisivao:

Njegovo Carsko i Kraljevsko Visočanstvo Car Austrije i Kralj Ugarske Karl Prvi Habzburški

... izvještava Vas, žalosnim srcem, da je Vaš sin...

Mora da je ispisivao svojeručno potpisana izvješća ovoga drugog, koji je tituliran Prvim.

...dao život za Cara i Kralja. Carevina Austrija i Kraljevina Ugarska nikad ga neće zaboraviti!

Geler je Rasimu Zildži odbio tri prva prsta na desnoj ruci. Prasak ga je odbacio kroz baraku na krov druge barake. I sve živo – a u prvoj baraci ih je ostalo manje živih nego mrtvih – iščuđavalo se kako im čitav Bošnjak s krova maše. Ubrzo se i uspravio. I spuzio niza strehu. Pa doskočio na zemlju. Skočio s metar i po, dva metra, koliko je krov na baraki odmaknut od zemlje. Ali, to mu i bi.

Vojni ljekari utvrdili su da bi ostao samo bez tri prsta. I ne bi mu se noge oduzele. Samo da je, ležeći na krovu, popričekao do mu bolničari priteknu u pomoć. Ili makar vatrogasci. Samo ga je trebalo stručno snijeti. Potom bi, ni mjesec, odležao pod nadzorom, u bolnici. I mogao bi, bez ikakve pomoći, othodati na

vlastitim nogama do kraja života. Ako mu već nije bilo suđeno da pogine. Ovako, eksplozija je bila presnažna za preslabo ljudsko tijelo. Ali, i taj nalet je izdržalo. Samo što kičma nije mogla još i naglo pomicanje na krovu.

Regimentna komisija potpisala je mišljenje da sâm skok sa strehe nije bio presudan i da je s vojnim obveznikom Rasimom Zildžom bilo gotovo onda kad se uspravio na krovu. I da mu je, od toga, nastradao damar između sedmoga i osmoga kičmenog pršljena. Izražavali su čuđenje kako ga, čim se pridigao, nije oborilo s nogu. U iščuđavanju su ponavljali poklič – jednako čuven kao onaj koji se prolamao ratištima na vijest da Bošnjaci dolaze: »Die Bosniaken kommen!« – o pehlivanjenju Rasima Zildže na krovu i s krova:

To mogu samo Bošnjaci! Die Bosniaken kommen!

Može izgledati i da su se pravdali. Skidali odgovornost i sa sebe i sa Monarhije. Ali, i neupućenome se pokazivalo da po tijelu Rasima Zildže nejma ni uboja ni ogrebotine.

Priznata mu je stopostotna vojna invalidnost i dodijeljena mjesečna invalidnina frontovskoga ranjenika.

On je pare u Bosni proćerdavao kao da mu nikad neće ni presahnuti ni ustrebati. Ili se pribojavao da hoće, pa da ih se što više natroši?

To i bi.

I bî nekako u vrijeme kad je Hamdan Behar izmijenio namjenu mejhane Mehage Sefe i više nije bilo ni šerbeta, a kamoli rakije.

Sam Rasim Zildžo mogao je svojom mirovinom isplaćati sve kahve. Ali, brzo se rašču Beharova kahva. Šićar mu je još brže rastao.

Kako god bilo, Rasim Zildžo se ne načašćava u Beharovoj kahvi. Jest mu zapalo više puta, ali se dogodi da ne primi penziju.

Nije se ni nasikirao. Hajde, zastalo. Namirit će Švabo. Stići će s dodatkom za kašnjenje. Samo što poštar nije donio pismo u kome se Beč izvinjava radi propusta.

Ama, zar se i Beču može dogoditi ovakva omaška?

Izostade i druga.

Ne bi ni treće penzije.

Nije, zar, da to i Beču može biti? Nije valjda već došlo vrijeme kojim je bagljavi Arsen Policija prijetio? Njegovu priču pronose Divičom i potvrđuju je izostankom Zildžine penzije.

Ne bi ni šeste.

Ama će se i zaostatak nagomilati. Kad sve pristigne, ima da bude kamara para. Da mogne, ako mu se htjedne, platiti Hamdanu Beharu sve kahve koje će se popiti za mjesec dana. I da, još, Arnautu Gzimu unaprijed na pola godine dadne za šećerke; ako bi bilo da bi opet pozastala penzija iz Beča.

Niti je jedini. Šta ih je ovakvih po Bosni? I pametnijih. I svakakvih. I porodičnih. Kojima pare više trebaju.

Potjerat će ljudi preko advokata i sudova. Dotjerati sve do Beča i Beograda. Stvar je krupna. Udareno je

na bečki obraz. Ako više i nije najvažnija prijestolnica u Evropi, Beč od svojih pravila ne bi odstupio preko noći. Ništa u Beču nije od danas do sutra. Mora da je ovo nešto ispalo između država. Ako je sam Švabo sad nemoćan, neće oni koji su Beč ponizili rasturanjem Zajednice naroda dopustiti da ga ponižava nekakav Beograd.

London i Pariz, skupa, nisu Beču ravni. Ali se vole ravnati s njim. Ama, na toj visini lahko se prebrode nesporazumi. Svoji su oni...

Penzija izostade i osmi mjesec.

Nije, zar, ono što je neko povjerio džandarskom naredniku Petroviću, a Petrović prenio Arsenu Policiji i naredio mu da mu se izrekne? Da se neće beskrajno dozvoljavati da poraženi vojnici dobijaju pomoć iz neprijateljske zemlje, i to mnogostruko veću od primanja državnih činovnika koje plaća Beograd.

Valjda je i Beograd toliko pametan da se ne odrekne tih para koje su, na kraju krajeva, pod njegovom kontrolom?

Pitanje je je li se, i na koji način, Beograd odrekao, ali se Rasim Zildžo odviknu i da samome sebi naručuje kahvu. Izgubio je pouzdanje da će moći vratiti, pa je odbijao da ga se bilježi u tefter. Nije mogao prihvatiti ni da ga drugi čašćavaju. Samo je sjedio.

Ni u kući, ni pred kućom nije imao nikoga. Ni djece. Ni mačke. Samo pašče ili više ih odjednom. I od kuće je imao samo kućicu. Obarahiju. A nije ni umio biti sam. Zato je samo sjedio u kahvi Hamdana Behara.

Neopaženo, iz pročelja se premjestio za vrata. Tu je proveo svu zimu. S proljeća se prebacio u avlijski ćošak. Tu i nije bilo hastala. Kao i na onome mjestu iza vrata zimi, i u kraju avlije stajao je havan za tucanje kahve. Za njeg bi Rasim Zildžo najbolje znao je li drveni ili je kameni. On je preuzeo tučak. Je li mu ga tutnuo sam Hamdan Behar – da bi mu odmijenio nekog od sinova dok su oni donosili vodu? Mušterija se namnožilo i ima neko vrijeme otkako je izbijen duvar i susjedna kućna odaja pretvorena u prostor za hastale, pa sinovi nisu stizali nanijeti i dovoljno vode i dovoljno kahve natucati? Ili se sam Rasim Zildžo prišuljao do havana – ne bi li mu tutnuli u ruke tučak? Ili ga se sam od sebe, iz svoje muke da se nečim zanima i da, nekako, preživi, prihvatio? Nešto jest! Ili je sve skupa ili samo nešto od toga. A može biti da je bilo i drukčije. Ali je tako da je Rasim Zildžo povazdan za havanom.

Tup-tup.

Tup-tup-tup.

Tup.

Tup-tup.

Tup-tup-tup-tup.

Tup.

– De, dina ti i imana, promijeni malo svirku! – kazao bi neko-te-neko. Što u zbilji, što u šali. Ali, da tucaču na srce privali. Pa bi se začulo:

Tup.

Tup-tup-tup-tup.

Tup-tup.

Tup.

Tup-tup-tup.

Tup-tup.

– De, dina ti i imana...

Tup-tup.

Tup-tup-tup.

Tup.

Tup-tup-tup-tup.

Tup.

– De, dina ti...

Tup...

Dok Rasim Zildžo i sam ne otupi:

Tup...

Tup...

Tup...

Tup...

Samo tako:

Tup...

Tup...

Tup...

Tup...

Da bi postalo još tuplje:

Tup... Tup... Tup... Tup...

Više nikome nije ni smetalo. I da je smetalo, nije smetalo. Nekako se u havan mora tući. I mora tupkati kad se po kahvi tuče. Iz dubokoga havana i ne može doprijeti da kahveno zrno hrska pod tupom udaraljkom teškoga tuča.

Tup... Tup... Tup... Tup...

Nekad i zadrijema. I zaspi. A sedam njegovih prstiju jednako čini da se čuje:

Tup... Tup... Tup... Tup...

Nekad se i samo zamisli. Ko će znati gdje odvrlja u mislima. Kojim dijelom Beča se odmetne njegova mašta? Ali, nađe se u Beču.

– Vien! – tako rekne.

Ne izrekne Beč. Ni Vin! Za Wien samo rekne Vien.

Mogao bi i Vin. Svašta bi mogao na njemačkom. Što se rekne, zna ga perfekt. I Beč poznaje, ali i njemački jezik. Nije džabe devet godina u austrijskoj vojsci proveo. Naučio bi se jeziku i da je tolike godine samo u guzicu sprašio. Svakome bi – htio, ne htio – moralo nešto i u glavu doći. Da ništa drugo nije slušao osim komandi na njemačkom, i da je gavran, da nije insan, bi progovorio njemački.

Za Rasima Zildžu se nikako nije moglo reći da nije odan Bošnjak. A ni da nije promućuran. I jezik je naučio. Što ne bi? I govorio ga je tečno. Još kako. Pogotovo prije, dok je tekla bečka invalidnina. Govorio bi na njemačkom jeziku čim bi progovorio o uspomenama. Duge, tečne, zanosne rečenice. Pa ih prevodio na bosanski. Od riječi do riječi.

Hej, idem ti ja, a pola Beča izišlo na Ringstrasse! Pola Beča diglo se na noge i gleda nas! A oni parkovi uokolo, cvijeće, one staze! One gospođice i gospođe! Svjetske dame! Bože dragi, moćan Ti si! One dame, s onim ambrelama! A gore, iznad, na nebu, ni oblačića! One, s ambrelama koji nisu kišobrani. Suncobrani! Kao, šećkaju se! I sve se na prste propinju. Nas mjerkaju! Zagledaju! Hej, ambrele samo za sunce! A one, samo što se, kao, šećkaju!

Na onome suncu! Uzvrćene! Prozirne im haljinke! Duge suknje, one! Lepršaju! Lahore! One im, gore, bluze! Ama, i gospođice i gospođe kao da su prozirne... Hej, tanke! Tankovijaste! Tanahne! Prozirne! To gledam preko oka. I tome se ibretim. Pa se sjetim da sve što postoji jest Božije davanje. I da je ovo pred mojim očima zato da bi nam se ukazalo na Dunjaluku kakav nas Džennet čeka! Pa reknem u sebi: Neuzubillah, neuzubillah, neuzubillah! Tri puta ponovim. Sjetim se, da se ne ureknem. A i zato što se sjetim da, haman, u Džennetu nejma paščinja. A ove ljepotice vodaju džukele. Svaka, meni se čini, na priuzi vodi džukelu. Pa se uzmem tome čuditi. Ali me iz čuđenja prenu naši bubnjari. Oglase se onom palicom po onoj zapetoj kožici. Sav pretrnem! U jedan damar se stopim! Znam, gruhnut će, samo što nije, ovog trena će, ona svirka, marš naš! I, evo ih! Naši razigrani muzičari ispred nas sviraju marš. »Bošnjaci dolaze!« »Die Bosniaken kommen!« »Die Bosniaken kommen«, ječi Ringstrasse od ženskih uzdaha. Odjekuje cijelim Bečom naš marš: »Die Bosniaken kommen«. A mi nailazimo. Nadiremo! Razdiremo zrak prsima i raznosimo cestu pod sobom! Po četverica nas u vrsti, a iza nas se vrsta uzduž otegla za pola regimente! Svaki s crvenim fesom i crnom kićankom! Nije sa ratnim, sivim fesom. S crvenim! Paradnim. Je li parada ili nije parada? Parada! To se zvalo paradom! Kad su kroz Ringstrasse marširali Bošnjaci za smjenu straže pred dvorom staroga cara i kralja Franza Josepha. Marširali su mnogi i mnogi držali počasnu stražu. Velika je to bila sila! K. und K.! Ali, nijedni kao Bošnjaci... Eto šta ti je Vien: čudo neviđeno!

Rečenicu, ili po dvije, ili i tri, koliko mu ih je moglo stati u prsa – da u jednom dahu iziđe ili da budu cjelina za sebe, Rasim Zildžo izgovori na njemačkom, pa ponovi na bosanskom. I sve tako. Redom. Veze. Da se ne zna koje je original. I nije li prijevod bolji od originala.

Naučio se takvom razgovoru. I nije jedini iz K. und K. vojske koji se na taj način sjećao svoje soldačije. Ali, za Wien je kazivao Vien. Nikad da izgovori Vin. Znao je, jakako da je znao, reći i Beč. Isto punih usta. Ali, Wien mu je bilo Vien. Onako kako je kad je, nemušto sricajući, prvi put pročitao ime carskog i kraljevskog grada.

Mora da je uznao grešku, ali je ostao po svome.

Kako ne bi znao kad je u toj vojsci pisar bio? I po Diviču, poslije, tumačio kako se čita njemačko pismo. Ama, Wien je izgovarao po svome. I gotovo. Treba na to staviti tačku. Kao što je Beč – Beč, i Wien je – Vien.

Ponekad Rasim Zildžo osluhne i druge, dok ne pridrijema ili ga misli ne odnesu, ali ne prestaje:

Tut... Tup... Tup... Tup...

I, da se Hamdan Behar nije umiješao, bi prečuo razgovor o otvaranju kraljeva dvorca u Han-Pijesku. Hamdan Behar je uporno stišavao eglen o tome, pa je glasni žamor rasanjivao havandžiju. Dok ga neko i ne prodrma. Nečija ruka na njegovom ramenu. I, odozgo, pitanje:

– Ha, šta misliš? Da ti odeš držati zdravicu ispred Divičana?!

– Zdravicu?

– Kralju!

– Kakvu zdravicu? Kojem kralju? – beči se Bečlija.

– Šala, šala, Rasime... – stišava Hamdan Behar.

– Razaslalo pozive po čaršijama, od Han-Pijesku do Zvornika i niz drugu stranu carskoga druma, od Han-Pijeska do Sarajeva, da se pošalje po jedan predstavnik koji će nazdraviti kralju na svečanom ručku... – ne odustaje ni onaj što je prodrmao Rasima Zildžu.

– Beli, da se malo i Bošnjacima podiđe... – dobacuje neki.

– Pusti takvu priču! – buni se Hamdan Behar.

– Pusti? Pusti danas, pusti sutra... – dobacuje treći. – Prije će biti da se hoće Bošnjake poniziti malo više negoli što to treba.

– Dernek nasred bošnjačke zemlje. Od Sarajeva, sve idući od hana do hana, do Vlasenice i do Zvornika, i nejma kuće koja nije muslimanska. Jesi li mašio Bembašu, pa sve do zvorničke kapije! – ne da se smesti onaj što je zavro.

– I ti ga prećera! – vraća drugi. – A džandari, a činovnici, a načelnici, a predstojnici? Njihovih je na takvim položajima koliko ne možeš ni pomisliti, a Bošnjaka koji su na položaju može se izbrojiti na prste. I to na jednoj ruci. I to na prste desne ruke Rasima Zildže! Ako i tako Rasim ne bi bio na dobitku...

– Ne najedaj Rasima! – stišava Hamdan Behar.

– Zna Rasim da ja njega ne bih dirao. Znaš i ti. Samo se gradiš nevješt... – odbrusi drugi.

– Ne najedaj nikog! – nastavlja Behar.

– Jed je. Najedao, ne najedao, jed je. Hej, ukinulo Bosnu. Rasparčalo. Zavelo banovine. Kod onakvog imena i onakve rijeke Bosne posred zemlje Bosne, dalo banovinama imena Vrbasa i Drine, ali su samo te dvije banovine, vrbaska i drinska, potpuno na bosanskoj zemlji. A i to da se zaturi trag. Pola Bosne strpalo sa zetskom i primorskom banovinom. Samo neka nije Bosne! Zametni, pa joj zatri i ime...

– E, jeste i našli priču kod ovakve kahve! – buni se Hamdan Behar.

– Dobro... – kaže prvi. – Ali, nam treba na Han-Pijesak poslati i nekoga s Diviča. Poziv je upućen. Vlast je vlast. Ha, Hamdan-beže!?

– Ne kažem ja ništa... Ne kažem da nije... Da ne treba! – kaže bivši beg Hamdan Behar.

– Zato je i najbolje da krene Rasim Zildžo! – upliće se četvrti ili peti, ili je to bio prvi, onaj koji je razdrmao iz drijemeža Rasima Zildžu.

– Pusti takvu priču... – započinje svoje Hamdan Behar.

– Bih!

– Jašta da bi... – odobrava Rasimu Zildži sedmi ili koji li već po redu.

– I bi... – dodaje neki.

– Nije sprdnja. Velimo, prošao si svijeta. Već si bio kraljev pisar...

– Carev i kraljev! – ne odstupa Rasim Zildžo.

– Šta carev?! – buni se zbunjeni prekinuti pričač.

– Dobro... – kaže Hamdan Behar.

– Nije dobro! – goni po svome Rasim Zildžo.

– Kad si mogao carevima i kraljevima pisar biti... – popravlja se prekinuti. – Kad si mogao s njima, možeš održati zdravicu i samo kralju. Ima nagrada najboljem nazdravičaru. I mi ćemo te pripaziti. Zastupaš obraz Diviča...

– I bih! – potvrđuje svoje Rasim Zildžo.

– I bih! – ponovi i hlupnu tučkom kako dugo nije.

Tup!

Da je udario u havan, bi se rasprsnuo.

Po podu je. Podnica se rascijepi. Iz poda udari bugija prašine.

Da ogluhnu uši od múka. Nije se osjećao ni miris kahve. Samo muk. Mukli muk.

– I bih! A i što bi bilo sprdnja. Svijeta i jesam prošao. Bio i pisar. I, ako sam već bio pisar dvojice careva i kraljeva, mogu i samo jednom kralju izreći zdravicu. Hoću! Na vama je da me lijepo opremite i otpremite. Meni ništa i ne treba, ali da vas ne bih brukao. Kad se vratim, vraćam vam vaše. Ili vam plaćam od nagrade. Hoću fes. Visoki. Na kaluf. Hoću čakšire. Onakve kakve i jesu čakšire na dubok tur. Hoću da mi uzdurišete bensilah sa trideset sitnih pruga na pedalj i po širine. I deset aršina da je u duljinu. Hoću prsluk. Crni. Čohani. I nove kaljače. Neću gaće, čarape i košulju. Imam ih... Je li pošteno? I rakijsku pljosku. Novu. Na njoj da se vide dvije šljive. Izrezbarene i ofarbane u plavo. Sa dvije zelene liske na peteljki... Je li pošteno?

– Jest, pošteno!
– Što jest, jest!
– Porezat ćemo se između sebe...
– Neka jedan dadne ili se između sebe nagodite. Mene time ne gnjavite. Ako je iko znao šta su pare, ja sam znao. I, ako ima iko ko ne zna šta su pare, imam ja... Toga naklapanja me riješite. Sve pribilježite. Svakome ima biti vraćeno.

Tako.

I opremiše i otpremiše Rasima Zildžu. I zato što im je bio prekratak rok da bi nekog drugog odredili. I zato što niko drugi nije ni pomišljao javiti se. A i njihov nazdravičar, kakav god je, nije da bi se s njime i pokušalo činiti sprdnju.

Biva, neka bude šta će biti. Bolje je i Rasim Zildžo negoli da se izostane.

Ali, ako će se i po pravdi, ako je ugled glavno mjerilo u ovakvim prilikama, i kad je sjećanje na minuli rat još uvijek snažnije od bilo kakvoga sjećanja, Rasim Zildžo je taj koji je među preživjelima najgore prošao, čemu treba pridodati i mirnodopsko stradanje s osporenom penzijom. A nije i neučen. Ako šta zabrlja, onda je sebi obraz ocrnio. Radi svoje čangrizavosti. Time samo sebi može nauditi. To je, opet, najmanji grijeh. I za Divič, i za njeg. Ako uprska, njegova je odgovornost. Toliko je dosad izgubio da se morao sviknuti na takav život.

A ako mu se i omakne, pa ne pogriješi, pa još i rekne najbolje, neće biti zgoreg. Njemu nagrada, Diviču ugled. Ovdašnji je predstavnik. Ako osvjetla obraz, Diviču ga je osvjetlao.

Ali, da se ne dulji. Pogotovo što se nije ni imalo vremena. Svečanost je bila preblizu.

Zato je i najbolje odmah prijeći za nazdravičarsku trpezu, za kojom se njegov crveni fes – kao jedini – posebno isticao među mnogobrojnim oficirskim i džandarskim šapkama i šubarama na pravoslavnom življu, maskirnim šeširima, te sijedim i gologlavim glavama Bošnjaka iz preostalih kasaba i šehera nanizanih uz drum od Sarajeva do Zvornika, koji su se nastojali odjenuti što upadljivije frengi, ali su se još ustezali sa opredjeljenjem za novo pokrivalo glave. Tek je poneka beretka, zvana i francuska kapa, bila na bošnjačkoj glavi. Da ne bi bilo zabune, šeširima su maskirane umne glave iz policijske agenture.

Kad su se svi nazdravičari već izredali i protokolarni đeneral predstavio još i posljednjega, njega, ispred kasabe Divič na Drini, iza hastala u samome pročelju, izgubljenog u mravinjaku jednakih hastala, sklepanih iz trenica, iz kojih se, na oštrini planinske have, na meraji ispred drvenoga dvorca širio snažan miris smole, potirući najrazličitija isparenja sa sofre, zagrmi avaz Rasima Zildže, nadjačavajući se s grmljavinom koja se širila nebom iz pravca Vlasenice.

Na njima je Sunce sijalo najjačom srpanjskom žestinom, a ovdje, u visini planine, njegove zrake bile su krotke do umilnosti.

Domaći među zvanicama znali su da samo što se nebo nije smrknulo i da će pljusnuti.

Na planini omrkne usred dana i mrklina pritisne zemlju kao da je predakšamski vakat. Može se dotle

nakurjačiti nebo da se pomisli kako je nastupilo vrijeme konačne kazne. Tako se ovdje zna smrknuti u pola dana. Ali, to brzo i mine. I ne propadne ni jedna jedina kapljica kiše. Ali, samo ako oblaci nisu došli od Vlasenice. Naiđu li od Vlasenice, makar i samo jedan, bio to i paperjast oblačić, nebo se u trenu zatmini. I svjetlice ga stanu razlamati. Navuku se oblačine. Nagrnu. Nasabere ih se munjevitom hitrinom. I iz njih se namah prolomi pljusak. Takav kao da nikad neće prestati. Sastavi se nebo sa zemljom. Sve postane samo voda. Kao da bi se sve rijeke Bosne skupile i najednom ih se pustilo da pljuhnu sa neba. Kao da bi se sámo sinje more okrenulo naopako, zamijenilo mjesto sa nebom ispod sebe, pa došlo iznad i ispraznilo se. Toliko potekne. Strahoba. Samo se može pomisliti da je kraj krajeva. Da je, najzad, svemu kraj. Da ova silina ne može stati. I da, ovo, Kijametski dan započinje na način davne opomene iz doba pejgambera Nuha.

Ama, kako naleti, tako i preleti. Bude kao da nikad nije ni bilo nevremena. Haman ne prođe ni pet dekika, sunce prosine jarkošću koja bi se mogla uporediti samo s time kad bi se u jednu mogle sastaviti sve svjetlice koje su dotad u prekidima parale nebesa. Pod naplivom svjetlosti, oči se same od sebe zaklapaju. Ne može se ni škiljiti.

Zrak, koji je i pred nehoru bio prečist, još se pročisti, pa se insanu učini da će poletjeti. Ozon. To je taj ozon. Hava kakve nejma odavde do Nice. I samo još u Nici, na francuskome moru, zna biti ovako kao na Javor-planini.

Nije džaba ovuda, za turskoga vakta, po ovoj planini načičkan han do hana. Tako nije bilo ni uz jednu još džadu u carstvu. Han malo poviše Vlasenice, na Tugovu, pa han kod Pećine, han na Zelenom pijesku, han na Pogledi, han Čađavica, han na Bogazu, han na Pijesku, han na Mehkoti, han na Mrkaljima, han Hanić, han na Kramu. Jedanaest hanova na ni dvadeset i pet kilometara druma. Ne računajući hanove u samoj Vlasenici... Bili su i zato da bi se u njima sklonilo pred kišom, što u jednom danu, u pljuskovima, naleti i po pet, i po šest puta. I da bi se sakrilo pred zimskim mećavama. I da bi se... Ali i da se, ispod strehe, mogne nasrkati have. Kao što se kajmak na Javor-planini reže nožem, tako i zrak, samo što se ne guta kašikom.

Nejse...

Sunce je sjajtilo umilnom jarkošću i, osim domaćih, niko nije obraćao pažnju na grmljavinu koja je dopirala iz pravca Vlasenice i s kojom se nadjačavao avaz posljednjega nazdravičara na kraljevskom ručku:

Nedostižni u sreći, kralju Aleksandre! Od ovoga podanika tvoga, pozdrav i naklon!

Prisustvo tvoje među nama pogodilo me u srce, u razum i u savjest. U srce, zato što oduševljava za novo djelanje ovoga siromaha. U razum, zato što ga čini umnijim u tvojoj blizini. U savjest, zato što je drži budnom.

Nije lahko meni tebi govoriti. Riječi su tebi, velikom zakonodavcu, svojstvene: jasne kao proljetni dan, bistre kao izvorska voda kojom se napaja i umiva umoran putnik, tople kao njedra i bedra ljepotica. One uvijek govore o

onome što sami hoćemo reći, a izraziti se nismo znali, i što nam je Božija zadaća da na ovoj zemlji obavimo, o miljeniče naš! Tvoje su riječi staza do sretne budućnosti, zalog naših nada, putokaz za horne i umorne. One nas sve obavezuju i potiču na nova pregnuća.

Ti si naš sijač, voda koja nas natapa, sunce na kome dozrijevamo, vjetar koji nas okreće da gledamo naprijed, u neizmjerna prostranstva budućnosti po kojoj vijuga Božija staza.

Evo me radosnog zato što između usana ispuštam riječi koje se mogu dotaći tvoga uha!

O, Nedokučivi, uveličaj slavu sretnoga kralja Aleksandra...

Pa se, osokoljen uvodom, Rasim Zildžo maši maštrafe ispred sebe. Da je ne bi smetnuo s uma, a i da, prihvatanjem za nju, odagna moguću smetenost u nizanju preostalih riječi.

Kako je, podižući je sa hastala, pronese pokraj lica, tako ga i zapahnu rakijski smrad. Umjesto miomirisa šerbeta od smrekinih boba, pripremljenog na Diviču, koje je, iz pljoske svezane oko vrata, ulio u istu ovu čašu dok se pridizao da započne zdravicu, iz maštrafe je zaudaralo na rakiještinu.

...slavu sretnoga kralja...

Uznastoja nastaviti smeteno...

Dok se, kao zubima za zrak, sa dva preostala prsta desne ruke hvatao za podignutu čašu, krvotokom Rasima Zildže zajurca misao o otrovanome Kraljeviću, kome su – nije od toga prošlo ni mjesec dana – namjestili zamku na ovom istome mjestu. Bezbeli ga

nisu pravoslavni seljaci otrovali sami od sebe. Bit će da su navedeni na to. S višega mjesta nahuškani na zlo. Ne može se iz čista mira otrovati inžinjera koji je na Han-Pijesak doveden da nadgleda postavljanje pilanskih postrojenja, sječu šume, pripravljanje japije i podizanje drvenoga dvorca.

Inžinjer Kraljević otkrio je marifetluke i velike utaje s balvanima, građom i daskom. Nasječeno je i narezano toliko da bi se još tri takva dvorca mogla sklopiti. Mada je i ovaj preglomazan i za kraljevske prilike. I da je, razotkrivši krađe, počeo povezivati halke u sindžiru.

A i zato su ga što nije bio njihov. I zato su ga otrovali. A kad je to osjetio, nije dugo trajalo. Ljudina iskopnila preko noći. Ujutro ga više nije bilo.

I Kraljevića su isto ovako, za trpezom postavljenom na istome mjestu. Za ovakvom sofrom, koja je – nema ni mjesec dana – upriličena graditeljima dvorca. Da se provesele okončanom poslu. Da pojedu i zaliju. I to su mu, isto kao Rasimu Zildži prije negoli će podignuti čašu. Nakon što se pridigao iza hastala i birao početne riječi, s kojima je pokušavao ne umanjiti radost graditelja, ali i da se ne prepusti bujici uzvišenih riječi koje bi sprale gorčinu spram onih što su se debelo okoristili. Time bi sam sa sobom upao u zavjeru. I postao opraštajući svjedok. U tome međuvremenu su mu promijenili čašu. Ili samo dolili otrov.

I Kraljević je sam sebi napunio čašu. Je li i on šerbe ili je rakiju, ali je sam sebi ulio u čašu. Iz svoje pljoske.

Znao je među kakvima je. I kome će sve podignuti čašu.

Kao što je sam sebi nalio Rasim Zildžo.

I da isti usud strefi obojicu Bošnjaka na istome mjestu?

I Kraljević bio Bošnjak?

Gdje može biti Bošnjak s takvim prezimenom? Može. Čim je ovaj bio, znači da može.

Sve može.

I da u kratkom razmaku, na istome mjestu, a Rasimu Zildži i pred samim kraljem, ili zamijene čašu ili u njegovu čašu nadoliju otrov.

Kao što je Rasim Zildžo sam sebi nalio smrekino šerbe iz pljosnate drvene posude na kojoj je izrezbarena grančica s dva šljivina lista ofarbana u zeleno i s dvije šljive na peteljkama, obje u maveni boji, kako se ne bi moglo posumnjati da pred kraljem ne nazdravlja gutljajem rakije, tako i Kraljević može biti Bošnjak.

Radi prezimena se samo dobilo na savršenosti zločina. U narodu se nije pridao značaj inžinjerovom ubistvu. Bošnjacima samo što, na tu vijest, nije odlahnulo. Kazano je:

Neće ni ovo njihovo dovijeka trajati. Eto su se počeli trovati između sebe!

Rijetko je iko znao da je otrovani došljak Bošnjak.

Tako će se i smrt Rasima Zildže moći pripisati slučajnosti. Od tolikih koji su iskapili čaše u kraljevo

zdravlje, nikakvog čuda da jednome i pozlije. Čudna mi čuda...

Rasim Zildžo se prenu. Dozva se. Shvati da je zastao u zdravici. Sa čašom u zraku. Pogleda uza se. Niza se. Niz dugi niz hastala s đakonijama i izbuljenim očima sofradžija. Izgledali su da jedva čekaju da okonča i ovaj pod fesom, koji se pridržava dvjema štakama, u jednoj, i s peharom rakije, u drugoj ruci, pa da se maše krompira, kajmaka, sira i pečenja.

Pogled Rasima Zildže prikova se u vrh sofre. Učini mu se da i sâm kralj gleda u njeg. Pa, brže-bolje, ili je bilo brže-gore, pronađe u poluuzdignutoj čaši jedini oslonac. Stisnu je uz dlan s oba prsta desnice i podiže koliko se god čaša mogla uzdignuti.

Tako je bilo. Sasvim sigurno je tako bilo do toga trena.

Šta je bilo dalje?

Ko će znati šta je bilo nakon što se Rasim Zildžo uhvatio čaše kao jedinog oslonca ostatku vlastitoga života? Jest da mu je i taj oslonac više visio u zraku negoli je – sa samo dva prsta – mogao držati situaciju u ruci. Isto bi bilo kao i da se zubima uhvatio za zrak. Koliko god zrak bio gust kao kajmak na Javor-planini...

Je li nastavio govoriti? Šta je još rekao? Je li i ono radi čega bi na licu mjesta mogao biti sasječen paradnim sabljama onih pod šapkama? I izbušen pištoljskim kuršumima onih ispod šeširâ. Ili je, ometen,

spas iznašao u slatkorječivosti ulagivanja, na šta se i svodi nazdravičarstvo? A i šta bi drukčije mogao sa maštrafom podignutom na zdravicu? I to još kralju.

Ili se, zašutivši i osloniviši se na lebdeću čašu, prihvatio nje same i iskapio tekućinu koja zapahnjuje?

Za kralja i otadžbinu!

Ili ga je sam kralj prekinuo, misleći da je ovoga pred njim obuzela trema koja uobičajena onima koji mu se obraćaju? Ili je pomislio da je svoje završio i taj što se u dnu sofre dernjao i za kojeg mu je skrenuta pažnja da je posljednji, pa je kralj poskočio na noge i kratko uzvratio svim nazdravičarima i preostalim gostima, ali kao da se obraća samom Rasimu Zildži:

– Živeli! I, čuvajte mi Jugoslaviju!

Ili je kralj ovo rekao samo dok je, ni mjesec dana poslije, umirao u Marseillesu?

Ili je kralj, jedva dočekavši zastoj u zadnjoj zdravici, pa – ili pomišljajući da je govornik izrekao svoje ili da bi ga oslobodio možebitne treme – zgrabio tanjir pečenja ispred sebe i, nadmećući se u brzini sa započetim pljuskom, strugnuo pod prostrani trijem dvorca?

Možda je, zato što ga je, prekraćenom zdravicom, spasio od kiše, i nagradio Rasima Zildžu. Ili ga je nagradio samo zato što je zadnji govorio, pa da narod zna da i zadnji može biti prvi kralju? Moglo bi biti baš to. Doimlje se uvjerljivo. I slično je onome što će iskazati u Marseillesu.

A može biti samo da su grmljavina i pljusak rastjerali sofradžije. Pa se, kasnije, reklo da je kralj rekao i ono što nije rekao. Ne bi bilo dobro da ostane da kralj ništa nije rekao. Običaj da veličanstvo nešta rekne kad je s narodom. Pogotovo kad uzvraća nazdravičarima. Ili kad, naprimjer, umire.

Isto tako, s obzirom na njihov sasvim obrnuti značaj, nije bilo ni važno šta je Rasim Zildžo rekao. I je li išta još rekao.

Tek poslije, kad se ispostavilo da kralja nejma i da ovu njegovu posjetu Bosni treba prepričavati zato što je bila posljednja, ali da je u obeskraljenom kraljevstvu, u najmanju ruku, nezgodno nagađati šta je rekao ili nije rekao kralj koji više nije živ, počelo se raspredati o tome šta je rekao ili nije rekao Rasim Zildžo.

Te, kazao je ovo, te ono, te ono nije mogao... I da ga je kralj mogao nagraditi samo za ovo. Da je rekao ono što jedni misle da je rekao, ispalo bi da se magarčio s kraljem. Ali, i da je rekao i ono što su drugi govorili da je rekao, i to bi moglo podsjećati na izrugivanje s onim kome se to ne može kazati i ostati u životu.

Rasim Zildžo je šutio.

Kad se razaznalo o njegovom nagrađivanju, pogotovo je zašutio.

U kraljev dvorac u Han-Pijesku nastavila je dolaziti samo njegova supruga Marija, majka mladoga Petra. Jednom je i sina dovela. Ali, više joj nisu dozvolili da ga odvodi daleko od Bijeloga dvora u Beogradu.

I još u divljinu. Kod tolikih banja, da odlazi u zračnu banju na pustoj planini u Bosni. A i ono malo ljudi što tamo ima, oni su takvi da se truju između sebe, kao što su nekoga Kraljevića. A maloga Petra, kad im je tamo došao i kad su ga vidjeli ublijedjelog, tamo su ga prozvali Petrićem. Kraljevića, hej! I to njegovi! Pa, zar puštati tamo dijete? I to tamo gdje mu je i ocu zadnje bilo u obilaženju Kraljevine.

Kraljica majka je u Han-Pijesku ostajala mjesecima. Je li se liječila, nije li, ali je Rumunka Marija barem u samoći mogla tugovati za svojom zemljom. Za unukom, kojem ne daju sa njom na čist zrak, iako je kost i koža. I za sinom, koga više nema.

Devetoga oktobra hiljadu devetsto trideset četvrte, što se poklapa s danom atentata u Marseillesu, nije li se o ubistvu i pročulo u Bosni, u akšamski vakat u mutvak Rasima Zildže bahnu Arsen Policija. Izdrelji oči. Iskašlja se. Potciknu:

– Šta ćeš sad?! Kralja ste ubili, ali će Kraljevina ostati ili ćemo na vas krenuti ratom! Sunce ti žeženo! Deder da čujemo šta si nazdravljao kralju! Gukni!

Za njim, kao bez duše, doletje džandarski narednik Petrović i izmarška ga i izgura napolje. Nije Rasima Zildžu. Arsena Policiju je izbacio na avliju. I mnogo žešćim psovkama od sunca žeženog. Kad se najzad primirio, kaza mu:

– Mrcino nijedna! Jesam li ti naložio oprez?! Ne može se kraljevsko ime sa svakim u vezu dovoditi. I

to još ime pokojnoga kralja. U poslovima koji se tiču najviših imena, treba čekati depešu iz Beograda. Ili makar narednikovo naređenje... Zar treba pući bruka? I da nam se u ovim časovima smiju turci u pljesnjivoj kasabi...

Radi naloženog opreza, zar, ali iz Zvornika stiže iz Loznice kao pojačanje vod džandara i okružiše mutvak Rasima Zildže. Sutradan, kad je kretao u kahvu Hamdana Behara, bî spriječen. I narednoga dana. Trećega dana Rasim Zildžo se uzgalami. Što ga je grlo nosilo, podsjećao je da je izgubio penziju iz Beča. Da mu nikako ne dodjeljuju zemlju koju mu je, pred masom svijeta na derneku u Han-Pijesku, lično darovao kralj Aleksandar. Da će sada ostati i bez posla. I to diže toliku gungulu i hampu da se Arsen Policija, pribojavajući se da ne bude izložen neoprezu, odgega u Zvornik. Kad se dogegao natrag, vraćajući se od narednika Petrovića, podne je već bilo minulo i bî dozvoljeno Rasimu Zildži da iziđe.

Još čitav mjesec motali su se džandari oko njegovog kućerka i uokolo kahve Hamdana Behara. Dotad je, po hitnom postupku, u Beogradu na red došlo razmatranje davne prijave o mogućoj potrebi poduzimanja sigurnosnih mjera spram Rasima Zildže.

Dotični je u posljednje vrijeme jedini u ovome kraju koji se dovodi u vezu s kraljem. O tome i njegovoj zdravici te kraljevoj nagradi, naveliko se govori u narodu. Simpatije

su na Bošnjakovoj strani, a kralj se stavlja u podsmješljivu poziciju. Sumnjivo lice je, k tome, neprijateljski vojnik (Druga bh. regimenta K. und K., u ratu teško povrijeđen kao pozadinski podoficir, i jedno vrijeme, dok nije dokinuta ta nepravda, primao je i visoke nadoknade za nehotično tjelesno oštećenje). Zato je pripadnik strane sile, odmah po vijesti da je u Marseillesu ubijen kralj, stavljen pod nadzor do dobijanja uputa s najvišega mjesta.

Džandarski narednik Petrović zaključi da depeše iz Beograda ne moraju biti samo iz jedne, dvije, najviše tri šifrirane rečenice. Dobio je telegrafsku depešu s mnogo više slova.

Stavlja mu se na znanje da se, u zoni njegove neposredne odgovornosti, nepromišljenim postupcima izvrgava ruglu najveća bol u historiji jugoslavenske zajednice i kraljevstva. Uspomena na mrtvoga kralja mora ostati neokrnjena. Također je, uvidom u spise nadležnih ministarstava, utvrđeno da je neko u Zvorniku spriječio da se dotičnome podaniku već stavi na raspolaganje darovani mu posjed i time spriječeno izvršenje kraljeve volje. I da je narednik morao o tome referirati u Beograd.

»...Stvar je krupna, kraljevska riječ je u pitanju...«

Nalaže mu se uvid u ispravljanje pogreške i da se to ima odmah izvršiti uz policijski nadzor. Tereti ga se i što, s doušničkom službom, blagovremeno nije osujetio dotičnoga, kao bivšega pripadnika strane i neprijateljske vojne sile, da bude nazdravičar kralju. Na kraju je naglašena napomena da se, kao odgojna

mjera radi navedenih propusta, džandarski narednik Petrović raspoređuje na novu dužnost.

Petrovića, kad bahnu u kahvu Hamdana Behara, dugo nisu prepoznali. Čini se da i nikako ne bi mogli, da ne progovori. Toliko su, valjda, u civilnom odijelu nevažni oni koji svoj značaj imaju zahvaliti samo uniformi.

Čak im je i glas sasvim drukčiji.

Petrović je djelovao nebitno. Jadno. Kao očerupana ciganska kokoš. I kad je prepoznat po pirotskom naglasku, moralo je proći vremena dok nekome nije naumpalo da mu odgovori da Rasim Zildžo nije prisutan zato što ga je priveo Arsen Policija.

Pogotovo što se Petrović nije obraćao nikome posebno, još duže je potrajalo dok mu je objašnjeno da je privedeni strpan u kućni pritvor.

– Kako smije običan džandar da zatvara uglednoga građanina kojega je i samo pokojno veličanstvo udostojilo nagrade?! Da, da, nagrada! Evo, ovdje je ukaz i izvršno rješenje o zemljišnom posjedu... – kazao je i na hastal spustio smotuljak papira.

Petrovićevo grđenje Arsena Policije nije postiglo cilj. Novome naredniku, sada Šumadincu, nije bilo mrsko što je domaći žitelj Rasim Zildžo ponižavan do zadnjega trena, dokle god je to bilo moguće. Nije mu bio mrzak ni zadnji postupak prethodnika Petrovića,

koji je, znajući da nejma više šta izgubiti na starome mjestu, posegnuo za pakošću. Zadnje svoje rješenje, ono što ga je ostavio na hastalu u kahvi Hamdana Behara, napisao je i nije ga napisao. Napisao jest. Nije kako je morao.

Tako Rasimu Zildži nije zapao posjed kakav se dodjeljuje u takvim prilikama – da nagrađeni kraljev nazdravičar izabere hektar i po oranice ili hektar šume u državnom vlasništvu. Na raspolaganje mu je stavljen mali dio njegovoga bivšeg, nacionaliziranog zemljišta. Još se vodilo kao oranica, ali je zaraslo grmljem divlje lijeske i trnjem. I to samo dulum.

Novome vlasniku posjedâ Rasima Zildže, nekome Jezdi, kome je, pridoseljavanjem preko Drine, naknadno dodijeljena Solunska spomenica, pripalo je i previše zemlje, pa svu nije stizao obrađivati. Tako je bilo i zarasle u lještak i trnje. Nepovratno je zadivljala.

ŠTA ĆE BOŠNJAK KAD U BOSNI STANE VRIJEME

Za dućan Hamdana Behara kazivano je onako kako se i govorilo: kahva.

– Naći ćemo se u kahvi Hamdana Behara.

Nije »na kahvi« ili »kahvenisati«, nego »u kahvi«.

Kad su lovci, sa psima i posljednjim sokolima, kretali u lov, zakazivali su okupljanje:

– Kreće se u rani sabah ispred kahve Hamdana Behara.

Kad čamdžije odlaze u ribolov ili na skupljanje drva koja je Drina naplavila po ostrvcima i rukavcima s Drinjačom, sastaju se u kahvi Hamdana Behara.

Rijetkim autobusima, pokretanim loženjem drva, vozili su se kotarski činovnici i studentarija, čengije liferovane iz Srbije za Bosnu ili bi džandari sprovodili lopove i ubice u zatvore u Foči i Zenici, a putovali su i oni koje su tjerale nevolje ili neodložni poslovi. Ali,

zato što su prevožene i poštanske pošiljke, autobusi su nazivani poštom. Obavezno odmorište bilo im je pred kahvom Hamdana Behara. Kretali iz Bijeljine ili im polazište bilo u Zvorniku ili, u povratku, makar je i pred samim Zvornikom, odmaralo se u kahvi Hamdana Behara.

– Pet minuta odmora! – proderao bi se kondukter ili, ako je autobus bio bez konduktera, zavikao bi sam šofer, a putnicima preostajalo da, umjesto na kazaljku sahata, zagledaju kad će se šofer popridignuti.

I onima koji su dolazili u Zvornik ponedjeljkom, na glavni pazarni dan, ili i petkom, kad je – zbog džume – opet bio pijačni dan, samo s manjom pijacom, prešlo je u nezaobilaznu naviku da predahnu u kahvi Hamdana Behara.

To više nije bilo okupljalište na kome su se svi poznavali. Ali se, iako je prostor stalno proširivan, u njemu je sačuvala ljepota okupljališta u kojima se, i u pola dana kao i u pola naći, znalo svačije mjesto. Nije se sjedalo na tuđu stolicu. Ili se, ne prekidajući razgovora, premiještalo kad se na vratima ukazivao onaj koji je tu najčešće sjedio. Znalo se i mjesto onima koji su bili rjeđi ili ponekad bahnuli. I gdje će sjesti putnici u prolazu, oni koji prvi put stupe u kahvu Hamdana Behara. I nije bilo razloga da svaki gost ne bude zadovoljan svojim tronošcem, skemlijom, štokrlom ili stolicom s naslonjačem.

A da je kahva kahvom u ovoj kahvi, jest! Što jest, jest! Nejma zbora. Može pričati ko šta hoće, ali joj se mahane ne može naći.

Još i begovska. Ni manje ni više, begovska kahva. Ako beg može držati kahvu? Ama, može. Kako ne bi mogao kad to ovaj čini. Pritjerala orla zla godina... Ali, kad mu je ovakva kahva, može se i begu pregorjeti što je spao da drži kahvu. Kajmakli, prava práva kahva.

Findžan po findžan, kapala je para na paru. Evo mi ti! Puna šaka brade. Mašallah!

Ubrzo se ni novouzdignuti gazda Jezda iz Zvornika nije mogao mjeriti s nanovo uzdignutim Hamdanom Beharom.

S Hamdan-begom Beharlijom!

A još i, naslonjena uz njegovu kahvu, osvanula i mesara. Poviše vrata piše ime najstarijeg Hamdan-begovoga sina. Ali, ćirilicom.

Ne valja što je ćirilicom.

Tako vlast naložila.

Vlast nije mogla očima gledati ništa što nije pisalo ćirilicom. Ne može se kahva napisati ćirilicom. Sve i kad bi moglo, ne može. Nikako ne ide.

Da bi se napisalo »Kahvana«, nije bilo takve riječi »kao takve«, a ne može se napisati ako je govoru nešto nazor, s nečim što ne može. A da se napiše »Kafana« ili da je naređeno firmopiscu da našara »Kavana«, to bi sebi dopustila samo vlast koja računa nakratko. I ćorav i gluh, i sakat, svako ko ima nos, i zadnji kovač kome se pred nosom ritnula kobila i ostao mu samo patrljak, svako ko, ako ništa drugo, može mljacnuti ustima, zna da je to – kahva.

Zato se ćirilicom nikako, i najbolji kaligraf da ispisuje, ne može napisati firma: »Kahva«.

A na mesari i može. Može i zato što je moralo.

– Móre-bre, mora da mora! – gladi brke novi džandarski narednik dok se, raskoračen na sokaku, ulizuje gazdi Jezdi, ali im obojici jasno da ćirilica štrči, jer je u mesari, na gvozdenim kukama, izvješeno, i to ispod i naznačeno, halal-meso.

Opet, da se Beharliji zakonom priprijeti da prodaje i krmetinu, ni to ne može. Na Diviču nejma nijednog pravoslavca i Beharlija bi zatvorio mesaru, a ako ne bi – ostao bi bez mušterija i u kahvi.

– Tamam kad bi čovjek povjerovao da se Bošnjo poćiriličio, a ni meso ne može na ćirilici... – gladi brke novi narednik, misleći da je opet nešto pametno rekao, ali se gazda Jezda odbio od takve priče i već odmiče prema Zvorniku.

Pođe dobro i sa mesarom. Meso kao puter. Kao što se kajmak uhvati povrh findžana na kahvi. Prva klasa. Uvijek bi ga uzmanjkalo, a to se, opet, posebno cijeni. Mesa je bilo samo onoliko koliko će se rasprodati u jednome danu. Kad bi se više pripremilo, moralo bi se prenijeti i u drugi dan, pa u treći... I eto belaja. Meso je meso. Uščuje se. Pokvari... Dugo se mušterija mami, a lahko izgubi. Ovako, neka nije u ponudi onoliko koliko bi ga ostajalo. Samo friško meso treba prodavati.

Tako je Hamdan-beg Beharlija još bolje záimao.

Namjerio je, kao i s kahvom, imati sve pod kontrolom. Da mu je na oku. Da ne bude bez sumnje. A ne može biti nikakve sumnje samo kad je sve pod

ličnim nadzorom. Zato, ispod kuće, pod putom, na zaravni uza samu Drinu, izgradi kasapnicu. S imenom srednjeg sina na firmi. Biva, da se i ne pomisli da na čivijama u mesarskom dućanu begova Beharlija visi meso koje nije prvoklasno. I da nije zaklano po propisima.

Odmaknute od kasapnice, spram kahve i mesare, preko sokaka osvanu nova firma. Na njoj ime srednjega sina.

Pekara.

S vremena na vrijeme, od prilike do prilike, ponedjeljkom i petkom, uz bajrame i mevlude, u pekari su pečeni i janjci. Kao što kahva ljeti rashlađuje, zimi grije, ujutro razbuđuje, navečer krijepi, a razgaljuje u svako doba, i mesara se pročula. Sirovo meso prodavalo se kao da je vruća halva, a o pečenju da se i ne govori. Lepine s prijetopom i kruh uz pečenu janjetinu. I kahva bolje dođe na pun stomak, a i Bošnjak se, šta god jeo, ne može najesti ako ne pojede i makar toliko kruha. Pogotovo kad je to janjetina s ražnja ili , zimi, s tepsije iz pekarske peći.

Posebno su žene iz mahala blagosiljale za pekaru. Nisu više ljeti morale trošiti drva i, izostajući od poslova u bašči, peći se pored šporeta pekući pogače i somune. Sad samo, kako hanumama dolikuje, zamijese tijesto. I po djetetu pošalju tepsiju u pekaru. Odozgo, gdje će se zarumenjeti kora, brzim pomacima oštrim nožem, svaka ucrta svoj znak. Poput ornamenta na prstenu. Kao kućni znak. Tako se kruhovi ne izmiješaju. A ni tepsije. Uvijek se, po znaku, zna šta je čije. A i pogača

i somun bolji su iz pekare negoli kad se peku u kući. Ekstagfirullah! Svaki njimet je dobar. Ali, ruku na srce, ima i bolji od dobroga. I nije nikakvo udaranje u silu kad se već i višestruko uštedi ako se kruh dâ u pekaru na pečenje. Niti je to traženje kruha preko pogače. Tako se kruh peklo po bosanskim čaršijama. Čaršija nije čaršijom ako u njoj nije pekare, pa i Divič dobio pekaru. I moći će, kao u pravoj čaršiji, i na Diviču imati svoje ramazanije. To su lepine nad lepinama. Ramazanske. Baška umiješene. I po vrhu posute čurukoticom. I, kad se, poslije Bismille, prouči: Allahume inni leke sumtu ve bike amentu ve alejke tevekkeltu ve bi rizkike eftaratu, insan, punoga srca, pristupi iftaru, a slasno dođe lepina ramazanija. Začini i najraskošniju iftarsku sofru. I najsirotinskiju učini ramazanski gizdavom. Da je ramazan i stotinu dana, bi ga se prepostilo kad se zna da, u prvi akšam i uz upaljene džamijske kandilje, uz najdražu ciku i vrisku razdragane dječurlije po sokacima i mahalama – »Akšam uči! Učiiiii! Akšam uči, svako svojoj kućiiiiii!« – čeka i vrela ramazanija. I srce samo što ne zaigra učenjem iftarske dove: »Allahu moj, u ime Tvoje sam postio, Tebi vjerujem, na Tebe se oslanjam i Tvojom se hranom iftarim«.

Naumio je Hamdan-beg Beharlija zbrinuti i zetove. Na ime Tenzilinoga muža treba podignuti vodenicu na Drini. Da se brašno melje za pekaru. A i narodu će biti dobro: moći će i oni, kao što peku kruh, pojeftino mljeti žito.

Dok se zacuri i najmlađa Behara – a prosci se naveliko raspituju, iako se tek zadjevojčila – nasabrat će se para da se mogne otkupiti Drinsko polje. Tako će se imati nadzor nad sjetvom i žetvom na vlastitom posjedu...

Najpreče je bilo zaokružiti započeto sa mesom. Da se ne zavisi od stoke nabavljane od prilike do prilike, po vašerima i marvenim pijacama u okolini ili kupovane naparaćesike, svukud i svakad. Da se ima svoja stoka. U svako doba. Svoja janjad i telad.

Da nije zime, ne bi bio ni potreban ahar. Dostajao bi i veliki tor. Ali, nije dobro pod vedrim nebom držati ni hajvane za klanje. Pogotovo što se samo onako rekne da je nebo vedro. Jest, bude i vedro. Ali je i svakakvo. A kakve su tek zimske zemherije kraj Drine!

Uzgajati stoku. Pod nož je dovesti u svoju kasapnicu. U mesari nuditi najkvalitetnije meso. Uz ahar prisloniti šupu za sušenje mesa. Držati sve pod nadzorom. Uvezati halke u proizvodnom lancu. Evropa!

Evropa!

Švabino minulo. Bilo mu kratko kao lastin rep. Mine svačije. Prije ili kasanije. I Bosna će opet biti samo Bosna. Država je to, hej! Nije ona tek tako mogla izdurati hiljadu godina između onolikih križarskih pohoda i dušmana. Nije je rasturilo ni Otomansko carstvo. U njemu se sav evropski dio, što je bilo manje u odnosu na veličinu u Aziji i Africi, nazivao Rumelijom. I imao

svoga gospodara. Rumelijskoga vezira. Samo se Bosna nastavila zvati Bosnom. I imala svoga vezira. Bosna je Stambolu dala i trideset velikih vezira. Stambol je Bosni priznavao. Htio ne htio, ali priznavao. Ali je na kraju, kad mu je Carstvo pokleknulo i kad je Srbiju priznalo kao knjaževinu, tada je, u najveći nevakat, u Stambolu učinjena nepravda Bosni i uskraćeno joj pravo na svoju državu.

Ako je u Bosni i stalo vrijeme, Bošnjaku je ići naprijed. Tako se ravnao Hamdan-beg. Ali, ni manje ni više nego da postane fabrikant. Da to nije deranje u silu? Da to nije preveliko deranje u silu?

Koliko do jučer bili Behari. I, umjesto da ih nova vlast popiše kao Behariće, zapalo im da vrate pradjedovsko ime. I da ne bude da je samo Behar, kako ih je Švabo popisao. Izganjali da su Beharlije.

Ono, nikad nisu bili nepošteni. Bili su bezi. Jedni po jedni na Drini. Ama, ipak, digli su se prebrzo. I još stekli na findžanu... Bolje bi im bilo da se sjete da su se uzdigli na findžanu. I da svaki Beharlija stavi makar po piljak sebi u obuću. Da ih makar kamenčići žuljaju. Da ih podsjećaju da opet mogu nejmati kao što sad imaju. Da su imali, pa nejmali. I da bi opet mogli nejmati. Kad im ide najbolje, da se sjete kako može biti. Da se ne bi pomamili. Da ne udare u silu. Sila Boga ne moli, a Bog sile ne voli.

Na kraju krajeva, Hamdan-beg Beharlija uopće nije obesnažio pravilo da se Bošnjaku ne da sitno

samljeti. On se jest digao na kahvi. Ali, nije je mlio. Tucana je u havanu.

Bošnjaku je, i kad mu najbolje krene, da stavi kamenčić u cipelu. Ne da bi se pretvorio u neodlučna i ponizna. Nego da ga žuljanje podsjeća kako se ne bi uzoholio.

Ružno je i pretjerivati s upozorenjima.

Ako nije mogao saditi i brati kahvu, kad već Bosna nije Misir i u njoj kahva ne može uspijevati, a ovdašnje kahvopije ne znaju ni toliko sije li se kahva ili se sadi, onda i Hamdan-beg Beharlija može izgraditi veliki ahar. I imati nadzor nad cjelovitom proizvodnjom mesa. To može.

Samo još treba uspraviti ahar kakav treba biti ahar u ovakvoj prilici. Spram takvih vlasnika kakav su Hamdan-beg Beharlija, njegova tri begovića i zasad jedan zet, treba i kamen-temeljac. Poseban kamen. Da se ima sa čega širiti i visiti. I bude dostojan temeljac budućnosti porodice Beharlija. Iako su oni i s findžanom siguran temelj zasnovali.

Treba na sve postaviti krov. Da pristaje novoj, zajedničkoj firmi. Odrediti da mu šljeme bude na pravoj visini i u pravoj dužini. Kako bi se o krov mogli lomiti drinski vjetrovi. I da bude dovoljno strm. Da se na njemu ne zadržava otežali snijeg, pa da sva građevina ne popusti pod teretom. A do takvoga krova stiže se preko posebnoga temelja.

Nađe se i velik kamen. Baš poseban.

Nije ga bilo teško naći. Nije ga trebalo ni tražiti. Sam se nudio. Bio i usađen. Ko zna otkad. Na istoj zaravni na kojoj je trebalo zasnovati ahar. Na ničijoj zemlji. Uza samu Drinu.

Rijeka je na ovome mjestu plàvila. S proljeća odnosila sjeme. S jeseni, preostalo od sjetve. I, tu se i prestalo sijati. I ostala navada da se ne sije i nakon što je Drina izdubila dublje korito i više se odbila ka drugoj obali.

Beharlijama dobro i došlo da ne moraju otkupljivati zemljište. Kad je ničije, može biti bilo čije. I njihovo. Uš na fukaru, para na paru.

Kao ćošetnjak postavili su kamen zvani mramor. Takvima je Bosna zasijana. S uklesanim šarama. Kao da su lijepe Bošnjakinje na kamenu, umjesto na đerđefu, sebi ruho vezle. Vezak po vezak. Pa šare tvrđe od najuštirkanije čipke. Raznoraznih oblika. Ne umije se opisati kakve su. Na nekome i sablja. Na mnogima polumjesec sa zvijezdom i sablja. U ovome dijelu Bosne najviše ih je s ispupčenim mlađakom i sjevernjačom.

Po Bosni se i uobičajilo mramorove stavljati u temelj. I one s polumjesecom i zvijezdom. Iako je osjećano – pogubilo se u pamćenju, pa se nije moglo ustvrditi da se to i znalo – da su ovo morali biti biljezi davnih Bošnjaka. Dok su još, u novoj vjeri, islamu, držali do svojih starih običaja. I na njih i na ostale stećke, s drukčijim šarama, nije se gledalo dalje od nosa. Nije se ni mislilo o baštini. Tako ih se i stavljalo u temelje. Ili se i jest mislilo, ali se i mislilo da nije ni grijeh. Nije se ugrađivalo mramorove s križem. Takvih

i nije bilo u ovome kraju Bosne, ni uz Drinu. Takvi bi i bili zaobilaženi. U tuđe ne diraj!

Ovaj kamen je neobičan. Ima i ispupčenu sablju. Ali, i jest i nije stećak. Mramor jest. Stećak i nije. Ovisok. Ni nišan nije. Preširok. Ni stećak, ni bašluk. I bašluk i stećak. I još s rupom u obliku sjeverne zvijezde.

Štrčala je isklesana gromada mramora na kraju zaravni uz Drinu. U blizini ogromne stijene koja izvire iz rijeke. Jordamila na osami. Mamila radoznalost. Ali, svo pričanje o njoj bilo je maglovito. Tajanstveno. Zato su joj se i grubo primicali. Potkopavali je kradimice i išićare. Ne bi li našli šta je ispod zakopano. Ali, je, koliko se god išlo u dubinu, kamen bio zasađeniji.

Nije bio kao ostalo mramorje – da je samo postavljen na zemlju.

Nastajale su predaje o tome čiji bi to biljeg mogao biti. I šta bi se sve našlo otkopavanjem. I kako neka sila ne da da se dođe do dna. I, ako bi i dala, da se do dna ne bi došlo. To mora biti kamen stanovnik. Takvome nejma kraja. Samo je klesano na onome što je iz zemlje izvirivalo. I da...

Ništa nije nađeno. Da je išta, ne bi se moglo sakriti. Razaznalo bi se. Moralo bi se raščuti. Kao što se nije moglo reći ni za ijedan stećak. Ni kad su pod njima lagumi, tajno i javno, potpaljivani. Samo se činila šteta. Ili bi se mramor preturilo. Ili bi ga rascijepilo. Ili mu se odbio komad. Ali, ni pod ijednim nije nađeno nikad ništa. Iako bi moglo biti nešto ispod ovoga! Samo kad bi se i njeg moglo potkopati.

Dođe vrijeme da se i ovome dohaka.

Kud će bolja prilika od temeljca na aharu Hamdan-bega Beharlije?! Ima da bude i peta firma koja će se stopiti sa četiri dosadašnje u jedno ime: »Kompanija Beg & sinovi«, što nikako ne može biti na ćirilici jer je to po evropskom adetu.

Ama, kako u to ime strpati i kahvu? Moglo bi ispasti smiješno. Nemoderno. Neevropski. Ili baš treba u Evropu ponijeti i nešto svoje?

Ali, čekali su krupni poslovi...

I krupni problemi. I to baš s mramorom na prostranoj zaravni uz obalu ispod džinovske stijene, koja je širinom i visinom odjedanput kao pet najvećih kuća.

Kako, ono, bi ime toj stijeni? Kakvo?

Kakvo bi i bilo? Nikakvo! Kako bi se još i stijena nazivala?

Koliko je stijena po Bosni?! I tolikih i još većih. Ni broja im. I da svaka ima i ime! Kao što ga imaju svako brdo, svaki brdeljak, svako selo i zaselak, svaka njiva i njivica. Hiljade i stotine hiljada najraznoraznijih imena. Kad bi ih se sakupilo, samo bi se od njih mogao sačiniti ukupan rječnik dobro bogatoga jezika.

Pustiti se treba još i davanja imena stijenama. Ne bi bilo kraja neumnosti. Ni početka bavljenju pametnijim poslom. Pustiti se toga. Ova stijena nejma imena. I, tačka!

Ova je imala. Neuzubillah, nazivana je Šejtanskom stijenom.

Ali, šta će biti s mramorom? Ali i ama, da i taj mramor nije...

Iščeprka se prastara priča da je mramor dao namjestiti šejh Hasan Kaimija, neka je hvaljen na oba svijeta. Da bi to mogao biti znak nekome za koga se nije znalo ko je. I kao da je taj sasječen sabljom. Ili se tako nagađa samo zato što je sablja uklesana u mramoru? Ali, kad je i kad to bilo?! Ihi-hi je prošlo od šejh-Kaimijinog vremena. Ihi-hiiiiii godina i godina. A i to što ronda stari muderris Abdurahman Feriz, i što govori da se ne valja ružno odnositi prema biljezima mrtvih, i da je diranje u počivališta rahmetlija vrijeđanje merhuma čija je duša u Berzehu jednako mlada kao i onoga koji se istom preselio na Ahiret, ako nije i mlađa od duša većine živih na Dunjaluku. I muderrisu bi bilo bolje da se mahne nagađanja. Što njegovo mora biti svakoj čorbi zaprška? Zna i on da je to samo nagađanje, a hoće da mu bude prihvaćeno kao znanje. Pogotovo zapeo za sablju u mramoru. Sablja, pa sablja! I još upetljava šejha Hasana Kaimiju; mir njegovoj napaćenoj duši. Kazuje da ne bi tek tako jednaka sablja bila isklesana i na turbetu šejh-Kaimije. Ista kao što je na mezaru pokraj Šejtanske stijene.

Eto ti, tačno zna i ime stijeni. Besposlen hodža zaredao imenovati stijene. I porediti sablje u kamenu? Svašta! Hajde, zađi od mramora do mramora, od turbeta do turbeta, pa izdvoji da nisu gotovo jednako uklesane.

Ali, muderris tjera po svome. Navodi da bi isto značenje mogle imati sablja na mramoru kraj Šejtanske stijene i sablja na šejhovom turbetu. Pogotovo ako se tome pridoda skriveno značenje prošupljene zvijezde

u mramoru pokraj Drine. I odgonetne zapis na šejhovom turbetu, ispomiješan harfovima perzijskog i turskog pisma i dozamršen bošnjačkim znakovljem arebice i bosančice. I da će se, govori muderris, možda nekad neko naći ko će doodgonetnuti šta je uklesano. Da je to i zato ostavljeno u kamenu.

– Mora biti da je to šejhova oporuka... – veli.

Raspričao se muderris:

– Šejh Kaimija hoće žive podučiti. Nečemu! Meni to nije dano da znam. Ali, da bi moglo biti važno, moralo bi biti. Ne bi takav šejh, iza koga su sačuvane pjesme i na turskom i na perzijskom jeziku, i arebicom i na bosanskom znakovlju, ne bi šejh bez potrebe oporučio da se toliko zapletu harfovi. On je, zna se, evlija. Bilo mu je dano i da navješćuje događaje. Zna se i da je uznao da čovjekovo nije da to otvoreno iznosi. Zato, treba dokučiti smisao zapisanog. Kad se svaki harf prepiše i pročita kako se čita na tom jeziku, ispada da ništa nije napisano. A ne može biti da nije. I slijep može opipati da nešta piše u kamenu. I to na mezar-tašu jednoga od najučevnijih Bošnjaka...

Odgunđavano mu je:

– Trabunja. Ishlapio. Námom sebe brani. Nešta i zna o nekom davnom događaju i sasječenom neznancu. O nekom pretkazivaču velikoga rata. Prenošeno, to, u njegovoj familiji. Pa, hajde, neka mu i bude. Ali, i sam priznaje da je, kao, načuo o tome sa sabljom i o skrivenom znakovlju. Da o tome ne zna dobro. Možda više nije čuo negoli je načuo, pa više nije mogao ni zapamtiti.

– Hajde, Boga ti, muderrise, pusti! Sablja, sablja. Bosno moja, sabljom ću te branit'! Pusti se toga. To je možda još i moglo u šejh-Kaimijino vrijeme...

– Nije ni u njegovo! – tumače. – I u šejh-Hasanovo vrijeme topom se branilo i topom osvajalo.

– Tačno! – kazuje treći. – Kad je Kaimi-baba, rahmet njegovoj duši, bio na Dunjaluku, naveliko su topovi presuđivali. Na Bolji svijet preselio je hiljadu šesto devedesete godine po Isau, alejhi selam. Samo što od tada nisu dva i po stoljeća...

– Ima. Ima gotovo toliko... – upliće se četvrti. – Šta je ratova od tad do sad bilo! Ni broja im. Prošao je i Svjetski rat. Pa, šta bî i s tim ratom? Svašta! Ali, ne bi da nestane Bošnjaka iz Zvornika. Niti bi srušena ijedna džamija. Ništa ne bi od onoga što Feriz-efendija priča da je taj rekao da je bilo.

– I, kako može biti da će biti ono što je bilo? Nikako! – pita i otpotvrđuje peti, dodajući: – Je li bio i prošao Svjetski rat? Jest. I bio i prošao. Je li se svijet opametio za sva vremena? Jest! Ako nije nakon onakvoga rata, i neće nikad...

– Sablja je znak. Očita opomena. Poziv i priziv. I u šejhovom turbetu i u... – ali muderrisa prekida šesti inadžija:

– Hajde, Boga ti, muderrise! Hasan-babi neka Allah, dželle šanuhu, podari mjesto što bliže Sebi u dženetskoj bašči. I zaslužio je. I njegovo turbe nam je svima na pameti. Svih dvije stotine i zamalo pedeset ljeta narod ovoga kraja sa svojim imamima brine se o turbetu. I vi na Diviču, i mi u Zvorniku, i oni koji su

na Kula-Gradu. Pošteno reci. Održava li se uredno? Održava. Čisti li se? Čisti. Ima li uvijek žena koja se brine da je za svaki vakat friška voda u legenu? Ima. Donese li u turbe za svaki namaz čiste i suhe peškire? Donese. Poštuje li se sve što se treba poštovati? Poštuje. Pa, šta bi ti još htio?! Pusti i nas da malo možemo misliti. Da mislimo i o tome mramoru na onoj sofi uz Drinu.

– Afedersum, muderrise! – nabacuje se i neki od zvorničkih imama. – Ti jesi učen. I uvažen si. Ama, više ljudi više zna. Ljudi ne bi da poreknu tvoju učenost. Niti da dirnu u tvoje godine. I zato im je nezgodno da išta reknu da ne bi ispalo da tvoje poreknu. Ali, ako ih se upita o ugradnji velikog kamena kraj Drine u ahar našeg dičnog Hamdan-bega Beharlije, nisu protivni. Nije ezan-taš. Niti igdje na Bosni ima i slična bašluka ili stećka. Nejma...

– Kad je bio Kaimi-baba, dragi Allah ga uzvisio i na Onome svijetu? Kad-i-kad! Hiiii! Davno, davno! – pita i odgovara neki drugi galamdžija. – Sama priča, ako je i ostala do danas, morala se iskriviti prenošenjem. Svako svoje dodavao. Ili po svome ispuštao. Kao što su kafiri po svome mijenjali Tevrat, Zebur i Indžil. I to Božije knjige, sveta slova. Da se i ne govori o tome da se neće izmijeniti ono što nije Božije i što ljudi svojom pričom prenose! I sam kažeš da ne znaš šta bi moglo biti napisano onime šta piše nad šejhovim kaburom. A kad ne znaš ti, koji si na Medresi u Sarajevu podučavao softe i koji si u Kahiru za muderrisa izučio, što bismo mi nagađali? Što? De, pravo reci...

– Nisam u Kahiru. U Konyji... – bi ih ispravio muderris u onome što je za samu priču manje važno, pa sugovornici prihvaćaju upadicu, odmahuju rukama, govore:

– Eto šta je insansko pamćenje. Znamo, kako ne bismo znali da si ti u Konyji višu svjetlost dosezao, a da tvoj uvaženi sin okončava nauke u Kahiru. Ali, ispomiješa se. Pamćenje je krhko, nepouzdan svjedok. Ostaje samo ono što je zapisano. Mi smo narod Knjige. I pred Allahom, dželle šanuhu, i pred Njegovim ljudskim stvorenjima obavezani smo na ajete Knjige Jasne. A je li jasno šta je zapisano na turbetu šejh-Kaimijinom? Nije! Nije, dobri naš muderris-efendija...

Okupile se i zvorničke hodže. I sav Divič. I pozvanih i nezvanih. I zvanice izdaleka. Sabralo se silno mnoštvo. Neki iz radosti. Neki iz pakosti. Neki samo radi veselja koje će uslijediti. Većina, da ne bi bilo da su izostali.

Povuci. Potegni. Drži. Ne daj... Svjetina pomaknu mramor! Namače ga na mjesto odakle će iznicati ahar koliki nije viđen na Bosni.

Nije ga ni trebalo iščupati. Samo ga položiti ustranu. Tek toliko da duvar ne bi bio uvrnut iznad temeljnoga kamena. Samo ga toliko maknuti. Za toliko su ga i pomaknuli.

Kolo je ljuljnulo. Sasule harmonike. Udarila ćemaneta. Piskale zurle. Na ražnjevima okretani volovi i janjad. Na kruh niko nije stizao ni pogledati, mada ga

je iz pekare donijeto koliko je bilo i pečenja. Toliko je mesa bilo na sofri da je bilo bojazni da će se pojesti manje ukoliko se koji zalogaj založi kruhom.

Dernek kakvoga nije bilo.

To je bilo početkom ljeta.

Do Aliđuna, kad u Zvorniku počne višednevni vašer, svi poslovi na aharu privedeni su kraju.

Kad bi se džinovskoj stijeni uz ahar odbilo od visine i dodalo na dužinu, ahar ne bi bio ništa manji. Kao da je spojeno pet dobrih kuća. Sav temelj iz kamena, a u duvarovima više drvene japije i kovanih baglama nego ćerpiča. Kao da je tvrđava.

Imalo se za šta ponoviti dernek s utemeljenja.

Šljeme!

Navrh krova ispeli Rasima Zildžu. Da oglašava ko je i pokazuje čime je darovao majstore iz Osata, koji su, isto, s bosanske obale Drine, samo iz srebreničkoga kraja. Otuda su gdje je Drina najkrivlja, čineći najveću svoju okuku. Istu kao što je lakat koji drži sablju na starome grbu Bosne. I koji su, taj grb, nosili vojnici bošnjačkih regimenti u Svjetskome ratu.

Rasim Zildžo se malo i bunio.

– Kako ću – veli – vikati sa šljemena kad nisam telal?

– Mora neko. Divički telal je poginuo u ratu. Ili se, samo, nije vratio. Ali, nejma ga... A ne može se ni svakoga ispeti na krov da oglašava šljeme na aharu Hamdan-bega Beharlije...

– Kako ću – protivio se – kad sam, istim, ovim svojim glasom, nazdravljao i kralju?

– Zato! Kad si mogao kralju, možeš i uvaženome čovjeku iz svoga naroda. A šta ti je zapalo od kralja? Dulum tvoje upropaštene zemlje usred Jezdinog posjeda! Ovdje ćeš zaraditi koliko i za pola godine tucanja kahve. I još ćeš se pročuti. Nadaleko neće biti završena kuća a da tebe neće uzvati da vičeš na šljemenu.

– Kako ću se – probao je s odsudnom odbranom – kako ću se provesti i ja i Beharlije ako se oní ipak dosjete i poistovjete nazdravičara za kraljevom trpezom sa vikačem na štali?

– Hajde, pusti se toga, Rasime! Nije vikanje sa krova što i vikanje za hastalom. Hajde, otkud da tebe straška uhvati? Kralj je bio i prošao. Ubilo ga... Beharlijama pripada budućnost. Ako se oní i dosjete, bezi će potkupiti koga treba...

– Hoće sebe otkupiti. Ali, uvijek pukne gdje je najtanje. Da to ne bude s kožom na mojoj grbači...

Više ga se nije ni slušalo. Popelo ga, a Rasim Zildžo se i razgalamio. I to bolje negoli da je uvježbani telal. Viče odozgor kao pravi kraljev nazdravičar:

– Majstorima na veselje, tebi na zdravlje, Hamdan-beže! – pa dodavao ime darodavca i nadodavao:

– Hvala ti, domaćine, koji si se pobrinuo, majstorima dar na šljeme donio. Sretno im šljeme, a ti zdrav i živ bio. Širio, visio, kule gradio. Sinove ženio, kćerke udavao. Na Ćabu otišao, sa Ćabe se vratio. Hvala ti, domaćine. Zdrav i živ bio!

Dar za darom. Ime za imenom. Odjekuje glas Rasima Zildže. Odbija se od brda. Ječi i s ovu i s onu stranu Drine. Razliježe se niz rijeku. I uz rijeku.

Donose darove majstorima i iz Zvornika. I od Kamenice. I sa Kula-Grada dolaze. I dotle se, nebu pod oblacima, čuje. Ne izostaju ni darovi s onu stranu Drine. Od Bošnjaka koji žive na drugoj obali Zvornika.

Dolje, na meraji, sasipa harmonika. Kuca saz. Bije šargija. Piska zurli. Cijuče ćemane. Kolo se vije. U dvije, u tri... u pet, u šest struka vije se kolo. Kao što je, ne budi primijenjeno, pita u tepsiji isavijana. Kao niske bisera oko djevojačkoga vrata, viju se kola u kolu.

Jedna janjad se skida s ražnja, druga natura. S volova se časkom skidaju vanjski, pečeni slojevi mesa, ne zaustavljajući okretanje ražnjeva.

– Širio, visio...

Gore, na krovu, pod nogama Rasimu Zildži, poskakuju majstori Kalimani iz Osata i prikivaju šindru.

U prvi sumrak, pred akšam, bijeljela se čitava kapa na četiri vode. Više nije bilo gole baskije na kojoj bi mogao sjediti Rasim Zildžo i oglašavati darodavce. Samo je trebalo pokovati još pleh po vrhu, po izrezbarenoj šljemenskoj gredi. Tada donesoše dar Mehe Kuršuma.

Meho Kuršum, bivši skeledžija i sadašnji čamdžija.

I nije čamdžija koji bi samo pecao ribu. Ili samo skupljao drva nasukana po drinskim ostrvcima i rukavcima Drine. S ribom se i ne bavi. Skuplja drva.

Ali, niti ih prodaje, niti ih gomila da bi mu služila za kućni ogrjev. Od njih pravi ćumur.

Drina premoštena gvozdenom ćuprijom između dva Zvornika na svoje dvije obale. Skela više nikoga ne zanimala. Ali, kao da je to skeledžiji dobro došlo. Do tada, životario. Od tada, živnuo.

Sav se dao na novi posao. I, mada je to od poslova koji se, što se rekne, ne vide, a i on je povazdan daleko od Diviča i nije narodu na očima. Na pustim riječnim ostrvcima potpaljuje drvo naslagano u gromilice, a po njima nareda grane zelenoga lišća i nabaci zemlje. Tome se rekne kúće. U takvim kúćama drvo zagušeno odgorijeva i nastane ćumur.

Nagađa se da dobro zarađuje.

I ovoga dana bio je daleko od Diviča. Dotle nije dobacivao ni glas Rasima Zildže. Tako nije ni znao za šljeme. Za mraka je otišao od kuće i gungula oko ahara nije bila ni započela. Vraća se poranije. Da ne bi omrknuo. I da se makar malko duže mogne odmoriti za sutrašnju vrevu po Zvorniku. Veslajući, čuo je ciku i vrisku. I zaključio da je Beharlijama šljemensko veselje. Pa pojačao zaveslaje. Pohitio da i on prinese dar.

Kao snijeg bijelu, donio košulju. Dobar dar. Ne bi ga se posramio ni ko je osvjedočeno imućan.

Kad je Meho Kuršum mogao prekinuti posao prije akšamskoga vakta, mogu i majstori na aharu Hamdan-bega Beharlije. Nije im hića. Traju aliđunske vreline. Kako mrkne, i pripeka se diže iznad Drine. Kao da se kamen krečnjak potpaljuje za kreča i jara nad plotom izbija od žestine, tako se puši i iz Drine. Kao da gori.

Titra zrak nad rijekom... Kad je tako, nejma traga kiši čitav mjesec august. Zato se to još malo posla uvrh ahara može ostaviti i iza vašera. Majstori se neće ni trebati penjati. Mogu poslati zadnjega šegrta. On da namjesti i taj pleh na samom šljemenu. I uglavi za sobom dvije-tri šindre od otvora kroz koji će se provući.

Polahko se hvatao mrak kad iznutra otkriše nezakovane šindre. Za toliko koliko je trebalo da se mogla provući glava Rasima Zildže. A kuda može glava, može i trup. I ne treba čitav trup. Do prsa. Tek da se vidi da viče. Da mogne viknuti i za dar Mehe Kuršuma.

Proviri glava Rasima Zildže. Kako se promoli, tako se, brže-bolje, i vrati.

Povuklo ga za ćurak na leđima. To sin Hamdanbega Beharlije. Jedan od trojice sinova. Kad su slični kao jaje jajetu, u tavanskom omračju nije se ni razaznavalo koji je. I nešta mu šapnu.

U tome ne bi trebalo biti ničega neobičnog. Čitav dan su mu došaptavali. Pojašnjavali su mu ako bi dodavačima darova očima stavio na znanje da ne poznaje dobro darodavca ili njegovo stanje, je li oženjen i ima li djece na ženidbu ili na udaju. Samo, sada nije bio takav slučaj. Rasim Zildžo, nezadovoljan nagovaranjem, promrmlja... Razveseljeni begović je prekardašio u zahtjevu. Vikač ga pokuša odbiti. Ali mu Beharlija kaza da ne bere brigu. I da slobodno vikne što mu je rekao. Opet proviri Rasim Zildžo u vrhu krova i zavika što ga grlo nosi;

– Majstorima na veselje, tebi na zdravlje, Hamdan-beže! Hvala ti, domaćine, Meho Kuršume, koji si se pobrinuo, majstorima dar na šljeme donio. Sretno im šljeme, a ti zdrav i živ bio. Širio, visio, kule gradio. Sinove ženio, kćerke udavao. Na Ćabu otišao, sa Ćabe se ne vratio. Hvala ti, Meho Kuršume, zdrav i živ bio!

Ja je ko i zapazio, ja i nije, šta je pri kraju viknuo Rasim Zildžo. Ja je to i nasmijalo koga od onih koji su razabrali, ja je koga i razljutilo, ja i nije. Ionako se razilazio preostali svijet. I majstori žurno za sobom kupili alatke i darove. Akšam je. Svako svojoj kući.

Spustiše i Rasima Zildžu. I on krenu. Maši se svojih štaka.

Sutra počinje vašer u Zvorniku. Svima je na umu da se izodmaraju. Da nalegnu poslije kokoši. Pa ranim jutrom na aliđunski dernek. Tri dana i tri noći u Zvorniku se ne zastaje. Valja to izdržati. Treba se i snom pripremiti.

Niko se, haman, u silnoj hići, i ne zagleda u aharski krov. A i što bi? Imat će ga se kad gledati. Ionako će im oči, čitavoga života, za njeg zapirati. Kad god pogledaju niz Drinu, kad im se pogled usmjeri ka brdima prema Srebrenici, zapet će za ahar ili za njegov krov. Ovakva građevina ima da vjekuje.

I već bi počela vjekovati da se, sutradan, sinovi Hamdan-bega Beharlije ne rastrkaše po vašerištu. Ne bi li u vrevi insanskoga mravinjca ušli u trag majstorima Kalimanima. I što prije ih okupili na Diviču.

Kasno popodne, dok su se prvi premoreni Divičani vraćali s vašera, razazna se razlog strke begovića Beharlija. Imalo se šta i vidjeti.

Ahar je bio otkriven!

Kad se već bruka nije mogla sakriti i skupiti majstore da krov prepokriju istoga dana, Hamdan-beg Beharlija pusti da minu vašerski dani.

Petoga dana u mjesecu augustu prionuše majstori na posao. Ali, nisu Kalimani iz Osata. Ljut što se bruka nije brzo prepokrila, beg je zazvao tesare Memiće iz Kamenice. Oni – a visilo ih je po baskijama kao mrava – bez gungule i vikanja, isponova pokriše do iza ikindije.

Sutradan, ahar osvanu gologlav.

Majstori su se bili razišli. Bi im poručeno da ponovo dođu u subotu.

Dođoše.

Pokriše.

Straže su postavljene.

Uzalud.

Krov, opet, ne osvanu.

I sve ponovo.

I opet.

Omrkne, a ne osvane.

Pokrivali ga, ne pokrivali, ahar otkriven.

I, ko zna koliko bi se Divič ibretio otkrivanom krovu, ali se zbi novo čudo.

DRUGI DIO

I SRCE IMA SEDAM ZAVJESA, SAMO IH TREBA RAZGRNUTI

Bilo je daleko do svanuća.

Nije bilo mjesečine.

Samo su se caklile zvijezde; i gore, na nebu, i dolje, na Drini. Od njihovog sjajtenja stari muderris mogao je pogledom razabrati dalje od prsta pred okom. Razvidno je bilo koliko je mogao koračati momak koji je za ular vodio konja.

Sina s konjem poslao je iz Pahljevine šejh Jašar. Abdurahman-efendija ga je očekivao jučer. Pred akšam. Računao je da će mladić konačiti u njegovoj kući. Tako bi se, i njih dvojica i konj, odmorni zaputili na Kušlat. Starac se nije zabrinuo kad se nisu pojavili na izmaku jučerašnjega dana. Sam je prilegao poslije akšamskog namaza, namislivši klanjati jaciju pred rani sabah, kad se pridigne iz haljina. Procijenio je da će

ga momak s konjem sačekati pred avlijskim kanatima. Želi mu staviti na znanje da ima pouzdanog pratioca. Ne boji se putovati ni u gluho doba noći. Ali, prije će biti – računao je starac – da je to zato da bi se raščulo o njegovoj hrabrosti.

Muderris je naučio da mu šejh pošalje dobrog konja i pouzdanog pratioca. Nekidan mu je poručio da će s konjem poslati sina. Njega je poznavao dugo. Od rođenja.

Mladić je računao s time da će mu večernji nedolazak biti odbijen na jogunastost. Ovako, zarad musafirove važnosti, pridat će se pažnja tome što je viđen kako je za mraka krenuo na put.

Zaključit će se da je na Divič mogao stići tek pred sabah. Onda kad muderris treba i krenuti ka Kušlatu. Raščut će se i među njegovim vršnjacima i među djevojkama. Hej, sam, a u to doba i takvim putem! Sve klancima uz rijeke. Tuda se lahko može nadrljati i u pô bijela dana. I od insana i od zvjerke. Po mrklom mraku i vidljiva bića postanu nevidljiva, a nevidljivi svijet zaživi u svoj razmetnoj moći. Pogotovo bi – svom snagom svoje siline – mogli napakostiti najstarijem muškom potomku šejha Jašara i svetiti se njegovome sinu.

– Sabah hajrosum, muderris-efendija.

– Allah razolsun, Murize.

– Poranio, muderris-efendija... – kaza mladić, niti pitajući, niti potvrđujući ono što je očigledno. Pitao se šta će starac reći. Hoće li mu odgovoriti onako kako se uobičajilo odgovoriti, pitanjem kojim se ne pita:

»Dobro sam, kako si ti«. Ili će još šta pridodati? Možda riječi koje će značiti prijekor. A možda...

– Dobro sam, kako si ti... A ni ti nisi okasnio.

Muriz bi obradovan.

Utom se oglasiše horozi. Mladić se strese. Pomisli da su se prerano javili i da mu se pričinjava. Ali, sustizala su se glasanja pernatih budilnika. Više nije moglo biti sumnje u njihov pjev. To ga obradova i više od muderrisove pohvale. Jest da je ovonoćno putovanje junački odeverao. Ama, neuporedivo bi bilo lakše da je noć proveo u sigurnosti Abdurahman-efendijine kuće. Čak bi mu bilo lakše i da su putovali po noći. Bili bi dobar par. Ukoliko bi ih zvjerka ili opak insan zaskočili, mogli bi se osloniti na njegovu snagu. A, s druge strane, starac zna dove kojima se odgone zle čini. Ovako, čuvši horoze, pade mu kamen sa srca. Noć neumitno ustukne pred njihovim pjevanjem. I noć i sve što ona oživi...

Do drugih horoza ima i čitav sahat malo bržeg hoda i konjskog kaskanja. Dotad se može i stići do utoka Drinjače u Drinu. Malo naniže, u hanu u Podkušlatu, klanjat će sabahski namaz i predahnuti.

Ne odmaknuše ni za koliko bi se mogla ispušiti savijena cigareta duhana, a Muriz se štrecnu. Pred njima, u tami, mimo vidokruga zvjezdane cakline, začu se čudan bat na drumu.

Tap-tup... Tap... Tap-tup... Tap...

I dahtanje.

To li je to? Šuhva koja mu se svezala kad je pomislio da su se horozi prerano oglasili!

Srce mu zatutnja prije negoli mu naumpade da je dobro što je stari muderris s njim.

I jest dobro. Starac se oglasi. Kao da je osjetio mladićevu zebnju. Ili da bi mu odagnao strah ili da bi preduprijedio njegovu moguću naglost, viknu u mrak:

– Poranio, zoru prevario, dobri moj Rasime!

Kao da je izgovorena prijeko potrebna dova, prestade tap-tupkanje. Ali, sa istoga mjesta, odakle je dopiralo još samo dahtanje, izvi se lavež.

– Onamo onaj! – pomisli mladić, a iz trbuha mu se, iz sve snage, ote:

– Euzu billahi mine ššejtani rradžim! Sačuvaj me, Bože, od prokletog šejtana!

Ču se:

– Miran, Cigo!

Pas utihnu.

– Dobro sam, kako si ti!? – odazva se glas koji je umirio psa.

To Rasim Zildžo krenuo u lov sa svojim Cigom. On krene prije ostalih lovaca. Onakav kakav je s nogama i na štakama, treba mu i triput više vremena negoli ostalima koji idu u lov. I ne čeka ih na okupljalištu ispred Baharlijinih dućana. Iziđe na glavni drum idući sokakom od kuće. Odatle krene niz carsku džadu uz Drinu. Ostali ga sustignu kad se već primakne prvoj čeki. I, dok oni dođu do svojih mjesta i rasporede se, dok navedu kerove i puste ih, i Rasim Zildžo se nagnijezdi na čeki. U povratku, on, opet, prvi krene. I ostali ga sustignu kad se već dobro primaknu Diviču.

Uglavnom, nije im na teretu. Ne usporava ih i ne pravi im nikakve smetnje. Nejma razloga da ne bi mogao ići u lov s ostalima.

Dok mu se moglo, držao je pet kerova. I plaćao momke da ih vode i zavode. Uz kerovođe, podrazumijevao se konjovodac, a on – na konju. I sada, bez konja i samo sa starim Cigom, ne izostaje. Ne može ga mašiti lov.

Eno se, tek sada, od Beharlija, čuje štektanje kerova. Ostali lovci počinju se iskupljati. A Rasim Zildžo je i pred ovo jutro od kuće preprriječio na drum. Nije se još bio ni uspeo uza sokak, a cestom je naišao Muriz sa konjem. Tako su se i mimoišli.

– Murize, sinko, pritegni ular – kaza muderris.

Mladić se i ne snađe kako treba, a konjanik sjaha.

– Muderris-efendija, ti sam... Ne stigoh ti ni pomoći, a ti sjaha... Otac mi je, lijepo, priprijetio da na sve pazim kako bih ti bio na pomoći...

– Murize, sinko, pomoći ćeš ako Rasima ispneš na konja.

– Hoću!

– Ama, muderris-efendija!

– Rasime!

– Muderris-efendija, stariji si... Preči si za jahanje...

– Samo ti... A i meni treba protegnuti noge.

– Znao sam ja... – započe mrmljati Rasim Zildžo, a dovrši nakon što ga mladić, u trenu, posadi na konja:

– Nisi trebao, muderris-efendija...

– Samo ti...

– Hvala ti i gdje čuješ i gdje ne čuješ!

Starac uzvrati:

– Sva hvala pripada Gospodaru svjetova!

Iz usta im se pušilo kao da otpuhuju duhanske dimove.

Pošutješe.

Vladala je svježina pred razdiobu dana od noći uz Drinu.

Ko bi rekao da iz ovakve studeni nastane pretpodnevna vrelina i kotlinu pritisne kazanska jara? Zato se i kreće zarana. Da se – koliko je moguće – izmakne pripeci.

– Srndać je jelen bosanske šume... – prvi progovori muderris. – Ljepota Božijeg davanja. Plemenita zvjerka. Ne bismo je mi ni zapamtili da vlasti nisu određivale kad ga se smije loviti. Nestalo bi ga. Nije međed, pa da sam sebe štiti snagom. Nije ni prepredena lisica. Ni zečić, pa da šmugne. Ni guja koja plazne. Ni ptica, pa da leprhne. Srndać je srndać. Princ divljine. Kao što bukva izdžiklja kao strjelica, kao što se zelen bor izvije i na najnepristupačnijem komadićku klisure, kao što Drina krivuda jer je određeno da se ne može ispraviti, kao što sablja mora ostati na bosanskom grbu, kao što je malo šta dugovijeko u Bosni, kao huk naše šume pred strašno nevrijeme, tako je i srndać posebno znamenje Bosne. A mi, kakvi jesmo, a takvi smo kakvi smo i jednom ćemo valjda doći pameti, iskorijenili bismo i toga ljepotana da se svaka vlast

nad Bosnom nije zasnivala na grubim pravilima. Svi su uvijek znali da mumina treba u suru. Kao što je Kur'an složen u sure, ni s muminom se u Bosni ne može bez sure. Red! Ne vodi ničemu dobrom sve što je drukčije s Bošnjacima. Da je drukčije, izumrli bi. Kad bi rat bio bez kraja, Bošnjacima niko ravan ne bi bio u gazijstvu. Pronijeli bi bajrak svom zemaljskom kuglom. Samo im treba dok se snađu... Ama, dođu mirovi. Oni se ostave sablje, odlože oružje. Uspostave državu nad njima. Podvedu ih pod kruta pravila. Oni se čestito i ne okrenu, a budu drukčiji. Budu dobro izmijenjeni. Utom i novo rato udari. I, isponova. U prevelikoj našoj snazi, nama dugo treba da se dozovemo. Da se prisjetimo i shvatimo ko smo i šta smo. I, kad se ostali dunjaluk opet uvjeri da je u Bošnjacima oživjela stara ratna vještina, poklope nas mirom. Njime nam nemire pogase. Uvode nas u red... Mi, odani vjeri, redovno povjerujemo da je insansko da se pokorava redu. I da je država ta koja mora uspostaviti sklad između Dunjaluka i Dženneta... Nejma muslimanu na ovome svijetu posrednika između njega i Gospodara njegovog... Ja... Jah... O nečemu sam drugome hotio...

– O srndaću! Ali je lijepo i ovo što si dorekao! – kaza Muriz.

– Ljepota me je i zanijela. Pa mi se otelo... Starost. Starost... Jest, hotio sam o tome kako bi srndać davno bio istrijebljen da ga države nisu štitile tim nekim, svojim redom. Koliko ja znam, sad bi morao biti lovostaj. Trebalo bi da je minula sezona lova na srndaće.

Još je rano na zeca. I jedna i druga zvjerka imaju mladunčad. Pogotovo se lov na srndaće ne dozvoljava sa psima. Zabranjeno je. I da nije zabranjeno, nije viteški. Kud će više od toga što je ikako pušteno da se lovi takva pitomina od zvjerke?! – doreče starac.

– Prije će biti – pomisli Rasim Zildžo – da je muderris, uvidjevši kako bi moglo izgledati da se na njeg obrušio, namjerno promijenio tok misli negoli bi se to moglo pripisati staračkoj ishlapjelosti. Zato promisli kako će odgovoriti, a da i ne ispadne i da je prešao preko prijekora:

– Pravo kazuješ. I ja se pribojavam da kerovi ne odlutaju i ne nalete na lanad i zečije loge. Ali, opet, mislim se, bit će dosta hajkača. Dići će se velika halabuka. Razbježat će se ostala divljač i lov se svesti na međede i divlje svinje... Nismo krenuli u lov na srndaća. Muderris-efendija, hajka je na međeda. Osilili se preko svake mjere. Uništiše ljetinu u Cerskoj i Kamenici. Država izdala odobrenje za hajku i odstrjel.

– A, u lov na međeda?! Međed! Tako je, dobri moj Rasim-aga. Međed! Ne može se reći: medvjed. Kakav medvjed?! Međed! Medvjed je med i jed. Kad bi se barem mislilo na med i jed. Nego, biva, da jede med. Dobro, jede i med. Ali su divlje pčele opasnije od ovih u košnicama. Ako kad i pojede meda, neće više nikad. Tada pojede jed. Međed nije sličica iz dječije čitanke na kojoj se oblizuje jedenjem meda. Međed je međed. To je sila. Snaga. Šume, brda i potočine nesputane Bosne. Na to se misli kad se izrekne međed. A medvjed? Med-jed, to je ništa...

Rasim Zildžo se nakašlja. Muderris zastade. I s riječima i s koračanjem. Razaznade da se udesno odvaja put ka Kamenici.

Zaključi da je lovac stigao dokle treba. Preuze ular od mladića. Muriz – jednako kao i kad ga je uspinjao – hitro i obazrivo spusti jahača. Potom u sedlo uspravi drugog, staroga muderrisa.

– Baš se lijepo izeglenisasmo – kaza Rasim Zildžo.

– Što nije bilo tako, odbij mi na starost. Samo sam ja govorio... – usprotivi se stari muderris.

– Ali, obojica znamo da ti nisi sa svakim razgovorljiv... – pobuni se stari ratnik.

– Ako nam to može biti utjeha, neka je i tako.

– Ejdovale, dobri muderris-efendijo!

– Ejsahadile, dobri moj Rasime!

Rasimu Zildži je malo do mjesta na kome će ostati na čeki. Na konju je ubrzao putovanje, pa će se i odmoriti dok ne pristignu ostali lovci.

Muriz s Abdurahman-efendijom na konju nastavi drumom niz Drinu.

Ni oni neće još dugo. Drina se odvaja, a drum nastavi pravo. Tu, gdje Drinjača utiče u Drinu, i namislili su klanjati sabahski namaz.

Da ne bude da klanjaju baš na utoci, gdje se dvije vode miješaju, poodmakoše carskim drumom uz Drinjaču.

Utom se, iz selâ pod Udrčem, oglasiše drugi horozi. Muriz ih ču, a i ne ču, osim što mu bi na umu da je vakat ranosabahskog namaza.

Bili su spram hana u Podkušlatu i prostrani trijem bit će im sklonište od rose.

Kako Muriz zamujezini, handžija Šahman – i ne provirujući kroz pendžer – obradovan džematu, pristavi šerbetnjak na ognjište. Tamam će, dok s ovima napolju klanja sabah, voda prokuhati.

Kao da je znao da namjernicima nije hića. Ili da nisu za dalekoga puta.

Njima je i bilo blizu. Nadomak su. Baš će dobro doći predah uz kahvu.

I jutro je ojedralo dok su odlagali findžane. Do mile volje su se nasrkali razrijeđene kahve doljevuše.

Sunce se već sjajtilo povrh munare na stotinjak metara visokoj stijeni. Potaknut prizorom, stari muderris podiže dlanove na dovu. I, nakon što šakama razatra lice, izreče hadis:

– Petak je najljepši dan u kome sunce svane!

Prvim petkom po Aliđunu, na zaravni povrh visoke stijene zvane Kušlat, okupi se mnoštvo svijeta na dovi i teferiču, a u džamiji derviši čine zikr halku.

Tu je, na Kušlatu, svijeno prvo muslimansko gnijezdo na Bosni. Hazari, koji su bili sljedbenici Zelene knjige i koji su, raznoseći poštu od Budima do Stambola, tu sebi našli stalno utočište u Bosni. I tu, na skrovitom mjestu, da ih niko ne ometa, niti da ikome oni smetaju, i visoko, kako bi bili bliži Stvoritelju, načinili bogomolju. I to na mjestu gdje su zatekli u kamenu uklesani mihrab starih Bošnjaka. Tako je ovdje dovište od pamtivijeka.

Odavno se uobičajilo i da se na zikr, kao musafiri od posebnog ugleda, zazivaju muderrisi Ferizi s Diviča. Tako je, koliko se zna, još od Kaimije. A može biti da je i Kaimi-baba, nakon što je dopao surguna na Kula-Gradu iznad Zvornika, na Diviču zatekao nekog od predaka muderrisa Abdurahmana.

Može biti da se i prije zikrilo na Kušlatu, čim se gore čini halka'i-zikr. U velikoj halki zikre nakšibendije, a šejh Kaimija stigao je ovamo kao šejh Sinanove tekije u Sarajevu, u kojoj je provođen kaderijski tarikat.

Ljudi iz halke redom su bili odani svome starješini Jašaru. Smatrali su ga svojim šejhom. I sebe njemu potčinjenim dervišima. Napregnuto su iščekivali početak dersa. Vaz na ovaj dan ima se na umu čitavu godinu. Niti se zametne u sjećanju nakon sljedećega vaza uz veliku halku. Izgovoreno se slaže i razlaže u pamćenju kao što to djevojka čini sa svojom otpremom u sehari. Kao što buduća mlada svako malo prebire svoje ruho, provjetrava ga i preslaže, isponova mu se diveći, i derviši razabiru po dersovima svoga šejha, koristeći se uputama koje im ispunjavaju srce i dušu.

Šejh Jašar započe:

– Bismillahirrahmanirrahim! Sva slava i hvala pripada Allahu, dželle šanuhu! Njega slave svi svjetovi. Njemu počast odaje sve što živi i umire. Insan je stvoren da Njemu ibadet čini. Allahu moj, Gospodaru sedam nebesa i svega što ona natkriljuju, Gospodaru sedam zemalja i svega što one drže i nose, Gospodaru

šejtana i svega što oni zavedu, Ti nam budi zaštitnik od zala svih Tvojih stvorenja. Utječem se Tebi da mi niko od njih ne učini nepravde i obijesti. Jak je onaj koga Ti štitiš, a Tvoje je blagoslovljeno.

Sva slava i hvala pripada Allahu!
U ovim časima On nam je pomogao
I sa učiteljem ćemo sretan pazar ostvariti.
Svojim znanjem i riječima,
On nam je objelodanio Istinu.
Misli i razum imama, vaiza, šejha
Dosegnuti je ne mogu.
U šerijatu zna razlučiti,
Istinitost zna zaključiti.
U tesavufskim spoznajama,
U tarikatu, s dovom Njegovom
I zikrom, ništa se ne može porediti.

– Danas se, i ovim umilnim i tačnim riječima njegove kaside, posebno sjećamo našega učitelja Hasana Kaimije, upućujući dove Allahu, dželle šanuhu, da ga Svojom milošću uzvisi i na Boljem svijetu. Kao što je naš učitelj šejh Kaimija, tako je on imao svoga učitelja u šejhu Abdulkaderu Geylaniyju, osnivaču kaderijskog tarikata. Ovo što ste čuli zapisao je i o njemu, Allaha, dželle šanuhu, slaveći... Vi mene smatrate svojim šejhom. Neko treba predvoditi svaku skupinu da bi bila kakva treba. Među dervišima red se podrazumijeva. To i jest tarikat. Ja se ne usuđujem samoga sebe u sebi nazvati šejhom. Moj šejh je Kaimi-

baba. Od njegovoga preseljenja na Bolji svijet prošlo je dvijestotine i pedeset godina. Samjerena našim vijekom, to je velika razdaljina u vremenu. Insan, onakav kakav jest, nemoćan oteti se mjerenju svega prema sebi, mijenja sebe i sve oko sebe. Tako su i naši prethodnici u ovoj halki vremenom mijenjali, dodavali i oduzimali. Mi više ne slijedimo osnovna načela kaderijskog tarikata, kojima je podučavao šejh Kaimija. Kao što je i sam Kaimi-baba, u Sofiji, od halvetijskog šejha Meslihuddina Užičanina, dobio idžazet za iršad, a u Sarajevu bio šejh kaderijske tekije, tako je i naš tarikat, odavno prije nas, postao nakšibendijski. To je tako. I tako je bilo. Bilo je i radi mijene. Ali i zato što se takvog šejha nije moglo nadomjestiti. Niti se u njegovo znanje, bez njega, dalje moglo pronicati da bi ga se u potpunosti moglo slijediti. Zato su se naši prethodnici radije opredijelili za novi tarikat. Da se ne bi svjesno griješilo. Ali, nikad se ova halka nije odricala šejha Kaimije. On je ostao učitelj. I mi ga slijedimo onoliko koliko smo kadri. Nismo mnogo. Ašik je dokučio istinu Vječnog Aška. Njegovo je naučavanje da Allaha, dželle šanuhu, spoznajemo spoznajući sebe u sebi.

Ovo srce se zaljubilo i stalno Ga traži,
Crni zuluf stalno gladi,
Ono Ljubljenog grli, Izuzetnog traži.
U svom srcu nađi predah ugodan,
Ti koji si viđen u Njemu kroz Njega.

– Kaimi-babu je Allah, dželle šanuhu, nagradio evlijskom deredžom. I to takvom da se to smjelo znati u vremenu u kome je šejh Kaimija zijaretio Dunjaluk i hizmetio Ga na Dunjaluku. Do te mjere bio je miljenik Allaha, dželle šanuhu. Drukčije, ne bi nikad dospio na Kula-Grad. Vlast bi njemu, ljudi bi mu presudili. I bi bio pogubljen radi pobune koju je javno predvodio u gradu u kome je rođen i iz koga je dospio u daleke gradove Turskoga carstva, do Konyje, Istanbula i Sofije, da u njima višu svjetlost dosegne. I dokuči veće znanje. Tamo je prozvan Zerrinogluom. I otuda se vratio sa šejhovskim ovlaštenjima.

Kad je vođa moćan,
Mnogi to može i odricati,
Ali Allah vidi njegove mahane.
I kad ga Munkir poriče,
I neka poriče, on je uvijek
Na čelu prijatelja Istine,
Neka zloba od muke prsne,
Neka onaj ko čuje tome ne povjeruje.
Nevažne su pohvale i kuđenja
Kad s Prijateljem časi protiču.
Ako se neko osloni na nevjerstvo,
Neće li ostati sam?
Hoće li biti naš saputnik?
Zar neće ispravne pozvati na spas?
Na koga je On pogledao,
Taj je ostao miljenik derviša.
I sve što postoji
Tim Znakom obilježeno je.

– Da je bilo do ljudi, bi čestiti šejh bio smaknut u svom rodnom Sarajevu. Isti ti ljudi kojima će se staviti na čelo pobune prethodno su ga htjeli opanjkati kad se, ono, uhvatio u djevojačko kolo. Zgražali su se mjereći to spram vlastite zavidnosti. Ali im je šejh znao odgovoriti: »Kad budete kao ja, hvatajte se gdje i ja!« Lažni dušebrižnici uokolo kola dobro su znali da se šejh Sinanove tekije uzdigao iznad svih njihovih primisli o hvatanju u djevojačko kolo. Začepio im je gubice. On se zato i uhvatio u kolo. Ali je to učinio i da bi obradovao djevojke. Veliki je sevap, bez ružne primisli, obradovati djevojku. I još predvoditi djevojačko kolo.

Vani je nebo od sedam katova,
Do njeg će osjećajni stići.
Ovaj miradž je stvaran,
U srcu ga trebaš naći.
I srce ima sedam zavjesa,
Srce onoga koji voli.
Istinska sreća je u tebi samom,
U sebi te tajne nađi.
Onaj ko se osloni na privid stvari
Izgorjet će u sedam vatri.
Sretan je ko se probudi
I iz toga sna se udalji.

– Allah, dželle šanuhu, bio je blagonaklon prema ovome Svome miljeniku. On mu nije uzimao za zlo ni ono što uzmiče pred našim shvatanjima o zaštiti

evlijske deredže. Ostalo je da se do današnjega dana pripovijeda kako je vjetar ugasio fenjer koji je Kaimi-baba držao u ruci dok je, poslije teravije, kretao na zikr u tekiju Mustafa-paše silahdara. Bila je mrkla noć. Šejhu se, zar, nije lomilo vrat ili noge po kaldrmi. Ili je, samo, bio zabavljen mislima. Uglavnom, posegnuo je rukom u džube. Iz džepa je izvukao svijeću. Pružio je prema kandiljima najbliže munare. Svijeća je planula! Evlija se prokazao pred ljudima! Mislilo se da za to sljeduje smrt. Ali, njega je Allah, dželle šanuhu, obasjao Svojom milošću.

Uđi unutra, otvori oko,
Iz privida Njemu pobjegni.
Tanahni most pređi
I vidjet ćeš lice Boskonačnog.
Dva svijeta su duša i tijelo,
Lice Ljubljenog pod vàlom.
I sve na ovome svijetu od Njega dolazi.
Zavjese će ti sa lica spasti,
Udaljio si se od sebe samoga.
Sve što postoji s Njime je
I od Njega je.
Ako vjeruješ u nered stvari,
pred Kabu trebaš otići.
Tamo je kao žrtva stigao
I Ismail, sin Ibrahimov, koji je Azerov sin.
Oni što na svijet jedinstveni dođoše,
Istina s Istinom postaše,
Gore, visoko, digoše se

I mošus tatarski udisaše.
Popni se gore, visoko,
Na visine od devet svodova,
U Svevišnjeg ćeš se zaljubiti,
Ime Plemenitog nećeš zaboraviti.

– Iskrena dova može izmijeniti kismet... Kaimi-baba bio je od onih ljudi koji su svojim sufijskim znanjem zavrijedili da im Allah, dželle šanuhu, otkriva saznanja nedostupna drugim ljudima. I da to mogu objelodanjivati. Drugi to grubo brkaju i njegov »Veridat« proglašavaju predskazanjima... Kad je, doživotno protjeran iz Sarajeva, sluteći šta ima snaći Sarajevo, šejh Kaimija nije se s prokletstvom ili bar s prezirom osvrnuo na svoj rodni grad. Morao je tajno otići, da ne zna narod, ali mu nije moglo biti uskraćeno da ga, u predjutarnji sumrak, do Vratničke kapije isprate derviši iz tekije. Tu, na meraji iznad Sarajeva, posljednji put je zikrio s njima. Zatim je dugom dovom molio Rahmana i Rahima da sačuva taj grad od najveće nesreće koja će se na njega sručiti. Ostalo je da se pamti da je, iscijeđen kao krpa, izgovorio: »Za zemlju se izmolismo, za drvo i kamen ne mogosmo...« Danas posebno hoću da vam reknem o toj velikoj nesreći koja se ima sručiti na Sarajevo. Sjećajući se Kaimijinih ispunjenih nagovještenja iz »Veridata«, nagađano je, od vremena do vremena, da se to zbilo u međuvremenu. Neki misle da je to nesreća koju je donio Eugen Savojski. Taj je upao da bi spalio Sarajevo i pobjegao. On je bio u naletu, u prolazu... Kad o tome

mislim, na san mi dolazi šejh Kaimi-baba. I ne umijem ga razumjeti. A, nakon što se razbudim, u misli mi nadolaze njegove riječi dok je izlazio iz Sarajeva: »Za zemlju se izmolismo, za drvo i kamen ne mogosmo«. Potom mi, iscijeđenome, reznojenom u stotinu voda, naumpada ono što piše na njegovom turbetu na Kula-Gradu... Od svega šta piše na šejhovom mezar-tašu, dok se znalo iščitati napisano, narod je, uljuljkujući se, odabrao da zapamti samo: »Ko bude blizu moga gaja, neće vidjeti velikoga belaja«. A ta nesreća na Bosni tolika je da se takvo stradanje ne pamti. Sarajevo spaljeno i razrušeno kako se to ni pomisliti ne može, a neće biti osvojeno. Zemlja će ostati... Trebamo li se i mi uljuljkivati i zamišljati da je to prošlost ili je, još nedogođena, ta nesreća pred nama?

Bošnjaku je da jednim okom spava
Dok mu uzglavlje žulja sablja
Ili će biti što će već i biti

Nije insansko da zna
Ali je jedan doveden u prošlost
Da posvjedoči strahobno iskustvo
Započeto na Bajram godine daleke

To je ono što sam i ja spoznao
Moleći Allaha za spas Sarajeva

Namjernik iz budućnosti nije shvaćen.
Sasječen je sabljom u mome vremenu

Ko bude blizu moga gaja
Neće vidjeti velikoga belaja
Dokle god sablja ne bude izvučena
Iz korica moga kabura
To će se zbiti kad se Bošnjak unjiha
I zaspi na oba oka
Bit će vraćeno naše zagubljeno ime
I kraj mene biti džamija s pet munara
Nestat će mnogi životi i džamije
Bit će krvi kakve nije bilo
To je ono što sam ja spoznao
Moleći Allaha da spasi Sarajevo

I bit će zadnja prilika da se Bošnjak
opameti
Ili će ga nestati na Dunjaluku
Znatno prije Smaka ovoga svijeta

A Svevišnji Allah sve najbolje zna
Ešhedu en la illahe illallah
Ve ešhedu enne Muhammeden abduhu ve
resuluhu
Ve bil kaderi hajrihi ve šerrihi minallahi
te'ala

– Neka nam je Svemoćni Allah na pomoći. I nama i onim Bošnjacima koji će iza nas doći. Amin! Amin! Amin, illahi ja Rabbi!

Šejh Jašar ispruži dlanove i, u sebi, započe izgovarati dugu dovu. Podigoše se sve ruke u halki. Usne su bezglasno aminale nad otvorenim dlanovima.

Još Fatiha, i moći će započeti zikr.

Većina šejhova odabire ders poslije zikra. Abdurahman-efendija znao je da tako najčešće postupa i šejh Jašar. Ali, ne i kad je halka prvim petkom poslije Aliđuna. U prilikama kakva je ova zikr traje dok duša potpuno ne ovlada tijelom. U takvome stanju ders bi bio izlišan. Tada se, ponekad, da bi se onima koji sumnjaju pokazala premoć duše, poseže za onime što je insanu nepojmljivo i nedokučivo: derviši se probadaju iglama i sabljama. Ostane im samo svijetlocrvenkasta kap ili crta. I to se izgubi kad šejh pređe prstom preko mjesta proboda. Rani ne ostane nikakvoga traga.

To je razlog više koji je Abdurahman-efendija imao na umu kad se zaputio na Kušlat. Pišu mu reisu'l-ulema iz Sarajeva i muftija iz Tuzle da se vlasti iz Beograda oštro protive tome šta se zbiva u njegovoj blizini, gdje se, na zaravni nad visokom stijenom zvanom Kušlat, provode mađijska posla probadanjem ljudi, a baška je što se i đavoli izgone bjesomučnim batinanjem podanika Kraljevine.

ZLATO ŠTA JE, ŠTA JE DŽAN, ŠTA SU BISER I MERDŽAN...

Ko zna koliko bi se Divič iščuđavao otkrivanju krova na Beharlija aharu da se potkraj augusta ne zbi novo čudo.

I to u džamiji!

U džamiju se bilo sjatilo i staro i mlado da bi prisustvovalo ikrar-dovi. Na hadž je odlazio beg Beharlija sa sinovima.

Stari muderris Abdurahman-efendija objelodani da će se hadžijska hairli dova učiti peterici. Beharlija su ukupno četverica, otac i trojica sinova. Taj još jedan među petericom jednakih pred Allahom, dželle šanuhu, bio je Meho Kuršum.

Jest, Meho Kuršum.

Nikome, ni koliko trun u oku, ne bi zasmetalo da je na Božiji put Hamdan-beg poveo i zeta. Ne smeta

ni što s njime idu sva trojica sinova. Ni što će to biti Hamdan-begov treći hadž. Možda idu đuture i zato da bi skinuli čini s nepokrivenoga krova, kad već hodže, niti ikakvi drukčiji savjeti nisu pomogli. Pa da za milost zamole Samoga Stvoritelja pred Kabom, na Njemu najomiljenijem dunjalučkom mjestu.

Ali, da uz njih kreće ovaj peti?

Meho Kuršum!?

Dobra vakta ko obraza nejma! Da ga ima koliko i za dva prsta, ne bi to Meho Kuršum ni pomislio. Kamoli namislio. I još pristupio ikrar-dovi.

Neuzubillah, neuzubillah, neuzubillah!

Šta se radi na Diviču za hadžijinog života, a hadžija Beharlija još živ? Hadžija da postane i Meho Kuršum!? Neuzubillah, po stotinu puta!

I on izgovori nijet u petak, pred džumu, u vrijeme kad se u džamiji predaju hatme za dušu mrtvima. Pred svima veli:

– Allahume inni uridu'l-hadže fejessirhu li ve tekabbelhu! Bože, ja hoću da učinim hadž, pa mi ga olakšaj i primi ga od mene!

I telbije izgovara:

– Odazivam Ti se, Gospodaru, odazivam! Odazivam Ti se! Ti nejmaš Sebi ravnoga! Odazivam Ti se! Tebi pripada svaka hvala, blagodat i vlast, i u tome nejmaš ravnoga!

Izričito se općem negodovanju suprotstavi Abdurahman-efendija.

– Nejma nikakve smetnje da Meho Kuršum obavi hadž.

Iako starom muderrisu ni najučeniji ne mogu pogovoriti znanje, graknu Divič:

– Ekstagfirullah!

Muderris doreče:

– Punoljetan je. Umno i fizički zdrav. Slobodan. Dovoljno imućan da sam pokrije troškove odsustvovanja od kuće i da mu porodica u ne ispašta dok bude na Božijem putu. Nejma dugova. Zatražio je oprost za uvrede, ako ih je kome nanio, a znamo da niko nije ispaštao od njega, osim njega samoga. Sebi je halalio. Allahu, dželle šanuhu, obavio je teobu i pred svima izrekao da će do hadža i po povratku sa hadža voditi više brige o svojim obavezama, onako kako propisi nalažu. Nejma nikakve zapreke. A samo Allah, dželle šanuhu, odlučuje hoće li primiti bilo čiji hadž. Ako je Meho Kuršum od onih kojima je On otvorio srce i u njemu se pojavila čežnja za susretom sa Prvom kućom na Dunjaluku, da postane Njegovim gostom, naše je da samo mubarećlejišemo budućem muhrimu.

Kad bi ga, i mimo muderrisove jasne odbrane, Divičani zasretali i pokušavali – tvrdeći da je to u najboljoj namjeri – odgovoriti, Meho Kuršum je uzvraćao telbijom:

– Odazivam Ti se, Gospodaru, odazivam!

Zato je narod ponavljao, više kao ibret negoli utjecanje Allahovoj zaštiti:

– Ti si, dragi Bože, jedini svemoćan. Ti nama budi na pomoći. Amin, illahi ja Rabbi!

– Odazivam Ti se, Gospodaru, odazivam! Odazivam Ti se! Ti nejmaš Sebi ravnoga! Odazivam

Ti se! Tebi pripada svaka hvala, blagodat i vlast, i u tome nejmaš Sebi ravnoga!

Kad se porazmisli i bolje sagleda, polijepo je vremena minulo otkako se bivši skeledžija Meho Kuršum prošao jalijanja po Zvorniku. I derta za čengijama u onim dijelovima Zvornika i Diviča koje je odsjekla granica na Drini. Kao i što odavno s čamdžijama, splavarima i ribarima ne akšamluči uz vatre na rijeci. I sâm čamdžija i još više drvar, sav se okrenuo poslu i porodici. I još se izbirikao pečenju drveta.

Hajde da se dâ zaimati na pečenju kamena. Ali, on nije krečar. Drvo je pekao. I to tako da od njegovoga ćumura nije bilo boljeg.

Skupljao je drvo u plićacima drinskih ostrvca. Ili ga čakljom odvajao iz riječnih rukavaca nastalih utokom Drinjače u Drinu, nakon što se dvije plahe vode sudare, pa izmire. Takvo drvo, dugo nošeno i odstajalo u vodi, ako već ne bi istruhlo, bilo je jedro poput čelika. Odlagao bi ga na ocjeditim uzvišenjima po razlivenoj Drini, da ga vjetar propuše i sunce isuši. Složeno u zemljom zagrnute kupaste gromilice i potpaljeno na tihoj vatri, davalo je ćumur koji nije bio slabiji od koksa iz Rurske ili sarske oblsti u Njemačkoj.

Za ćumurom iz njegovih kúća s osamljenih ostrvca na Drini nisu se otimali samo kovači i pekari, nego i šnajderi. Žar se caklio u peglama i održavao jednaku

toplinu kad se raspeglava i najgrublje sukno. Ne u vrećama, mogao ga je krčmiti i na kilograme.

Krenulo mu. Posao ga zaokupio. Pa i zaimao. I to dobro. A drugi je problem to što su Divičani navikli da ga gledaju svojim očima. Onakvoga kakvim su ga nekad viđali.

Nije im ni lahko. Izgledalo je da je dibidus propao. A to je Bošnjacima već podnošljivije. Ovako, tamam kad su se svikli na takvoga, on se oteo. Prebrzo se oteo. I da nije naumio na hadž, u njemu će dobiti još nekoga koga treba uvažavati mimo volje. A od ovoga se tome nikako nije bilo nadati. S hadžijom se nije izrugivati. Sa svime se i može, ali... Niti je ikad u Bosni bilo viška hadžija. I nikad ih nije bilo manje negoli u ovome vaktu, kad je Bošnjak posrnuo više negoli ikad.

Dobro, treba staviti ruku na srce i priznati da Meho Kuršum nije sojsuz. Ali, nije ni od soja. Ni beg, ni aga. A toliki begovi i age propali. Opet, od hadžijskog nejma većeg zvanja. Svaki hadžija je jedan po jedan. Od njega niko nije bliže najvećoj deredži konačnog svođenja svih dunjalučkih računa. Za primljeni hadž nagrada je Džennet.

Nije Bosni Kaba kao iz Diviča u Sarajevo. Makar je i do Sarajeva iha-haj. A do Arabije je, i pješke i konjem i poštom i štrekom i lađom, i kopnom i morem, i devom po pijesku! Dosta je ako insan i samo nanijeti, a kamoli da, od tolikoga putovanja, ostane u životu i mogne se vratiti kući. I sve je to nimalo spram onoga šta znači hadž. Hajde-de, do Mekke se nekako i dođe.

Ali, valja se vratiti iz Mekke – sve to uščuvati do kraja života i u sebi, i pred ljudima i pred Allahom.

Da je jeknuo hadžijski naum Mehe Kuršuma, jeknuo je divičkim utrobama i prolomio se kao da je zimsko doba i kad, poslije nenadanog bljeska svjetlice u vedroj noći, zatutnji grmljavina. Neumoljivo ga je branio muderris Abdurahman Feriz. I još, svom žestinom i umiješćem, zagovarao drugi gospodin koji je vidio bijeloga svijeta, Rasim Zildžo. Ali se njegovo više i nije zaozbiljno uzimalo. U oči mu se odbijalo na sprdnju. Pribadano mu da se i on, jednako njima sada, ponio na Beharlija šljemenu:

– Izvikivao si da na Ćabu ode i s Ćabe se ne vrati. Ha, majčin sine! Šta ti sada imaš reći?

A muderrisu je, iza leđa, u nedostatku valjanih protudokaza, na nos nabijana netrpeljivost zvorničkih hodža spram njegovih porodičnih prethodnika na mjestu divičkog imama:

– Ne bi se džabe tolike hodže bunile. Tolike godine... I da nama zapadnu muderrisi Ferizi. I svakome ime ili Teufik ili Abdurahman... Nisu ni to čista posla...

A baš je ovo pokoljenje na Diviču dočekalo da njihov Feriz, ovaj muderris Abdurahman, nejma sina. Nejma novoga Teufika. Samo kćerku jedinicu, Zejnu. Tako će,umjesto da se pretrpe, oni koji će poslije živjeti na Diviču još više žaliti. I imati kad žaliti. I za čime zažaliti. Neće biti imama Feriza.

Nije bila zima. Još je bilo ljeto. Na izdisaju, ali ljeto. Pozno ljeto, koje zna zaći u zimu. Tada Divič isprati petericu svojih putnika u Mekku. Sve se diglo na noge. Zurle, bubnjevi, ćemaneta. Povorku je predvodila harmonika. Zavaljen na poštanskoj dvokolici, upregnutoj za magarcem, harmonikaš je bio Rasim Zildžo. Bugija se dizala za silnom pješadijom. Posrećilo im se to što je Austrija uz Drinu probijala kratke tunele. Da je jedan bio dug koliko ih ukupno sedam-osam, bi se i pogušili u prašini.

Takav dernek nije zapamćen. Beharlije su svega bile iznijele iz svojih dućana Ni Meho Kuršum nije žalio para. Samo nek se narod provede.

Siti pratioci dali su se u ciku, vrisku, svirku, pjesmu. Tako sve do utoka Drinjače u Drinu. Odatle je narod nagrnuo nazad.

Peterica na konjima nisu nastavili uz Drinu. Nisu produžili južno. Odvojili su se putom ka zapadu. Neće ni do Sarajeva. Samo prema Sarajevu. Carskim drumom do Han-Pijeska. Odatle će štrekom, u garavom šumskom vozu, do Zavidovića. Dalje će se hvatati Hercegovine. I izbiti na more.

U Splitu će kupiti govеđeg mesa. Kad se more razbijesni i dignu dalge, da mogu nahraniti ribe. To tako treba. To je čudo Božijeg davanja. Dolje, more. Gore, nebo. Gore, sve svjetloplavkasto. Dolje, modroplavo. Milina. Ali, kad nebo poprimi boju vode i postane zagasito, a ta boja neba odražava se u vodi tako da je more poprimi i posivi, tada se sve ispomiješa i prestane se razlikovati kako je ispod i iznad; isto. I

sve bi bilo jedno da nije dalgi. Po njihovoj bijeloj pjeni na vrhovima raspoznaje se da su visočije i od stijene kraj koje Beharlije imaju nepokriveni ahar. To su toliki valovi da bi dosegli visinu stijene na kojoj je kušlatska džamija. I zato im se ne rekne valovi. Rekne se dalge. Zato je tada putnicima u Mekku i Medinu lijepo hraniti ribe. Ribe su Božija stvorenja. Riba je, od dalgi, spasila pejgambera Junusa.

More nije iskusio ni Hamdan-beg. On je u Mekku išao dvaput. Ali, kopnom. Tako se putovalo prije ove kraljevine. Dotad su Bošnjaci išli sve kopnom.

I sve Turskim carstvom, a muslimanskom zemljom. Iz Bosne, s ovu stranu Drine, Bosanskim ejaletom s onu stranu Drine, pa Novopazarskim sandžakom, Arbanaškom i Macedonijom, do Stambola i Sultan-Ejjubove džamije.

U Stambolu se debelo odmaralo. Znalo se da nije bila pređena polovina puta, ali se računalo kao da i jest. To je iz počasti sultanskom gradu Stambolu. I radi Sultan-Ejjubove džamije.

Ejjub, radiallahu anhu, nije bio sultan. Takav mu je bio dio imena ili nadimak ispred imena. Bio je ashab pejgambera Muhammeda. I svojim ušima čuo znameniti hadis o blagoslovljenoj uzvišenosti onih koji budu sudionici osvajanja Carigrada. Jedini je od ashaba doživio da udari na carigradske bedeme. Bio je starac. Stariji od osamdeset godina. Krenuo je sa vojskom koju je poveo halifa Muavija... Ejjuba

Ensariju tu je čekalo ispunjenje njegove dunjalučke određenosti. Nije se vratio iz neuspjelog pohoda. Mezar mu je ostao ispod carigradskih zidina.

Kasnije, kad slava osvajača pripadne sultanu Mehmedu Drugom i njegovim askerima, pokazat će velikom sultanu, Allahovoj sjeni na zemlji, gdje je Sultan-Ejjubov mezar.

Silni sultan, tada već prozvan Fatihom, zapovijedit će da se na tome mjestu izgradi džamija.

Predaja o Sultan-Ejjubu, s posebnom omiljenošću, prenošena je među Bošnjacima s koljena na koljeno.

U Stambolu ima i većih, možda ima i ljepših džamija. Ali je Bošnjacima najdraža Sultan-Ejjubova. Podrazumijeva se da ispred nje buduće hadžije iz Bosne razapnu čadore. Ne propuste u njoj klanjati nijedan namaz dok borave u Stambolu.

Ovdje se najduže odmara na puta u Mekku. Čini se jednako i kad se u Bosnu vraćaju kao hadžije.

Drugo dugo odmorište bila je Konya. Zato što je i Konya posebno draga Bošnjacima. Prije nego što će, u Ataturkovo vrijeme, krenuti po veliko znanje u El-Kahiru, ovdje su, više negoli igdje izvan Bosne, dolazili na izučavanje nauka. Dosta šejhova u Bosni poteklo je iz Srčali medrese.

To je grad hazreti Mevlane, Muhammeda Dželaluddina Rumija. Grad njegovih derviša mevlevija. Njegove »Mesnevije«. I obraćanja Allahu najpredanijim zikrom.

Hazreti Mevlana ispisao je najpotpuniju predanost ljubavi spram Gospodara svih svjetova.

Zlato šta je,
Šta je džan,
Šta su biser i merdžan,
Ako nisu za Ljubav...

Peti ili šesti šejh u njegovoj tekiji, poslije hazreti Mevlaninog preseljenja na Ahiret, bio je Bošnjak Abdullah Bosnevi. Izdignut na toliku deredžu! Čak tamo. I tu. U vremenu u kome nije bilo ni na vidiku da će Bosna biti s Turskom.

Konya je grad među najodabranijim dunjalučkim gradovima.

Kad je hidžra iz rodne Mekke postala neizbježnost, melek Džibril, alejhi selam, prenio je pejgamberu Muhammedu da može birati između tri odabrana grada: Medine, Šama i Konye. Odabrana je Medina. U njoj se živjelo najsiromašnije i znalo se da će brzo uznapredovati grad u koji se naseli Allahov poslanik.

Konyji je dosuđeno da ostane siguran grad. I da u njoj vlast do Kijametskoga dana imaju muslimani.

Ako je brdovita Anadolija poput školjke, oaza zelene ravnice Konyje rasklapa se u njezinim njedrima poput bisera. Veće ravnice bošnjačke oči nisu gledale.

Konya je baš na sredini puta između Bosne i Mekke.

Do Konye put vijuga, propinje se i spušta. Ubrzo poslije Konyje, nastavlja se uglavnom ravno i pravcem. Nastupa pustinja. Prvo do Šama. I dalje pustinjom, Arabijom. I sve Arabijom. Do grada Poslanikove, alejhi selam, džamije. U Medinu! Na izlazu iz Medine, u hazreti Aišinoj džamiji, mikat je za Mekku.

Sada će peterica Divičana drukčije. Zajedno sa hodočasnicima kojima će se priključivati, u Splitu će čekati lađu iz Trsta. Odatle će za Misir. Prvo u Eskenderiju. Tu, nadomak Kahira, oni će biti na pola puta. I tu imati najduže odmorište. Skupljati snagu za završnicu puta. I vidjeti kuda će i kako dalje.

Pričalo se da neće kopnom. I da Kahira neće ni vidjeti. Da će se nastaviti lađom niz Suec. I Crvenim morem doploviti do Džidde. Neće ni kročiti na Arabiju, a bit će im mikat. I nadomak same Mekke.

Medinu će vidjeti u povratku. Anadolije nikako.

Zar je to Božiji put?

Farz hadža samo je Mekka s okolicom. Sunnet je posjeta džamiji pejgambera Muhammeda u Medini.

Putovanje kroz Tursku je samo lijep bošnjački običaj. Njihova navika. Nesvjesna umišljenost o Turskoj kao drugoj majci. Samo njegovanje starinskog adeta. Dodvoravanje vlastitome jalovom nadanju. Pobuđivanje davnih uspomena. U svemu. I u putovanju na hadž.

Turska – primorana zabaviti se o svom jadu – zaboravila je na Bosnu.

Kao i većina ovogodišnjih putnika iz Bosne na putu za Mekku, makar i ne vidjeli Turske, beg Beharlija, njegovi sinovi i Meho Kuršum nisu htjeli na Kabu preko Drine. Ni pomislili nisu ići preko Užica i Niša do Makedonije, odakle se – kao od Džidde do Mekke – već u Turskoj. Ali, na najčasnije putovanje

nisu htjeli s onu stranu Drine. Što bi dopustili da ih najeda kaurija? Sve i kad bi mogli prikriti ko su, a ne mogu, zar da idu na hadž potkradom?

Neće tuda kuda je sve okrenuto protiv Bosne i islama. Još na ovu stranu Drine pristižu muhadžiri, a njih prestižu vijesti o nastavljanju s rušenjima džamija.

Neće na hadž preko Užica, gdje je svako dobro, i tursko i bošnjačko, zaboravljeno. Sravnjene džamije i uzorana mezarja pothranjuju zaborav. Već oni koji će doći iza ovih koji se sada tamo žene neće ni znati da su u Užicu pamćeni bolji dani.

Neće na hadž preko Niša. U Nišu je bilo osamdeset džamija. I time se hvale što sada imaju jednu. A i nju su ostavili da bi im Cigani imali džamiju. Iako u Nišu nije bilo Cigana. Sada ih ima. Oni koji nisu mogli ili nisu htjeli izbjeći u Tursku ili je novim vlastima dojadilo da ih ubijaju, prevedeni su u Cigane. Oni na to pristali. Samo da ih ne pokrštavaju i ne protjeruju sa njihovoga. Takvima su ostavili jednu džamiju. I to usred bivše čaršije. Da bi se naslađivali kako u džamiju odlaze kao Cigani.

E, hadžije su naumile i sinjim morem. Makar i Turske ne vidjeli.

Turska, neturska, ali ovo putovanje je napornije. I zanimljivije. Ovako i ovuda rijetko je ko iz Bosne proputovao.

Šta će se tek o tome imati raspredati za hastalima Hamdan-begove kahve?! I na sijelima u dugim zimskim noćima gutati svaka doživljena ili viđena

zgoda. I poređenja s tim nestvarnim opisima dalekih krajeva i ljudi nalaziti samo u bajkama.

Htjet će se da će govorenje o tome putovanju biti preduhitreno drukčijim pričanjem.

Povratak Mehe Kuršuma zasjenit će sve priče. O svemu.

Ovisno o tome hoće li od Eskenderije Arabijom ili će Crvenim morem, i kako će otuda nazad, putovanje tamo i ovamo moglo bi biti znatno skraćeno i spram novonaviknutih, ubrzanijih načina putovanja na Kabu. Kraće i od šest mjeseci!

Ali, i takva čuda su ništa spram povratka Mehe Kuršuma.

Naknadni dolazak četverice Beharlija i njihova svjedočenja o petome hadžiji s Diviča učinit će to putovanje nestvarnijim od svih mogućih pričanja o dalekim zemljama.

DOĆI ĆE SMRT KAD SE PODMIRE DEKIKI

Bila je kasna jesen...

Teško je sada – s ovolike vremenske razdaljine i radi zastorâ vremena koji zaklanjaju sjećanje, već i zato što je, poslije događaja koji se ovdje opisuju, Bosna preko glave preturila i dva rata – naznačiti kad tačno započinje ova pripovijest u romanu. U koji dan? Je li bilo ujutro? Ili prije večeri? Ali, moralo je dobro odaniti. Nikako drukčije nije bilo. Nije moglo biti u nekom trećem dobu dana.

Bilo je dovoljno sunca. Rasipalo je jarke zrake. Čak i tople. Pred dućanom braće Ahmetaga okupilo se podosta ahbaba u poodmaklim godinama. Prepuštali su se suncu. Jarko je sjajtilo. Pred njihovim očima se

do pola Viselca presijavalo u rijetko viđenom šarenilu. Odjednom, u samo jednom pogledu, raspoznavale su se sve boje koje se na bakrenom kubetu stare džamije viđaju u rasponu stotina godina. Od plamteće crvenkaste do zagasite zelene.

Do upola Viselca odvijao se vatromet preliva listopadne šume pred njezino zimsko skončanje i prelazak u blagu zimu.

Iznad polovine, Viselac je bio zaogrnut mavenilom četinara, navještavajući oštru planinsku zimu.

Tako je s Vlasenicom. Ona je i na planini i nije na planini. U njoj se susreću i isprepliću listopadna i zimzelena šuma.

Upravo je Hamdo Buljec, sjedeći na jednom od ćutuka ispred dućana braće Ahmetaga, završio najbolju priču o tome.

Kad je Buljec bio mali, djed ga je poveo na pijacu u Užice.

Potjerali su kravu. Da je prodaju tamošnjim Bošnjacima. Krava je, na oči, bila, dobra. Da bolja nije mogla biti. U oči je upadalo i to da su starac i mališan iz daleka. Od takvih se, koliko god bila naočita, krava olahko ne kupuje. Nije ovca. Za kravu treba odvojiti para koliko za dobroga ovna s ovcama od kojih s proljeća bude veliko stado. A hajde znaj je li zdrava. I da nije metiljava.

Dopala se mušterijama. Ali... Ko su?

– Svoji smo, Bošnjaci.

– Dobro, Bošnjaci. Odakle?

Djed Buljec se dosjeti:

– Odakle smo? Pod kućom mi šeftelija, a viš' kućom zelen bor. Eto odakle smo.

Pazar je odmah sačinjen. Ni cijena nije gođena.

– A, iz Vlasenice! Samo je tamo tako. Nigdje bolje have. Tu nejma metilja. Ni ikakvih boleščura. Nejma zbora, kupujemo!

U milini, s pogledom prepuštenim ljepoti igre šumskih boja, zaklonjeni hladovinom lipe ispred prastare sultan-Fatihove džamije, sjede stari ahbabi i prebiru po uspomenama. Momak Hame Helje samo donosi kahve i traje lovački eglen. To Vlaseničanima u goste došao Rasim Zildžo, stari jaran sa Diviča.

Riječ po riječ.

Pred očima im visi Viselac. Kao slika iznikla iz same čaršije.

Viselac je ni brdo, ni planina. Ne bi se reklo da je planina, iako potpuno zaklanja Postijenje, koje se produžuje Javor-planinom, a ona ravnicom prelazi u Devetak i Romaniju.

Ne može biti ni brdo. Ima dva sedla i dva brda. Treće brdo je špicasto. I nije brdo. Kik. Tako se i zove, Kik. Iza Kika zalazi sunce i otuda dolazi nevrijeme.

Radi blizine ili veličine, tek: Viselac se ne može obuhvatiti jednim pogledom. Oči treba pomjerati više puta.

Meragdžije istrošili kašljucanje i iskašljavanje, raspitivanje o familiji i dnevnim obavezama. I podsjećanje na ratna junaštva Rasima Zildže. Prebrali lovačke uspomene. Muhabet se otegao. Podugo se

nisu viđali s dragim musafirom. Svi se dobro poznaju. Momak Hame Helje donosi već treću kahvu.

Razgovor zapao u krizu. Oči im bulje u Viselac. Ili šaraju po njemu.

– Eno ih, pasu! – uzviknu neko.

– Jest, sunce prevaljuje Kiku. Prehladilo im. Dobro za ispašu...

– Gdje su?

– Eno, eno... Tamo... Na proplanku kraj oraha...

– Pet srna i dva srndaća!

– Baš i dva srndaća!?

– Vidim!

– Jest! – dobaci Muharem-aga, onaj koji ih je ugledao. – Ti, zar, Adem-aga vidiš samo na blizu. Takav ti posao.

Drugi je progovorio Sulejman. Treći, pitanjem, javio se pekar Hašim-beg Fidahija, prvi dućan iza njihovih leđa, drugi od trgovine braće Ahmetaga. Njemu je Muharem-aga prstom naciljao mjesto na Viselcu gdje se pojavilo srneće stado. Rasim Zildžo je utvrdio njihovo brojno stanje. I to glasno izrekao. Začuđenost i neslaganje naglas je izrazio Adem-aga, čiji je berberski dućan u sredini između pekare i Ibrahim-aginog šnajderaja.

Otčepi se zamukla priča.

Još ih je bilo koji su se iščuđavali zbrajanju Rasima Zildže. Neki su, po ispruženim kažiprstima, i dalje utvrđivali gdje je prokazani proplanak. Snalazeći se ili se ne snalazeći, potvrđivali su ili odgovarali da nikako ne vide nikakve srne i srndaće.

– Kako, zdrav i živ bio, kako ne vidiš? – ljutkao se Rasim Zildžo.

– Ne vidi! Ko ne vidi, ne vidi! Lijepo, ne vidi! Ne možemo mu zabraniti! – kaza Muharem-aga.

– Ti reče da vidiš... – uzbihuzuri se Rasim Zildžo.

– Ja vidim. Svi ne vide! – usprotivi se Muharem-aga, što Rasim Zildžo jedva i dočeka.

– Vi Kurte bi da vam ništa ne promakne. A meni se baš čini da ti ne vidiš!

– E, Zildže bi da ništa nije mimo njih! – ne da se prgavi Muharem-aga.

– Ko mi kaže!?

– Ko meni?!

Drži, ne daj. Zametnu se mala kavga.

– Pustite se galame... – tihim glasom stišava Sulejman-aga.

Ili zato što nije vičan nadmudrivanju dvojice starih prijatelja. Ili zato što se sjedi pred njegovim dućanom, pa da prolaznici ružno ne pomisle...

– Jah... – uzdahnu neko.

Tek tako, kako se uzdahne kad se eglen zaglibi.

– Jah! Što ti je život...

Jah! Što ti je život...

Neko vidi srneće stado. Neko ne vidi i uvidi kad mu se pokaže ispruženim prstom. Neko, opet, ne vidi i kaže da vidi ili priznaje da ne vidi. Ili zato što se ne snađe u orijentiranju ili što ne vidi. Nije svakome dano ni u mladosti vidjeti nadaleko.

Rasim Zildžo, onakav kakav jest, vidi i koliko je kojih: pet srna i dva srndaća. On i dalje raspaljuje:

– Ja bih, ovakav kakav sam, stopostotni invalid, iz prve ustrijelio onoga starijeg srndaća!

– Dobro je da nejma sparine... – zabacuje priču kahvedžija Hamo Heljo.

– I nejma...

– Ne može ni biti. Jesen je...

– Jah!

Jah. Jah... Ali, ne dâ se ni Muharem-aga Kurta:

– Baš bi? – kaže Rasimu Zildži.

– Bih!

– Baš bi starijeg?

– Bih!

– I vidiš da su dva srndaća? I veliš da bi starijeg!?

– Jah... – uskače kahvedžija, ali mu ne uspijeva primirivanje.

– Ja ne vidim koji je stariji, ali i ja vidim da je pet srna i da su dva srndaća! Kad ja vidim toliko, vidi i Rasim-beg! – kaže Hamdo Buljec, najbliži rod sa Kurtama.

– Ti! Ti, meni? Ja sam Muharem-aga, aga. Ni ja nisam beg. A on je Rasim. Samo Rasim. I samo Zildžo.

– Dobro, de... – kaže kahvedžija.

– Nije dobro! – zapjenio Muharem-aga.

– Dobro je! – podbada rođak Buljec.

– Nije!

– Kako da nije? – inadi Buljec.

– Nije! Nije beg ko nikad nije bio beg. Kurte su bile age otkad se zna za njih. Zildže su bile zildže.

– Zildže su topove izlijevali i Bosnu branili! – ne da se Buljec.

– Plaho su je odbranili...

– Pusto je i aginsko i begovsko, kao što je pusto tobdžijsko i tursko. I bošnjačko... – veli kahvedžija Heljo.

– Šta kaza?! – beči se Muharem-aga.

Heljo odšutje.

– Kaza šta kaza! – dobacuje Buljec.

– Jah...

Nejah.

Ote se kahvedžiji da bi Rasim Zildžo makar trebao biti aga. I to po istom pravilu po kome je to ostalo Kurtama. Po pravu rata. Samo što se niko više ne sjeća njihovoga gazijstva. Aginstvo je prenošeno s oca na sina. Za ovoga Zildžu zna se da je dični gazija. I vidi se po njemu. A bio je i imućan jedno vrijeme. I parama je, iz temelja, mogao kupiti Kurte, sve što su oni imali.

– Ama, za koga je ratovao pasković!? – trsi se Muharem-aga Kurto.

– Za državu! – podbada Buljec.

– Jah! – kaza Muharem-aga, ali to ne izreče kao što se to rekne, poistilahe, kako bi trebalo, nego srdito.

– Jah... – ču se i smireni uzdah i sav skup preli sjena nelagode.

Neko je nešto pokušao reći. Samo da se razbije mučnina. Neko, opet, probavao s ubacivanjem šale o medvjedu i krivoj kruški. Većina je samo šutila... Muk prokide Rasim Zildžo:

– Insan se drži za riječ. Rekao, ne porekao. Onoga starijeg, među rogove!

– Neuzubillah! – dočeka Muharem-aga.

Opet zavlada tajac. Mukli muk. Kao kad se, u dubini šume, dijeli noć od dana. Ili dan od noći.

Muharem-aga prosikta:

– Huso!

Dotad neviđen, Huso, njegov momak, davno unajmljeni sluga, pripomoćnik u izvankućnim i poljskim poslovima, odnekud se nađe pred njim.

– Huso, dijete, donesider moju pušku. Recider sijedoj da sam te ja poslao...

Huso se, umjesto naklona i odgovora, samo zaždi nogom u stražnjicu. Iako više nije bio mlad, opravda ime momka. Baš kao da je momak, poletje niz cestu. I za tren oka zamače u prvi sokak.

– E, sad će se i vidjeti... – veli Buljec.

– I hoće! – trsi se Muharem-aga.

– Jah...

– Jah...

Jah...

– Na koju ti stranu nosi puška? – pita Rasim Zildžo.

– S kojeg ramena gađaš? – upita Muharem-aga.

– Sada, s lijevoga...

– Jah...

Jah... Jah... i jah..., i eto Huse. Dotrča s puškom.

– Maj! – kaza Huso i dodade pušku, a Muharem-aga mu, kretnjom glave i očima, pokazuje na Rasima Zildžu.

– Maj... – kaza Huso u prisloni pušku uz pokazanoga.

Rasim Zildžo premjesti kundak u lijevu ruku, a vrh cijevi smjesti na badrljak desne. Odvaguje joj težinu.

– Lahka je... – kaza Muharem-aga.

– Nikad lakše nisam takao... – potvrđuje Rasim Zildžo.

– Jest, lahka... – odobrava Muharem-aga.

– Kao perce... – govori Rasim Zildžo, a njegove umiljate riječi, koje izgovara sebi u bradu, odzvanjaju trgovištem.

Dobro reče kahvedžija Heljo, nije sparina. Ali, zrak se oko njih stinuo. Ni jasika ne bi zatreperila.

Tišinu ne remeti ni nijemo priticanje ljudi. Jasno je da se zbiva nešto neuobičajeno.

I dječurlija se prišila. I šute otvorenih usta. Ne bi li i dah zadržali.

– Taknuto, maknuto! Nejma pišmana! – prokašljava se Hamdo Buljec.

– Jakako... – oteže Rasim Zildžo i zagleda pušku.

– Šta jakako? – buni se Buljec.

– Jakako da nejma! – odmahuje Rasim Zildžo i zadiže pušku. Zgoda je.

– Onoga ću, starijega, pravo među rogove...

– Ha! Čuj? Među rogove? Među rogovima je hava, prazan prostor, zrak, pupa-hava. Što ne kažeš da ćeš ga između očiju?! – trsi se Buljec.

– Bezbeli da hoću... – veli Rasim Zildžo.

Desni badrljak gnijezdi ispod cijevi. I, škiljeći na desno oko, pokušava svezati prvi nišan, očanik, taj rascjep na početku cijevi, sa mušicom na vrhu.

I, tamam bi, haman, sastavio kažiprst lijeve ruke sa horozom na Muharem-aginoj pušci, ali ga preduhitri Hamdo Buljec:

– Niko ne pita može li puška dobaciti! Ovo kažem ozbiljno. Najozbiljnije...

– De, ne pucaj! – iskoči Muharem-aga pred cijev. – Napucao si se. Ako ti nisi, nije niko. Ti si ginuo za Bosnu dok smo mi, bezi i age, slali bedele ili drukčijim podmićivanjem sklanjali svoje guzice!

– Za Austriju, za nju se borio! – ubacuje Buljec.

– Dok si ti ginuo za Bosnu u austrijskoj vojsci, onaj moj rođak svezao se s anamo njima. Sad ganja i Solunsku spomenicu. Vidio kako je oni dobijaju, pa i on hoće. A nije pobjegao ni iz svoje kuće, kamoli da je junački prebježao čak do Soluna.

– Da ne zažališ?! – drska Hamdo Buljec, a Muharem-aga neće ni da ga čuje.

Kazuje Rasimu Zildži:

– Niti prebacuje, niti podbacuje. Nosi ustranu. Udesno. Za onoliko koliko se može izdurati da se sa Zmajevca vode pije iz ruke... A nisam siguran koliko nosi ustranu na ovoliku razdaljinu. Nikad nisam gađao ovako daleko.

– Kažem ja... – ali Muharem-aga prekida Hamdu Buljeca:

– Ama, mislim se, na ovoliku razdaljinu trebala bi zanijeti onoliko koliko se može izdržati pijući vodu Zmajevca iz ruke, pa pridodaj još onoliko koliko bi izdržao piti bez podmetanja ruke, samim usnama...

– E, dobre računice... – htjede opet Buljec, ali mu Muharem-aga ne dozvoljava ni opepeliti:

– Ja bih tako izračunao. Sve u mislima, pa to prenio u desnu stranu. Ti tome dodaj i oduzmi koliko treba kad se nišani s lijevog ramena. Nešto se mislim da se, time što ti gađaš s lijevoga, sve poništava i da nosi pravo... Ako si me razumio, nećeš omahnuti...

– Ra-zu-mi-je-mo seeeeee...

Gruhnu puška.

Gruhnu kao nebesko vrijeme.

Pucanj se ugasi u Viselcu, a prolomi se jeka. Prvo oživje u Orlovači. Odatle se odbi do Kika. I nastavi se razlamati kao kad se gromovi odbijaju od gudura u primorju i čini se da grmi deset puta jače.

Utom i Muharem-aga izbeči oči prema Husi i mahnu glavom prema Viselcu. Momak se opet spodbi desnom petom o stražnjicu. Za njim nagari hrpa dječurlije. Za njima i Hamdo Buljec i kahvedžija Heljo. Odoše prema kasapnici, niz vrtače, pa će preko Sušice. Dotle će se i zamoriti. A niti im je trčati uz Viselac. Prestrm je. I zarastao u pavitinu i kupinu.

Niti je insan metak, pa da preleti.

Dobro se ima načekati dok se oni vrate i saznadne se je li pogođeno. Ili će se i prije znati? Ako oni odozgo, iz pola Viselca, znakovima dadnu na znanje.

Odozdo, iz čaršije, od iždikljale šumske travuljine, nije se moglo ni vidjeti. Ni je li pogođeno, ni nije li.

– Aćkosum, pogodio se! – prvi se oglasi Muharem-aga i izljubi Rasima Zildžu.

– I meni se čini da je pogodio... – kaže Sulejman-aga Ahmetaga.

– Ja samo vidio da su se srne razbježale... – izjašnjava se berbo Adem-aga.

– Ja sam čuo pucanj. Ništa nisam vidio – pravda se pekar beg Fidahija.

– Pogodio, pogodio! Ačkosum, pogodio! – radosno tvrdi Muharem-aga i dodaje: – Halali mi!

– Za šta? – iščuđava se Rasim Zildžo.

– Za ono malo prije... – pojašnjava Muharem-aga.

– Malo prije si mi dao dobre upute. Ako sam pogodio, prema tvome sam se ravnao...

– Za ono prije toga, halali. Za ono moje najedanje, halali mi!

– Što si se dopovezao? Kakvo najedanje? Zar da to priznaješ?! Šta je to s tobom? Stariš, ha!? Ako stariš ti, starim i ja... Dugo je još nama... Da sam se mislio ljutiti, ne bih u Vlasenicu dolazio. Uželio sam se tvoga sertluka i tersluka.

Odozgo, iz sredine Viselca, mahali su. Dovikivali. Ponavljali. Pokazivali. Nije se moglo razaznati šta poručuju.

Potom su gutile krenuli nazad. Tako se nije moglo razabrati nose li šta. Ili ne nose.

– Nose! – kliknu Muharem-aga. – Da ne nose, ne bi išli u hrpi. Krenuli bi jedan za drugim, jedan za drugim u stopu kroz travuljinu i pavitinu.

Gužva se razminu i ispred dućana aga Ahmetaga. I preostali krenuše prema kasapnici. U susret onima koji silaze s Viselca.

Ostadoše, samo, nasamo, Rasim Zildžo i Muharem-aga.

– I ja mislim da jesam. Vidio sam da je pao. Srndać, stariji... Ali, pravo da ti kažem, ne znam bih li se radovao ili bi mi bilo krivo. Princ je to! Princ bosanske šume... Da ti, samo, znaš kako lijepo o srndaću govori Abdurahman Feriz, muderris sa Diviča... I još, da ti i to pravo kažem, gađao sam ga između rogova. Tamo, između rogova, nije prazan prostor. Ispunjavaju ga parošci. Možda ga je oborio udar sačmi po rogovima. Samo ga ošamutilo... To bi mi bilo najdraže. Ostalo bi da sam dobar strijelac, a i srndać u životu. Ako je drukčije, onda je promašaj. Ako sam ga pogodio, promašio sam. Niti bih ja bio dobar strijelac, niti je srndać u životu... Ako oni odozgo vuku srndaća, to je moj dvostruki promašaj. Bit će da je tako... Ne starimo mi, Muharem-aga. Ostarjeli smo mi. Odavno ostarjeli. Prestarjeli. Samo se zaludno kočoperimo...

Prije grupe s Husom, Buljecom i Heljom, dotrčaše djeca:

– Pogođen je!

– Nigdje mu rane!

– Još diše!

Rasim Zildžo se uzbihuzuri.

Utom pred njeg i spustiše ulov. Ugleda srndaća u punoj snazi...

Rasim Zildžo kaza:

– Kapitalac. Princ bosanske šume... Ono je morala biti njegova porodica, pa ih bio izveo na pašu. Drugi, mlađi srndać je njegovo potomstvo i još se nije odvojio od stada...

Ugleda rogove izrešetane sačmom... Nigdje krvi. Ni kapi. S izbuljenim očima i s nogama spenganim kanafama, drhturio je.

Gledajući u njegove oči, buljile su se i oči Rasima Zildže. Srce mu se stiskalo. U srndaćevom oku gasnula je svjetlost. Nije trepnuo.

Rasim Zildžo osjeti da su se srndaćevi damari opustili. Bez trzaja. Samo blagim drhtajem.

– Plemićka smrt plemenite divljači... – kaza.

Samo pokuša pomisliti. Već sljedećeg trena ni sâm više ništa nije mogao osjećati.

Onako kako je živio posljednjih godina, Rasim Zildžo je zaslužio plemenitu smrt. Tako je i skrašen njegov život.

Njegova naprasna smrt povezivala bi se sa čudnim uginućem nepogođenog srndaća da, dok je zguljivana koža, u vratu nije primijećena krvava tačkica.

Sačma, samo jedna, jedina, pri rasipanju na velikoj razdaljini, podbacila je ispod ciljanoga mjesta i zarila se u samu žilu kucavicu.

Čudo nad čudima.

Ili se čuda tek počinju zbivati.

BI LI NASTAO METEŽ KAD BI PRIČE OŽIVJELE?

Nije prošlo ni desetak dana od dženaze Rasimu Zildži i nisu bila minula ni tri mjeseca otkako su peterica s Diviča krenuli na hadž, a zbi se čudo nad čudima.

Meho Kuršum osvanu na Diviču.

Još je bila noć. Hamdan-begov stari sluga Arif istom što je naložio vatru u kahve-odžaku, kako bi zagrijana prostorija i proključala voda i dočekali one što će iz džamije svratiti na prvu kahvu poslije ranog sabaha, a Meho Kuršum se uspravi na vratima. Kako uđe i prokašlja se, tako se Arif ukoči.

Dolaznik zaškrinu vrata za sobom. Poskida štokrle s najbližeg hastala i spusti džak s ramena. Napipavši, izvuče hadžijsku ahmediju, natače je i nazgoda na glavi, pa nazva selam Arifu.

– Ekstagfirullah, ekstagfirullah! Ti li si to, Meho?

– Hadži Meho!

– Odakle ti? – snebiva se Arif.

– S hadža!

– S hadža?

– S hadža!

– Ekstagfirullah, ekstagfirullah, ekstagfirullah!

– Elhamdulillah... – kazuje Meho Kuršum i prilazi vatri.

– Gdje ti je perka? Umjesto hadžijske ahmedije, trebao si za fes zadjenuti perku...

– Perku? – čudi se Meho Kuršum.

– Onu istu koju si turio u ... i preletio na Divič!

– Nije s time šale zbijati, dobri moj Arife...

– Još je manje s time sa čime ih ti zbijaš. Sa hadžijskom ahmedijom.

– Ja sam, inšallah, hadžija.

Dobrodušni Arif prihvati:

– Onda, prenijeli te meleki. Kao što prenose onu ženu iz Bosne da klanja rani sabah u Mesdžidu'l-Haremu?

– Ona je iz Bužima! – živnu dolaznik.

– Jest, iz Bužima je! – izbeči se Arif.

– Svaki rani sabah otklanja u Mesdžidu'l-Haremu i opet prva ustane u kući u Bužimu... Udata za bega Bojića.

– Jest, za bega Bojića! Kako znaš?! – potvrđuje Arif.

– Kako ti znaš?

– Lijepo. I ja sam iz Bužima... Kod nas se o tome priča. I o propalome begu Bojiću... A kako ti znaš?

– Kako? Viđao je zadnja tri sabahska vakta. Zanoćivao sam u Mesdžidu'l-Haremu. Ona se pojavljivala u odjeći kakva se nosi u Bosni... Tamo, znaš, u džamiji oko Kabe, muškarci u namazu nisu odvojeni od žena. Tako sam je viđao. Tako je i upitao. Ko je i odakle je...

Utom zatreska džam na vratima i upadoše klanjači iz džamije. Peterica-šesterica. Koliko ih u džamiji i klanja rani sabah. Svi osim Abdurahman-efendije. Ima i trideset godina kako on iz džamije ne navraća na kahvu. Ode pravo kući.

Kako zagledaše po prostoriji, tako i zamrije razgovor koji su unijeli.

– Otkud ti, Meho?! – zabezeknuto će prvi koji se pribra progovoriti.

– Zar se ne vidi?

– Šta bi se trebalo vidjeti?!

– Hadžijska ahmedija! – odgovara, već poljut.

– Vidi, vidi!

– A što će tebi hadžijska ahmedija? – pribra se i drugi.

– Eto ti sad... – ljuti se hadžija.

– Eto tebi! – veli treći.

– A ti, kao, s hadža? Vratio se?! – podsmijava se četvrti.

– Jest, s hadža! – potvrđuje Arif.

– E, deder, Arife, svima po kahvu! Po duplu ćeš! Na svaku tacnu po dvije džezve i jedan findžan! I po četiri rahatluka, svakome! – dovikuje Meho Kuršum.

– Šta će ovo biti? – pita treći.

– Red je, majka mu stara! – važno će Meho Kuršum. – Arife! I, piši u tefter. Nejmam uza se ni pare... Još ni kući nisam svratio. Rekoh, prvo ću navratiti i vas počastiti, kad iziđete iz džamije... Nejmam uza se, donijet ću pare...

– Ti, biva, s hadža?! – onaj će četvrti.

– S hadža, Boga mi, s hadža...

– I baš se vratio?!

– Vratio...

– I hadžijsku ahmediju uzdurisao?!

– Kako je i red! – veli Meho Kuršum.

– Ačkosum ti bilo, magarčino!

– Ačkosum, bruko divička! – potvrđuje drugi.

Arif već nosi tacne.

– Stani, Arife! – viču u jedan glas.

– Kakve kahve, kakvo li što?! Kakav hadžija, kakvo li što!

– Pusti, bolan, Ragib-aga, zauhar je! – podbada četvrti.

– Sramota je, ljudi! Pući će bruka o našem hadžiji. Eto svima rezila. Poseban će belaj naturiti za vrat bezima Beharlijama. I s njihovim će se hadžom, kad se oni vrate, šale zbijati...

– Tobe ja Rabbi, tobe ekstagfirullah!

– Nikad niko nije ni pomislio goniti sprdnju s hadžijama, a poradi Mehe Kuršuma tjerat će i s čitavim Divičem!

– Hoće, hoće! Teško li hadžijama Beharlijama! – pridodaje četvrti.

Meho Kuršum jedva dođe do riječi:

– Za Beharlije se ne brinite. Oni su na putu. Nejma koji dan otkako su krenuli s hadžijama iz Maroka. Nadajte im se o proljeću... I prije. Ako iz Eskenderije brzo uhvate lađu, i brže će.

– Ne ide se, bolan ne bio, s hadža preko Maroka. Maroko je na krajnjem magribu islama...

– Znam, znam... – kaže Meho Kuršum. – S njima su se naši bezi zaputili u Medinu, pa će, onda, s njima i do Eskenderije... – ali bi prekinut:

– Hej, bolan ne bio, ne petljaj!

Pobuni se i Arif:

– Ne tjerajte sprdnju sa čovjekom!

– S kojim čovjekom?! – graknuše.

– S hadži Mehom! – važno će Arif.

– To ti ozbiljno?

– Najozbiljnije! – potvrđuje Arif.

– Evo ga, još jedan!

– Tamam se zaboravilo na čudo s aharom, a vidi novoga: na Diviču dvojica pomahnitala preko noći!

– Čekajte, ljudi! Krupno je! S hadžijom tjerate sprdnju! – zapomaga Arif.

– Dobro, de! Jadan ne bio, Arife, kako se može vratiti s hadža, a nejmati ni kahve platiti, nego da ga ti utefteriš!

– Rekao je... Još nije ni bio u kući... Svratio da nas obraduje... – objašnjava Arif.

– A što i ti, Meho, ne krenu nazad s bezima?!

– Ostao sam bez para...

– Nejmaš ni za kahve?!

– Ni za kahve... Ama, donijet ću... Znate me...

– Pa, kako nam se vrati? Ako si bez para i ako su oni krenuli nazad ovih dana, a prije nisu ni mogli.... Nejma ni četiri dana kako je bio Hadžijski bajram...

– Znalo se da s tobom nisu čista posla i da se na ćumuru ne može steći toliko para koliko treba za hadža...

– Jesam. Stekao sam. I više. To se zna. I ponio koliko treba. I ženi i djeci ostavio... Čist posao...

– Ćumur da je čist posao? – pa se zahahakaše.

– I? Šta bi? – pita Arif.

– Pokralo me?

– Gdje? U putu? U putu te pokralo... Što ne kažeš?

– Na hadžu... U tavafu oko Ćabe. Tamo mi pokrali pare za povratak!

– Magarčino! U časnoj Mekki da ti ukradu?!

– Ima i takvih. I takvih koji tu budu da bi krali...

– Baš?!

– Baš – kazuje Meho Kuršum.

– Ti sve ozbiljno, ali se samo gradiš da si budala?!

– Najozbiljnije – odgovara Meho i okrenu se prema džaku na hastalu do vrata, pa doskoči do vrata, istrese hrpe tespiha, kutijice s minđušicama, flašice s ćabenskim mirisima, posudice s vodom iz vrela Zemzem, hamajlije s mushafima ispisanim sitnim rukopisom, kesice sa šećerkama...

Bilo je svakakvih sitnica koje se i donose s Kabe. Razvrstava ih u hrpice, prenosi na drugi hastal. Primiče taj hastal prvome. Isprazni prostor na sredini, sa glave skide hadžijsku ahmediju. I tu je stavi. Presretan što će se prekratiti i njegove i njihove muke.

– Evo! – pokaza.

– E, Meho, Bog ti dao bolju pamet! – započe Ragib-aga.

– Stani malo. Ovako ćemo, ako nisi naskroz pobudalio...

– Jest! Skroz-naskroz! – tvrdi četvrti.

– Hajde ti, lijepo, svojoj kući... – veli Ragib-aga. Izdijeli ženi i djeci darove. Da ih obraduješ. I njima objasni šta je i kako je bilo...

– Teže će mi povjerovati. Kad si mi i ti jedva povjerovao, neće ni oni... Da mi nije tebe i ovih presenta iz Mekke, i da Arif nije iz Bužima, i da on ne zna ženu iz Bužima...

Prekide ga četvrti, najveći jogunica među Divičanima na ranosabahskoj kahvi:

– Onu Arifovu ženu, onu što klanja u...

– Nije moja, ekstagfirullah! Nije se sa svačime šaliti... Hadži Meho zna da je ona žena bega Bojića, propalog bega iz Bužima...

Ragib-aga se razljuti. Zagalami:

– Arife, utrni! Ovo je i naša bruka... Svih nas. Naša. Vi i niste krivi što ste mahniti, Meho i ti... A ti, Meho, lijepo, fino, svojoj kući. Odmori se. I svojoj ženi i svojoj djeci, lijepo, ispričaj sve kako je bilo... Da si pokraden, reci, u putu. Da si se s pola puta, reci, morao vratiti. Da si im, reci, kako bi ih obradovao, u Skopju, na Ada-pazaru, nakupovao darova kakve i hadžije donose...

– Nismo išli na Skopje. Svi znate da smo otišli na Split.

– Ti reci da si preko Skopja. Da si se prepao mora, reci. Kad si vidio kolikačko je more, prepao se...

– Jesam se prepao mora kad sam vidio kolikačko je.

– Eto, vidiš... I da si, onda, iz Splita nastavio kopnom prema Skopju, okrenuo prema Turskoj...

– Nisam ni vidio Skopja. Morem smo...

– Reci da si se iz Skopja vratio. Tamo uvidio da si, zaobilazeći, okasnio i da za vakta nećeš stići na Ćabu... Neće ti povjerovati da si se nasred mora predomislio i vratio se s pola puta. Ne može se nasred mora presjesti s lađe na lađu... Opet, samo je pejgamber Isa mogao hodati po vodi... Zato, reci da si u Skopju odustao... Ili dodaj da ti je u Skopju pokradena većina para. Samo ti ostalo toliko da pokupuješ darove. I da si se dosad zadržao zato što si morao dirinčiti da šta zaradiš i mogneš se vratiti... Reci šta hoćeš. Samo ne širi budalaštine o hadžu... Odmori se. Okupaj se. Ispavaj se. Dat će dragi Bog, bit će ti bolje... Ako vidiš da ti je bolje, ti sjedi u svoj čamac, zaveslaj po Drini i potpaljuj ćumur. Ako i ne uvidiš da ti se razum povratio, ako bude da i ostaneš kakav si sad, a ti opet sjedi u svoj čamac i nastavi potpaljivati ćumur. Ćumuraj! Za to i ne treba pameti. Ćumuraj po drinskim ostrvima. Niko ti neće smetati, nikom nećeš smetati. I okani se priče o hadžu.

– I baš mi ne vjerujete?

– Samo treba vjerovati u Allaha!

– A žena iz Bužima, ona u Bejtullahu!? Arif za to zna... Znate da je on zna. Pričao vam je o njoj...

– Vidiš, tako ti je sa svakom pričom. Zato, pusti svoju priču o hadžu. O toj ženi kolaju priče čitavom Bosnom i svi kažu da je iz njihove čaršije...

– Ja sam je viđao. Znam kako izgleda. Arif zna. Ja sam mu je opisao. Svjedok mi je pred vama...

– Opisao? Šta si ti opisao?! Kakva može i biti žena iz Bužima? Iste su sve žene iz Bužima. Predane vjeri u Allaha. I sve su žene iz Bosne jednake sa valom.

– Ovoj je zapalo da malo više pati... – uhvati zalet Meho Kuršum, kao da se dohvatio posljednje prilike i shvatajući da je ne smije propustiti. – Ispašta kao niko njezin. Njoj zapalo da se uda za bega Bojića. Umjesto da joj bude bolje negoli ijednoj drugoj, gore joj je nego ikojoj s njihovim muževima. Ovaj beg, kao i većina bošnjačkih begova, misli da baš njegovo nije propalo. Jednako rasipa imetak. I pijanči kao što je dok je bio pravi beg. Rasprodao i mehr. I njezin miraz. Ona sve podnosi s hanumskim namom, kakav i pristoji snahi Bojića. Staroj slavi begova Bojića. Uvijek ga sačeka na prozoru. Istrči da mu otvori avlijsku kapiju. Onakav, pijan, promašio bi... I za siniju ga postavi. I, nakon što on jede ili ne jede, noge mu u legenu opere. I lijepo ga na krevet posadi. Raspremi ga. Počisti za njim. Umije ga. A on je odalami preko šake, pa joj, zadebljalim jezikom, pokuša objasniti zašto joj to čini. Ona ga utješi: »Neka si ti, pozlatila ti se. Ti si moj domaćin u ovoj kući. Tako ti se, zar, htjelo«. Zato nju meleki, po ukazu dragog Allaha, pred rani sabah prenesu u Bejtullah. Da se, u miru Prve Kuće na Dunjaluku, pomoli jedinome Gospodaru, u Kući u kojoj je On

domaćin... Allah posebno bdije nad posljednjom trećinom noći. Za klanjanje ranog sabaha sljeduje posebna nagrada. Klanjati jedan namaz u Bejtullahu je kao klanjati stotinu hiljada namaza... Allahova nagrada ne izostaje ni na Dunjaluku...

– Sve je tako! – kaže Arif.

– I, šta tu nije lijepo? Šta nije dobro? – osokolio se Meho Kuršum.

– Sve je lijepo i dobro ili nije – veli jogunica. – Ali, u priči!

– Arife, sikter! Ti, Meho, pusti takvu priču. Pusti svaku priču ako prelazi granice. Svaka priča je dobra onoliko koliko je poučna da pomogne insanu da se bolje snađe u životu... Život je jedno, a priča jedno. Nikako nisu jedno te isto. Niti bi valjalo kad bi priče oživjele u životu. Nestalo bi ravnoteže i nastao bi opći metež. Dirnulo bi se u šta se ne dira. Kao što bi i ti svojom pričom o hadžu. Priča o ženi iz Bužima samo je priča, lijepa i strašna, poučna. Ali, samo kao priča.

– Baš mi ne vjerujete?

– Može se vjerovati samo u Boga. Zato se i ide na hadž. Da se upotpuni znanje o predanosti Allahu. Zato je i lakše otići na hadž negoli se vratiti s hadža. Zato je to i jedina dužnost koja nije pod moranje, jer nije lahko skupiti pare i krenuti na dalek put. A nije sve ni u tome. Nije svima kao nama iz Bosne. Rijetki su kao naši da im treba više od dva-tri mjeseca putovanja. Ima ih kojima je blizu od njihove kuće do Ćabe. Takvima ne treba mnogo para za hadža, niti bi im bilo naporno. Ali, svaki ne obavi hadž... Tamo

se to bolje zna, radi blizine, negoli se to ovdje zna: lakše je obaviti hadž negoli biti hadžija, lakše je stići u Mekku negoli, poslije, ostati na Pravome putu... Ono života što ostane, preostane hadžiji kao put iz Mekke. Ode sa nijetom koji je lakše ispuniti negoli se toga poslije stalno pridržavati. Jest, Allahovo je da o svemu odlučuje. I o primljenosti hadža. Ali, i ovo što sam ti ja rekao neće pobiti nijedan alim.

– Ali...

– Jest, tako ti je to, moj Kuršume. Sve je tako. I ako misliš da nije tako, tako je. Čak i ja mogu misliti da nije kako jest i povjerovati tvojoj priči. Ali bi, umjesto tebe, jedne budale, i druge, Arifa, bilo više budala na Diviču. Ionako će čitava kasaba biti izvrgnuta ruglu. Zato se ti, lijepo, okani hadžijske ahmedije. Isto tako, lijepo, kahveniši s nama. Makar mi kahvenisali na svoj trošak, a i ti kahveniši na naš trošak. Ali, kahveniši. Pa, otiđi, lijepo, svojoj kući.

– Dobro – kaza Meho Kuršum. – Dobro. Hoću. Ali, ahmediju ne skidam.

Zalud je žena Mehe Kuršuma pokazivala jemenije s Ćabe i svoje nokte oknivene knom iz Mekke. Zalud su njegova djeca pokazivala bardačiće s vodom iz vrela Zemzem. Zalud su imali pregršti tespiha i ostalih karafeka koje hadžije donose s Kabe kao hedije komšijama i rodbini. Niko im ne primi dara.

Jest da to sve hadžije donose s Kabe. Ali, bezbeli, može se toga i usput nabaviti. Ako i ne može u običnim

dućanima, onda može od hadžija koji su prije obavili hadž, pa im se toga nakupilo po kući.

– Bio, tako, jednom, jedan koji je donio bardak vode iz Zemzem, pa godinama prodavao na čašu... – započinjao je Ragib-aga.

Ili je i to samo priča. Priča kao priča...

– Ne da je to Meho Kuršum negdje usput mogao nabaviti, nego je morao. Tako. I nikako drukčije.

Kako može tako brzo i tamo i ovamo? Može za sedam. Može, možda, i za šest i po mjeseci. I za šest. Može i za duže. Ali, mjeseci. Nekad su se, radi dužine i načina putovanja, u putu susretale hadžije koje su se vraćale s onima koje su kretale na hadž. Bilo ih je koji su se s hadža, radi onakvog ili ovakvog udesa, vraćali i godinu poslije. I po pet godina kasnije. Pa se mislilo da su umrli ili poginuli, a ispostavljalo se da su pali u ropstvo kakvih razbojnika ili su se bili razboljeli. Bilo ih je i koji se nikad nisu vratili u Bosnu. I to ne samo zato što su umirali u putu ili u samoj Mekki. Bilo ih je da su, radi onoga ili ovoga, na onaj ili ovaj ili na raznorazne načine ostajali tamo, u Mekki. Ili uz put ostanu u nekome mjestu. Iz stotinu i jednoga razloga. I skrase se tamo, ostanu do kraja života. Neki su poručivali po porodice u Bosni, pa tamo skupa nastavljali živjeti... Ali, otići i osvanuti na Diviču za ovoliko za koliko je Meho Kuršum, kad su hadžije istom krenule iz Mekke, tek što je minuo Hadžijski bajram!? To nije moguće.

– Bog mi je svjedok. On zna da sam hadžija. Vama ne moram biti, ali sam hadžija!

– I, sad si, biva, ti hadžija?!

– Hadžija! Onakav kao što su hadžije hadžije. Kakav bi drukčiji mogao biti insan koji je propisno obavio hadž?

– E, jado jadni!

– Pu, bruko nijedna!

– Hajde što sebe, što familiju obruka? De i to, ali što Divič brukaš, bolan ne bio!?

– Jadan ti!

– Tako je to kad se fukara polampiri i preko ćumura krene na hadž.

Nije trebalo dugo, a rašču se i izvan Diviča. Puče bruka.

Sjeti se narod muderrisa Abdurahmana.

– On je kriv!

– Njemu treba nabiti na nos!

– On ga je poslao. On neka nas spasava jada!

– Ali, kako ćemo? Star je muderris, uvažen...

– Neće dugo muderris. Ima mu i stotinu godina!

– On će umrijeti, nama bruku ostaviti...

Pustiše još pola mjeseca, pa ne strpiše više. Nisu baš u džamiju, gruhnuše u imamsku kuću.

– Ti si kriv!

– Ja?

– Ti! Niko drugi! Ti si se isprsio pred nama i tvrdio da Meho Kuršum može postati hadžija. Ti nas i riješi belaja... Liječi ga. Ili ga ne liječi, ali makar iz njeg istjeraj šejtana.

– Uradi šta znaš!

– I kako znaš!

– Samo neka prestane govoriti da je hadžija!

– Dobro, neka i govori. Ali, učini nešta. Zabrani. Otmi mu... Šta god. Samo neka ne izlazi s hadžijskom ahmedijom. I još takav zalazi i u džamiju...

– Ili, neka on zalazi, a mi, nijedan, više nećemo! Pa se ti sa njim zatvaraj sam na namazima. Neka ti hadžija Kuršum mujezini, a ti stoj u mihrabu! Taman vas je. Niko vam više i ne treba!

– Tako? – iščuđavao se stari muderris Abdurahman.

– Nikako drukčije!

Divičani nisu popuštali. Iz dana u dan su mu nabijali na nos Mehu Kuršuma.

Prorjeđaše dolaziti u džamiju.

Isprazni se džamija. Nejma djece u mejtef.

Nije bilo druge, pozove Abdurahman-efendija Feriz Mehu Kuršuma. Ionako bi, i da se svijet nije bunio, morao razvidjeti šta se zbiva. Samo je čekao ne bi li se gungula stišala sama od sebe.

– Merhaba, Meho.

– Zar ni za tebe nisam hadžija?

– Kako možeš biti hadžija?

– Lijepo.

– Kakvo lijepo, kakvo li ti što!?

– Tako... Potvrdit će Hamdan-beg i njegovi sinovi.

– A gdje su bezi Beharlije? – pita stari muderris.

– Na putu.

– Na kakvom putu?

– Na Božijem putu. Vraćaju se s hadža. Kad su oni krenuli, i ja sam ubrzo, za njima...

– A gdje si ti?

– Evo mene.

– Evo tebe, na Diviču si. A oni? Oni su na Božijem putu!

– Ja sam se vratio sa Božijeg puta. Ništa ne biva bez Božije volje i određenja. Ti znaš da je tako. Tome učiš i najmanje dijete u mejtefu.

– Jest, učim djecu.

– I mene si učio. I ja sam bio dijete. Ti si muderris na Diviču kako znam za sebe. I duže si. Znaš sve moje. I pradjeda si mi zapamtio. Barem me ti zaštiti ove bruke i buke uokolo. I rođena djeca mi se odbila. I žena. Prvo su imali povjerenja, ali su me obijedili i u njihovim očima... Žena mi otišla na materevinu. U Cersku otišla. Znaš kako joj može biti među snahama. Otac i mater davno joj umrli. Ona je sada s braćom. Među snahama... Braća su joj dobra, ne kažem. Svirači. Ali, ne udaraju oni u šargiju zato što im je do toga. Udaraju da bi svojim ženama mogli više donijeti... Moja žena tamo trpi. Ali, neće ni da čuje za mene...

I samo što se ne rasplaka.

– Dobro, de... – kaže muderris, a ni sam ne zna šta bi rekao. – A ti si, onda, doletio iz Mekke?

– Doletio...

– Da nisi aeroplanom? Bolan ti ne bio, hadžije još ne lete aeroplanom... Da si i aeroplanom, opet, gdje si se mogao spustiti i da budeš ovdje samo koji dan po Hadžijskom bajramu.

– Nisam aeroplanom.

– A jesi doletio?!

– Doletio...

– Baš doletio?!

– Baš... Znam da bi teško prihvatio kad bih ti objašnjavao... Znam da ni bezi Beharlije ne bi povjerovali... Oni će ti barem potvrditi da sam bio na hadžu. I da sam obavio hadž.

– Baš bio?

– Bio!

– I doletio?!

– Doletio.

– Ekstagfirullah?

– Allahu ekber!

– Nema druge, moram ti napraviti zapis... – kaza iznureni muderris.

– Potvrdit će ti bezi Beharlije, muderris-efendija.

– Moram ti napraviti zapis.

– Nemoj! Reći ću tebi. Sve potanko...

– Šta?

– Ništa... Ništa ti više ne mogu reći osim teške nevolje.

– Nevolja je. I meni, i džamiji, i Diviču. I tvojoj hanumi, i djeci.

– Je li tako?

– Jest – kaže muderris Abdurahman.

– Je li teška nevolja?

– Jest!

– Ako je tako, onda si ti taj kome ću reći. A ti, Allahom te zaklinjem, nemoj nikome.

– Reci! – navaljivao je Abdurahman-efendija. – Allaha mi, nikome neću reći.

– Zakuni se potpuno.

– Vallahi, Billahi, Tallahi!

– Šta?

– Vallahi, Billahi, Tallahi, šutit ću na Diviču o onome šta ti meni rekneš.

– Dobro...

Meho Kuršum natanko ispripovijeda.

TU JE AREFAT, TU TREBA STAJATI

Meho Kuršum ispriča kako su sve putovali. I gdje im se ko priključio. Kako su ih dočekivali i ispraćali. Da se u Počitelju diglo na noge sve ispod Gavrankapetanovića kule, a dotle se sakupilo polijepo budućih hadžija. Toliko ih bilo da se plašio kako će svi moći stati na lađu, kolika god da je lađa. Ali, pokazalo se da su morske lađe neuporedivo prostranije od našega razmišljanja o njima.

I morem kako su. Bijelom lađom. S jedrima.

Ali, more! Ono je neopisivo čudo Božijeg davanja...

I kako su sretno stigli. Dobro prije nego što su predviđali. Brže nego što bi kopnom. Došli su među prvima. Još nije bilo gužve. Tako su imali vremena naužívati se i klanjati do mile volje naspram Ćabe. I za razgledanje Mekke. Tako je, veli Meho Kuršum,

bez srkleta pokupovao sve što je bio naumio ponijeti u Bosnu.

Starom muderrisu godila je priča. I on je – kad je išao u Konyju i kad se, izučivši tamo visoke škole, vraćao i odmarao se u Stambolu – viđao more. I ostao zabezeknut njegovom veličinom. Zato mu je bilo manjkavo što se na Diviču najviše pričalo o vodi, a sve te priče svodile se na Drinu. Bošnjak je to svoje dotle izdizao da se i drinske čamce nazivalo lađama.

– E, moj brate, šta su prave lađe! Bijele lađe u plaveti neba i mora... – uzdahnu muderris Abdurahman, ali se ugrize za jezik, da raspričani sugovornik ne bi pomislio da ga je uhvatio u zamku svoje priče.

Muderris je na Ćabu putovao iz Konyje. Zato se opet uživi kad Meho Kuršum u pričanju dođe do pustinje i krajeva koje je i on zapamtio za čitav život.

– Mislio sam da je Mekka u ravnici. I u pustinji. A, ono, sve brda. Sve kamen. Ni truna pijeska. Nisam znao da može biti pustinja bez pijeska... Ono, jest, pusto je. Samo kamen. Ništa ne niče. Ni travke po brdima. Ama, ja sam mislio i da je pustinja ravna. I da su u njoj ona nestalna brda pijeska. I da ih vjetar po ravnici nanosi i raznosi... – raspričao se Meho Kuršum.

– I ja sam mislio... To o pijesku i ravnici... Takva je Medina... – opet htjede muderris.

– Ja u Medini nisam bio. Beharlije će u Medinu u povratku. I ja sam trebao. Ali, ja sam se vratio pravo iz Mekke...

To rasani muderrisa Abdurahmana. Tamam se bio uljuljkao u pričanje. Bilo mu se opet učinilo da je

Meho Kuršum i doživio ono o čemu govori. Htjede ga prekinuti. Izružiti. Natjerati ga da skrati. Kao što ribu treba skratiti kad ribari pregone. A Meho Kuršum je prijateljevao s ribarima na Drini. Imao se s kim izbirikati laganju... Ali, opet, obećao mu je... I, pusti ga da govori. Možda će se i izreći. Iz usta mu izletjeti nešta po čemu će i sam uvidjeti da sve to, ta priča, da nejma nikakvoga smisla... Ipak, ne otrpi pred opisom Mine.

– Na Mini nije tako. Ovako je... – poče muderris objašnjavati, ali tako kao da ne niječe nego samo popravlja pričanje.

– Muderris-efendija, mora da je tako bilo u tvoje vrijeme. Sada je drukčije. Mnogo muslimana, iz raznih krajeva Dunjaluka i različitih boja kože i običaja, svakakvih, sve više i više dolazi. Da ti je da vidiš kolika je sada džamija oko Kabe. Oči bi ti stale. Mijenja se i krajolik. Valja tolikom svijetu zakonačiti na Mini. Nije Mina kao Muzdelifa. Na Muzdelifi je komotnije. Na Mini se čitava brda razmještaju. Koliko se svijeta tu stekne! Od Mekke do Mine više se ne ide uzbrdo i nizbro, preko brda. Kroz brda se probijaju tuneli. Kao što je Austrija uz Drinu u blizini Diviča probijala tunelčiće, tamo se prosijecaju dugi tuneli....

Muderris se još na dva ili na tri mjesta umiješao. Da je ko treći slušao, bi se pomislilo da je i povjerovao u govoreno. Ili ga je, samo, podsjetilo. Zanijelo ga najljepše sjećanje iz mladosti... Spominjanje najuzvišenijih mjesta na Dunjaluku pobudi njegovu misao, ono što je često, i s minbera i u drugim

prilikama, isticao – da Bošnjaci griješe što odlaze na hadž u poznim godinama. Sputavaju sebe navikom da je teško uščuvati obavljeni hadž. Zato odlaze u starosti. Pomišljajući da više i nejmaju vremena zgriješiti.

Mlad Bošnjak treba ići na hadž! Što mlađi! Hiljadu je pouzdanih razloga za to. Kao što je tačan i hiljadu i prvi – da nejma hadžije koji neće poželjeti da tamo ode makar još jednom. A to mlad čovjek sebi, poslije, može i priuštiti. Ima vremena pred sobom. Rijetki su kao Hamdan-beg, pa da...

– E, na Arefatu ima pustinje s pijeskom. Ravnica među kamenim brdima. Kažu, visoravan. I, na zaravni, Brdo milosti. Čvrsto, s kamenčinama... Za naše prilike, ni brdašce. Tek uzvišenje... Na njegovom vršku postavljen kameni biljeg. Označava da su se ovdje na Zemlji pronašli hazreti Adem i hazreti Hava... Nakon što smo, u podnevskom vaktu, skraćeno klanjali podne i ikindiju, po dva rekjata, ispeo sam se na Džebel'u-Nur. Toplina mi je golicala tabane... Nije, lažem. Peklo je... Kad je u Bosni zima, i tamo je. Tamo je i zimi veća vrelina negoli kod nas uz Alićun. Samo, tamo se lakše diše. Suhlji zrak. Tamam kad se učini da je nesnošljivo vruće, zapuše vjetrić. Prevruće bude u mjesecu zu'l-kadeu... Kako nastane zu'l-hidždže, zapirka vjetrić. Kad postane nesnošljivo vruće i nestaje daha, javi se taj najumilniji vjetrić. Upumpa se u pluća, osvježi tijelo, razgali dušu. Vele da je redovno tako. Allahov dar hadžijama s nadolaženjem hadžijskoga mjeseca... Helem, puhnu vjetrić i ja se davranisah...

Prepustio se uživanju u prizoru. Poskakujući s noge na nogu, kretao se ukrug. Na sve strane vidio je bijelo more. To lađari na moru nazivaju pučinom. Na svaku stranu, dokle god pogled može dobaciti, samo more. Narod u ihramina. Bjelasaju se kao pjena povrh dalgi... Nigdje, ni na jednome drugom mjestu, ne okupi se više ljudi. I sve ih se može obuhvatiti sa Brda milosti. Zato to uzvišenje nije brdašce. Ono je pravo brdo. Baš Brdo milosti.

– Hadž je Arefat! – govorio je Muhammed pejgamber ističući važnost stajanja na Arefatu i dôva koje se ovdje uče.

Mirno bijelo more ihrama njihalo se pri pomicajima ruku kad se dlanovi spuste ili podignu na dovu.

Da nije krenuo na hadž, ne bi ni znao šta je more. I koliko je. Toliko sakupljenih kapljica vode...

Da se nije ispeo na Brdo milosti, nikad ne bi uznao da može biti i ljudsko more. Da išta može iskupiti ovoliko ljudi na jednome mjestu.

Allah sve može.

Gledao je i gledao. Na sve strane bjelasalo se bijelo more ljudi. I plakao. Učio dove. I plakao.

Ko zna koliko je, tako, trajalo. Dok mu se pred očima ne zatalasa.

Šta je?!

Bližio se akšam. Kreće se s Arefata.

– Pođem i ja. Siđem niz Brdo milosti. Priključim se valovima ljudi. Vidim, nisam među zadnjima. Na vrijeme ću moći napustiti Arefat, prije zalaska sunca,

kad treba krenuti ka Muzdelifi. Zato, neka me još malo. Uzmaknem se ustranu. Okrenem se prema Mekki. Dlanove dignem prema nebu. Zaučim Bismillu. I započnem dovu iz srca: »Allahu moj dragi, sva hvala pripada Tebi, Koji si mi omogućio da dođem dovde dokle sam dogurao. Beskrajna je Tvoja milost. Lijepo mi je ovdje. Ljepše ne može biti. Hvala Tebi, Rabbe moj, Koji si i mene, koji sam Tvoj zemaljski rob, samo trun prašine u oku vremena, Koji si me stvorio kao mumina! Veličina Tvoja ovdje mi je najdohvatljivija. Toliko mi je lijepo da iz mene izvire misao o tome da Bošnjak ne treba nikad daleko odlaziti od svoje kuće osim kad putuje na Ćabu. Zato Ti se molim da me vratiš u moju Bosnu. Živog i zdravoga me vrati. I što brže. Sačuvaj me sinjeg mora i morskih riba. Vrati Svoga roba na njegovu Drinu!« – i opet podignem ruke na Fatihu.

Da bi se usredsredio na dovu, Meho Kuršum se zagledao između dlanova – da potraži tačku oslonca u zrnu pijeska. I, imao je šta i vidjeti! Ali, dovrši Fatihu. Kad protrlja čelo, oči i lice, i dalje je to bilo pred njegovim očima. Nije bio privid. Bila je poduga. Bjelkasta. Više na srebreno. Zmija u predakšamski čas. I još na Arefatu.

Ali, privukla je pažnju i drugih. U ušima je osjećao žamor na različitim jezicima. I vidje kako nečija ruka podiže štap. Druga je grabila kamen. Mnogi su bježali. Većina je galamila. Žene iz pustinje ispuštale su grlene glasove.

– Nemojte! – usprotivi se Meho Kuršum.

Suprotstavi se pokretom desne ruke. I zadrža je ukočenu u zraku. Ionako ga nisu mogli razumjeti.

Ali, smioniji su se raspoređivali i zauzimali položaj da bi ubili zmiju. Onaj s kamenom, raskoračen, prežao je uzdignute ruke. Onaj sa štapom dernjao se:

– Allejhi nalet, allejhi nalet!

– Džin! Džin! – vriskala je skupina s bijelim polumjesecom i zvijezdom na crvenoj zastavici prišivenoj im na prsima.

– Nemojte! – zapomaga Meho Kuršum.

Podiže i drugu ruku i stupi ka sredini kruga načinjenog oko zmije.

– Nemojte! I ona je Allahovo stvorenje!

Ali, oni uokolo, koji se nisu razbježali, zbijali su krug i vrebali najpogodniji tren da zmiji zadaju smrtne udarce.

Meho Kuršum, zbunjen spoznajom da ga oni ne razumiju, ne znajući šta bi s golim rukama, stajao je kao da mu je tijelo oduzeto.

I, iz njega se ote kao da doziva nadjačavajući se sa glasovima koje Drina ispušta kad mahnita:

– Allahu ekber! – proviknu se.

Ihrami se začuđeno zgledaše. Privuče ih čudan naglasak i prodorna jasnoća glasa.

– Allahu ekber! – prolamalo se iz petnih žila Mehe Kuršuma.

– Allahu ekber! – jeknu i treći tekbir

Obruč popusti. Razmače se.

Kad Bošnjaku ruke padoše niz tijelo i njegov glas utihnu nad Arefatom, zmije ne bi. Zmijolovci ga

pogledaše poprijeko. Onaj koji je držao štap, najradije bi njime odalamio čudnoga muhrima. Onaj s kamenom, odbaci kamen i poče pijeskom uzimati abdest. Turci s državnim zastavicama na prsima prilazili su i tapšali ga po ramenu.

I najnamrgođeniji odloži štap. I njime ovlada osjećaj prisustva na Arefatu. I da se ovo mjesto treba napustiti u miru.

Dan dove i stajanja na Arefatu primicao se kraju. Treba odavde otići prije akšamskog ezana.

Bijelo more ljudi hitilo je ka Muzdelifi.

– A Muzdelifa? Kako ti je bilo na Muzdelifi? – pita stari muderris.

– Na Muzdelifi sam ujedno klanjao akšam i jaciju...

– Znam, znam! – nestrpljiv je Abdurahman-efendija. – To se zna. Znaju i oni koji nisu bili na hadžu...

– Rekao sam ti, Muzdelifa nije kao Mina. Na Muzdelifi je komotno. Kao bezbroj svitaca, zamračenom ravnicom svjetlucaju vatre ispred šatora. Ima ih koji se, kao da su još na Mini, pentraju i po rubnim brdima. Gore im se bjelasaju ihrami. Od tame se ne vide brda, pa izgledaju kao da su zalijepljeni po nebu. Milina jedna... Ali, da ti pričam o sutrašnjem danu. Tada se to zbilo... S Muzdelife smo na Minu. I tamo osvanuli prvoga dana Kurban-bajrama. Bacili smo kamenčiće na Džemretu'l-Akabi. Odatle smo u Mekku. U Mesdžidu'l-Harem. Uokolo Ćabe je sve

novo. Blista mesdžid. Tek dovršeno preuređivanje džamije uokolo Ćabe. Ali, može se to preuređivati i ovako i onako, kako se kojem vladaru prohtije ili iziskuju potrebe, meni je Ćaba neuporedivo ljepša. Rekao bih da nejmaš šta vidjeti. Samo izdužena kocka. Zidana polegnutim kockama granita. Vide se pri dnu. Nad njima, pa preko čitave Ćabe, namaknut je crni čohani ogrtač izvezen zlatnim harfovima... I sve je to tako nekako, ne umijem to reći, objesniti, ali ja ništa ljepše nisam ni vidio, ni doživio. Muslimanu ništa ne može biti ljepše na svijetu! Najljepša je Ćaba... Nama su predstojali tavafi oko Ćabe i saj, pa da skinemo ihrame. I moći ću do našega šatora. Tamo mi je ostala odjeća. I peškeši koje sam pokupovao kad smo došli u Mekku. To sam, kao i ostali, držao u šatoru. Našem. Nas hadžija iz Bosne... Čuvali su ga stražari pod zakletvom i policijskim nadzorom... I započnemo tavafiti... U tavafu, to ću kasnije saznati, ukradene su mi pare.

– Ne griješi duše! – zapomaga stari muderris. – Ekstagfirullah! Kako možeš i pomisliti o krađi uza samu Ćabu?!

– Razumijem ja tebe, moj muderrise. Ali, trebaš i ti mene. Tako je bilo. Zalomilo mi se. Nije samome meni. Sreo sam ih takvih koje je isto strefilo. A tek šta li ih je, pokradenih, s kojima se nisam sreo? I koji su krenuli svojim kućama jer su im njihovi suputnici pozajmili pare.

– Ne griješi duše! – obrecnu se Abdurahman-efendija.

– Ne velim, možda nisu ni imali dovoljno...

– Ko nije imao?! Šta nije imao!?

– Beharlije. Para...

– Ne diraj Beharlije. Oni će se, kako i pristoji hadžijama, vratiti s hadža za dva-tri mjeseca. Inšallah! Vratit će se kući. Pusti se njih. Oni su otišli na hadž, kao i ti. Ali su oni i bili na hadžu.

– Jesu! Sa mnom su bili. A i oni će se vratiti prije negoli se misli. Morem je skraćeno putovanje...

– Pusti to. Skraćeno, skraćeno. Neka je i skraćeno. Ali, ne griješi i dalje. Ne nagoni me da ti kažem da lažeš, da sve ovo... I zašto li te i slušam, kad si već pretjerao preko svih granica spominjanjem da si pokraden u Mesdžidu'l-Haremu? Čuj ti, pokraj Ćabe?!

– Zar mi...

– Ne velim da ne pričaš lijepo...

– Muderris-efendija, kazao sam ti, i sam to dobro znaš, sve više i više muslimana, elhamdulillah, dolazi na Ćabu. Iz raznih krajeva svijeta. To je more ljudi. Drinu bi cijelim tokom ispunili, toliko se ljudi tamo okuplja. Kao more, kažem ti. Bio si na hadžu. I ti si viđao i pravo more. Znaš i sam. Tamo bude more ljudi. U tolikom mnoštvu, bezbeli, ima i onih koji ne dođu radi hadža. Ima ih koje šejtan vodi. Oni dolaze da bi se okoristili krađom, a ne Allahovom nagradom... Šejtan nikad ne spava, samo smišlja kako će napakostiti... Davno si ti bio na hadžu. Možda tada nije bilo toliko svijeta... Ja sam se u Mekki, na ulicama, nagledao prosjaka bez jedne i bez ijedne ruke. Toliko ih je da insan ne može da ne zapita o njima. Ko su i šta su? Oni su uhvaćeni u krađi. Tu su,

u Mekki, krali. I uza samu Ćabu... Koriste gužvu. I u tavafu. Koji je uhvaćen, ruka mu je i odsječena. Nekima i po drugi put, druga ruka...

– Neuzubillah!

– Svakakvi ljudi vrebaju svaku priliku i u Mekki. Za krađu im najbolje odgovara tavaf oko Ćabe. Tamo su ljudi kao kapi u riječnoj matici. Jedan do drugoga. Znaš i sam...

– Neuzubillah! Ekstagfirullah! – i stari muderris krenu prema džamijskim vratima.

– Ali, zakleo si se! – zapomaga Meho Kuršum.

– Dosta! Dosta mi je tebe i tvoje priče!

– Ali, zakleo si se, a nisam ti rekao najvažnije.

– Ekstagfirullah! – još jednom kaza i svali se na ćilim.

I ne da bi slušao. Nije imao snage za to. Nasikiranost mu je zaustavljala dah i odsijecala noge. Nije smogao načiniti još nekoliko iskoračaja i izići napolje.

– Dobro... – kaza već malo primireniji.

Naumpade mu i novi dopis kojim mu se tuže na šejha Jašara. I to da je više puta čuo kako oni koji se bave istjerivanjem šejtana prežaju koje će ime izgovoriti opsjednuti. To je ime anamo onoga koji je obvladao insanom... Pa, da sasluša do kraja i o svemu se mogne posavjetovati sa šejhom Jašarom... Mehu Kuršuma je opsjednuo zli džin. Taj mu je, natenane, opisao kako bude na hadžu.

Da bi, nakon tavafa i saja, u berbernici mogao platiti šišanje, Meho Kuršum se mašio za kesu u

njedrima... I, da se ne bi ogriješio kao istom postali hadžija, otrčao je do šatora. Ispreturao svoje stvari. Ispregledao ihrame. Samo je bio komadić kanafe. Na njoj mu je, jutros, obješena oko vrata i zgurnuta u njedra, visila bijela kesa s parama... Jedan ili dvojica, u gužvi, pripili su se uz njeg i štricnuli makazama.

– Ja sam im na tome zahvalan. Halalio sam im krađu. Da mi nije ostao komadić priuze, mogao bih pomisliti da pare nisam ni ponio na tavaf. I dalje bih preturao po stvarima. Mogao sumnjičiti naše iz šatora.

Pred njima su bila još dva dana na Mini. To je hadžski sunnet. Kao i posjeta Poslanikovoj, alejhi selam, džamiji u Medini. Nijedan Bošnjak to ne propušta. Odatle će se, s brojnim hadžijama, sve pustinjom, zaputiti ka Šamu. Stupiti u Palestinu. I u Kuds! Moći će klanjati u Mesdžidu'l-Aksi. Jaffa će im biti pred nosom. More! Odatle, saznali su od hadžija iz Maroka, mogu s njima na lađi za Misir. Do Eskenderije im nije predaleko. Mogu za vakta, kad kreću lađe prema Trstu. Bude li sreće, dosta putnika i dobre pogodbe sa glavnim na lađi, nije problem skrenuti do Splita. Tu su već na vratima Bosne. Helem, neće ni koraknuti kroz Srbiju.

– A ja, šta ću?! – pitao sam begove Beharlije.
– Šta bi? Ništa! – pitali su i odgovarali mi oni.
– Šta ću?! Kako ću?!

– Ništa se ti ne brini. Mi ćemo tvojima prenijeti da se ne brinu. Ispričati im da si dobro. I da ćeš im se, ako Bog da, vratiti najmanje kao dvostruki hadžija!

– Dvostruki?

– I to o jednom odlasku. Blago li se tebi!

– Ostavljate me?! Hoćete li reći da ću ovdje ostati čitavu godinu?

– Ono... – tješili su ga. – Ono, ti se možeš i ranije vratiti. Vrijedan si. Radin. Ne bojiš se posla. Krene li ti kao s ćumurom, možda zaradiš putarinu prije idućeg Kurban-bajrama... Ali, to bi moglo, u najboljem slučaju, biti na mjesec-dva pred idući hadž, da zaradiš toliko. Zato ti je bolje, kad već ostaješ, barem dočekaj dolazak novih hadžija. Mi ćemo ti pare spremiti po njima. Ili, još bolje, zeta ćemo poslati na hadž. On će ti ponijeti. Ili tvoje, ako ih imaš dovoljno para u kući. Ili ćemo ti mi pozajmiti. Lahko ćemo između nas... S novim hadžijama lakše ćeš se vratiti. Kad je više hadžija, nađe se i lađara. Ili ti ispadne, kao i ovo nama, pa se priključiš hadžijama iz Maroka.

– Baš mi nejmate pozajmiti?

– Ti si više milodarova nakupovao negoli sve četverica nas. I nama je, u Medini, koju sitnicu pridokupiti. Jemenijice curicama u mektebu. Muškićima, bijele kapice. Tespiha... To su sitne pare da bi se tebi njima moglo potpomoći. Ovo para što smo ostavili za puta, ko zna hoće li i nama doteći. De, pravo reci, koliko bi para tebi moglo biti, a koliko nama ne bi moglo biti? Put je dug. Ko zna kako ćemo pustinjom. Pa, lađe. Nećemo s jednom. Najmnje ćemo dvjema

lađama. Od Jaffe do Eskenderije. Od Eskenderije prema Trstu... Koliko to košta? I koliko ćemo čekati na lađe? Putovanje je dugo. Naporno... Koliko god da još uza se imamo para, hajde izračunaj da nam neće usfaliti?

– Baš me ostavljate?!

– Čudna li insana! Ti bi se i ljutio na nas. Umjesto da si sretan što nas imaš i što ćemo, inšallah da se živi i zdravi vratimo, posvjedočiti tvojima šta je i kako je bilo. I da ćemo se pobrinuti da ti se pošalju pare za povratak... Odmah da se dogovorimo: prvog dana Hadžijskog bajrama čekaj, poslije ikindije, ispred Mesdžidu'l-Harema, na kapiji kralja Fahda. Kapija broj sedamdeset i devet. Ne miči se... Ako te tu naš zet ili ko drugi ne nađe, na istome mjestu čekaj poslije akšamskog namaza, pa do ikindije. Neće faliti da ne budeš nađen... Javit ćemo ti dolazi li nam zet na hadž ili će ko drugi od tebi poznatih. Pismom, na vrijeme... Javi nam adresu. Imaš vremena... Godina će brzo proći. Snaći ćeš se. Kako god bilo, nećeš gladovati. Kod kuće ti, hvala Allahu, nisu ni gladni ni žedni. Nisu tvoji troškali. Kakav si, morao si im ostaviti i više negoli propisi nalažu. Dobro si ih opskrbio dok si na hadžu. I oni su radini... Ili ćemo im mi pripomoći. Lahko ćemo se s tobom nagoditi... Mi bismo ti, za pozajmicu, mogli pustiti još jednu godinu čekanja. Toliko ćemo te popričekati da nam vratiš. Je li pošteno? Da te ne bismo povrijedili time da dajemo samo na riječ, možeš založiti kuću. Možeš i onu zemlju što si kupio u Zvorniku... I, hajde, ostaj u zdravlju! Allahimanet, hadžija!

– Allahimanet!

– Ne tuži. Blago li se tebi, o jednom putovanju iz Bosne možeš biti dvostruki hadžija! Šta je našem ocu trebalo muke dok je dva puta dolazio na hadž? Uzmogneš li se prije vratiti, barem ćeš dotad vrijeme provesti u blizini Ćabe... Kad već moraš, nisi mogao izabrati bolje mjesto na Dunjaluku. Pravo reci!

Allahimanet. Ili je bilo allahselamet?

Ali, odoše hadžije Beharlije. I ostali iz Bosne. I oni koji će natrag kroz Srbiju. Odoše i oni iz Sudana. Iz Bangladeša. I iz Indonezije... I iz Turske. I hadžije iz Turske, među kojima je bio i pokoji tamo doseljeni Bošnjak.

Raziđoše se sve hadžije. Na razne krajeve svijeta. Raznih boja kože i različitih običaja. Svakakvi. Odoše i bedeli. I krupni Crnci koji su, trčeći sa nosiljkama oko Kabe, tavafili s bolesnim i onemoglim. Odoše u Mekku uz hadž pridošli trgovci. Čadori se sapeše. Raziđoše se i čadordžije. Čistači krenuli s metlama. Prašina se sliježe.

Sve minu hitro. Sviknuto.

Nastade tišina. Zatišje do nove navale, ako ona ovdje i prestaje. Dolazi se na umru. Dolazi se uz ramazan, da bi se baš ovdje bilo u tome mjeseci i ovdje klanjale teravije. Dolazi se i mimo toga. Ne prestaje se dolaziti. Ali, sve to nije uporedivo s hadžom.

Do tada, do idućega hadža, Mekka ostaje Mekancima. Oni se, naviknuti, nisu čudili došljacima

koji su preostali. Telali krenuše po sokacima i sukovima razglašavajući da se izostali okupe ispred kapije broj sedamdeset i devet, s imenom kralja Fahda. Za telalima nastupi policija. Sakupljali su one koji nisu razumijevali telale. Ili su se i pretvarali da ih ne razumiju. Bit će razmotreno njihovo stanje i, od slučaja do slučaja, pomoći im se. Onima koji su ostali bez para ili se zagubili od svojih, kako da se vrate. Onima koji su namislili ostati zastalno, vidjet će se šta će se i kako će s njima.

Zabaviše se s Mehom Kuršumom. S njime su se najviše zadeverali. Niti mu ko zna jezika. Niti on ikoga razumije. Dok, nekako, ne razaznadoše odakle je. Iz Bosne. Samo je ponavljao: Bosna, Bosna, Bosna. Nađe se neki i rastumači da ima i takva zemlja. Negdje. Daleko. Najdalja zemlja s muslimanima na čitavoj zemaljskoj kugli. I još se nekima, nakon što se razglasi o Bošnjaku, učini da su čuli da ima i takav narod. Kao da je, haman, bio, nekad, i još jedan. Možda i još koji Bošnjak koji je došao na hadž s namjerom da ovdje ostane. Ili se izgubio od svojih. Ili su nekome pare pokradene... Ima svega u tolikom mnoštvu. I krađe. Nemoguće je, prije negoli ukradu, otkriti sve one koji se ne boje Allahove kazne. I dunjalučke primjene šerijata. I još na ovakvome mjestu...

Ali, mora da se dobro ne pamti to o nekima iz Bosne koji su ostali u Mekki. Preteško bi bilo naći toga, Bošnjaka, ako ga i ima u Mekki... Na kraju krajeva, ako već ima i takva zemlja iz koje se odlazi na hadž, ne može biti da se i s nekima iz toga naroda nije zbilo

nešto radi čega su ostali. I nisu mogli propasti. Neće ni ovaj.

Pokušavali su svakako s Mehom Kuršumom. Da im on, išaretom, objasni svoje stanje. I šta zna raditi kako bi mogao zaraditi i vratiti se. Ako se misli vraćati. Ili će se u Mekki obiknuti. Pa, i neka ga. Neće biti ni prvi ni posljednji. Jedan manje ili više. Ako mu je tako suđeno... Ionako se ne može pobjeći od onoga šta je suđeno. Niti im izgleda da je hrđav... Neka se uzda u Božiju pomoć. Pogotovo ako je, kao što se čini, dobar čovjek. I ako mu je još Allah primio hadž. Neka se ne brine. Neće se takav, džennetlija, patiti u Mekki.

Bit će šta će biti.

Rasporediše musafire po Mekki. Koji će se kojega posla latiti. I gdje će kojega smjestiti.

Meho Kuršum ostao je zadnji. Da ne naiđe stari kamilar koji je živio s onu stranu Arefata, bi se učinilo da će ostati neraspoređen. Ne bi mrsko starom Arapu da stekne čuvara stada. Lahko objasniše, riječima, kamilaru musafirov položaj. Mehi Kuršumu su dokazivali i pokazivali rukama, nogama, pokretima lica. Na kraju, prigrnuše ga uz kamilara. Za njim neka ide. Ako ništa, moći će zanoćiti kako pristoji.

Već je četrnaesti dan mjeseca zu'l-hidždže i četvrti-peti dan otkako su on i ovakvi kao on spavali

po ulicama, a to nikako ne pristoji. Ili u Mesdžidu'l-Haremu. Što je dosta, dosta. Nije to spavaonica. Može se, u ibadetu, i prikunjati. Može i zaspati. Može se i noć prespavati. Može jedna, dvije, mogu i tri...

– Kud će hrđa već na svoju majku! – zapomaga Meho Kuršum kad vidje gdje je zapao.

I to naglas. Iz svega glasa. Ionako ga niko nije mogao razumjeti. Ali, ugrize se za jezik. I zato što shvati da, na ovakvom mjestu, nije huliti na sudbinu. I što mu naumpade da se od sudbine ne može pobjeći...

I zato što se sjeti kako je bilo... Davno. Onda kad su majke iz Mekke iznijele dojenčad pred Bejtullah da bi ih povjerile dojiljama. I bilo da je Aminin sin ostao posljednji. I zapao Halimi, siromašnoj beduinki iz pustinjskog plemena Sa'd. Ali je, ispostavit će se, prošla najbolje sa tim dojenčetom, Muhammedom...

– Kad sam ugledao kamile i dok mi je beduin pokazivao da je moje o njima se brinuti, samo što se ne obalijestih. Prodrmam galvom. I kažem: »Hvala Tebi, moj dragi Bože! Jedini! Jedino Ti znaš!« I kad vidjeh gdje ću spavati, i da ni kamilaru nije ništa bolje, bi mi jasno da bi mi pet života trebalo čuvati njegovo stado, pa da se, sa zarađenim, mognem vratiti do Bosne... Na oči mi iziđe nejač kod kuće. Dječurlije se sjetih. Minu u meni sve što sam prošao. Zamagli mi se. Zatresem glavom i kažem. Naglas: »Hvala Tebi, moj dragi Bože! Jedino Ti znaš! Ja znam biti čamdžija. Znam iz rijeke

vaditi drvo, poredati ga da se osuši i potpaliti ga za ćumur. Ovdje nejma ni čamca, ni rijeke, ni drveta, a Ti znaš šta ćeš sa mnom«.

– Dobro, dobro – prekide ga već pribrani muderris. – Dobro, dobro. Ali, shvati...

– Brzo ću – prekide ga Meho Kuršum. – Brzo je i bilo.

– Hajde, de. Samo, skrati!

– Sve je brzo došlo. Meni je dan bio kao gladna godina. Tekao je tek drugi dan čuvanja kamila dobrog i staroga kamilara. Već sam se bio naučio da se, umjesto drveta, ovdje skuplja kamilja balega i njome loži vatra... Kad li, priđe mi nepoznat stvor. Svi su meni bili nepoznati. Bilo ko da mi je prišao. Ali mi se ovaj koji mi je prišao činio još nepoznatijim. Povisok. Viđen. Koliko se može vidjeti da je neko viđen u galabiji. Nazove mi selam. Ja mu odgovorim. On meni: »Hemšerija«. Nije mi jasno šta hoće. On opet: »Hemšerija«. Dobro, čujem i shvatam šta je rekao. Znam da je hemšerija sugrađanin, zemljak, da mi ovaj objašnjava da smo iz istoga kraja. Ali, pogotovo to ne razumijem... Majko moja, šta bi sa mnom?

Možda i jest zanimljivo, ali je Meho Kuršum otegnuo, pa se prokašljava muderris Abdurahman.

– Evo, sad ću... Samo što se nije završilo... Opet mi se zamagli. Samo što ne izgubim svijest. Pa opet stanem spominjati Allaha. I svoje uzdanje u Njega.

– Bošnjak, ne boj se! – kaže mi onaj.

– Kako da se ne bojim?!

Kažem, a pitam sam sebe. Sav se stresoh. Onaj je progovorio našim jezikom. I sve se zakreće u stranu. Od mahrame mu ne vidim lice.

– Brat musliman... – kaže i pokazuje dlanom na svoja prsa.

– Govoriš kao Bošnjak? – kažem.

– Govorim i kao Bošnjak. Hemšerija..

– A ja sam... – pa mu počnem govoriti o sebi.

Onaj veli da zna. I ko sam. I šta sam. I odakle sam. I da će me on vratiti kući. Samo da mu moram dati tvrdu vjeru da ću učiniti ono što zatraži. I da mi to neće biti teško. Kad bi bilo teško, kaže mi, ne bi to ni tražio od mene.

– Hoću – kažem, pa kud puklo da puklo.

I zakunem se:

– Vallahi, Billahi, Tallahi!

– Dobro... – kaže onaj. – A kad bi da krenemo?

– Iz ovih stopa! – kažem.

– Stopa? Neće moći baš iz stopa... Znaš, čudno je to sa stopama... Ali, tako ćemo nekako. Vrlo brzo ćemo. Samo dok ti odeš do šatora i poneseš hedije koje si namijenio svojima na Diviču. Krenut ćemo čim se vratiš.

– Znaš i da sam sa Diviča?!

– Hemšerija... Na Divič ću te odnijeti...

– Odnijeti?!

– Dovest ću te na Divič, pred tvoju kuću. Požuri!

– Šta ću? – priča muderrisu Meho Kuršum. – Šta bih, krenem. Pokupim svoje haljinke. Strpam ih u

džak s darovima. Dotrčim na mjesto na kome sam se sreo sa onim. Čekao me.

– Morat ćeš – kaže mi – žmiriti. Brzo ćeš shvatiti zašto ti se to traži. Neka ti i ne naumpadne otvarati oči. Pod zakletvom si. To je jedno, drugo što tražim. Treće je da ispuniš ono što ću ti povjeriti kad dođemo na Divič. A sada, prije nego što zatvoriš oči, kad ti reknem gdje ćeš stati... Tamo gdje očekuješ da trebaju biti stopala... Ne boj se, a nikome ne govori o tome i o tome kako si se vratio. Osim kad, poslije, uvidiš da si baš zapao u nevolje. To je prvo, ukupno troje. Tri puta si se zakleo Allahom. Obavezao sebe s ove tri tajne.

– Jednako sam bio kao obenđijan. Samo sam još, valjda, čekao da mi rekne da krećemo. Okrenu mi leđa i zakorači. Načinio je nekoliko koraka. Kao da se nazgodavao, tražio pogodan oslonac. Pogledao sam za njim. Prema njegovim stopama. Iza njega nisu ostajali tragovi... U pijesku se nisu ocrtavala njegova stopala. Ako ima više pijeska, na mjestima odupiranja i ne ostaju tragovi cijelih stopala. Tek plitka udubljenja, a i ona se, poput pješčanog sahata, ispunjavaju pijeskom... Za ovime nije ostajao nikakav trag!

– Allahu dragi, džin! – sinu starom muderrisu Abdurahmanu.

Pade mu na pamet muka sa šejhom Jašarom koju su mu za vrat navalili muftija iz Tuzle i reis iz Sarajeva. Naređuju mu da konačno stane ukraj tome šejhu s Kušlata. On je njima odgovoran za

njeg. I za izgonjenje zlih džina iz opsjednutih ljudi. Pročulo se i kako to čini. Dugim učenjem, uspijeva mu, od opsjednutoga čovjeka, saznati ime džina koji je obvladao njime. Ako se ispostavi da je džin musliman, onda ga pozove imenom. I rekne mu da, u ime Allaha, napusti tuđe tijelo. Takvi, najčešće, poslušaju. Ako neće i ako nije musliman, ponudi mu da prihvati islam. Ako, opet, neće, napiše mu ime na papirić. Ukućanima naredi da obenđijanoga dobro drže, dok on ne spali zapisano ime. Onaj u njemu žestoko se protivi. Često bude da se obuzeti otima svom snagom i nanosi bol čovjeku, pa urliče poput nemani, pjena ga obljeva, u golu vodu se pretvori, pomaveni i požuti. Ali, i to mine i taj opet postane normalan insan.

Tako je šejh Jašar i činio. Bez prisile.

U vjeru nejma prisile.[3]

Strogo se pridržavao Kur'ana. Ali, pakosnici nadodali, podmetnuli drukčiju priču. Da Jašar sveže opsjednutog. Ako treba, i lancima ga stegne. I tuče ga. Tuče. Sve dotle dokle ne istjera džina iz njega. Zna čovjeka prebiti na mrtvo ime, pa tome može do kraja života biti i gore nego da su zli džini ostali u njemu.

Zato se optužuje šejh-Jašara.

– Džin! – izreče glasnije muderris Abdurahman, ponadavši se da će odati ime taj što govori iz Mehe Kuršuma.

---

[3] Iz Kur'ana

Meho Kuršum, ohrabren sagovornikovim ponašanjem, ne stavi do znanja da je čuo upadicu i zabrza, misleći da je konačno zadobio povjerenje.

– Dobro pogledaj gdje ćeš stati. Namjesti se... – kaza mi i privuče me uza se.

– Sada, dobro se drži! I zažmiri! – zapovijedi.

– Kako zažmirih, zafijuka. Sad mi hladno, sad mi vrućina, sad mi ledeno, sad prevruće. I fijuče... Samo mi je bilo jasno da letimo. Niti sam, od siline fijukanja, smio i pomisliti otvoriti oči. Niti sam šta još mogao razabrati. Osim da letimo. Niti bih – sve da sam to i htio ili mogao – stigao otvoriti oči. Fijuk utihnu i nestade temperaturnih promjena. Ja začus glas:

– Otvori oči!

Otvorim.

– Šta vidiš?

– Vidim svoju kuću!

– Pogledaj bolje!

– Vidim svoju kuću!

– Jesi li siguran?

– Siguran! Vidim svoju kuću!

– Dobro! – kaza onaj. – Jednu si zakletvu održao. Nisi otvarao oči kad smo letjeli. Da jesi, ne bi ni stigao dovde... Čovjek ne smije vidjeti to što bi ti vidio... Druga zakletva je da ne pričaš o onome što nisi vidio u pijesku iznad mojih nogu. Osim do goleme nevolje, a ona će biti tolika da bi smaknuo s pameti ako se ne bi kome povjerio.

– Bilo, bilo. Šta je treće? – pitam ga.

– Onaj mramor u Beharića građevini...
– Na Diviču nejma Beharića.
– Jesi li suguran?
– Jesam.
– Možda sam pobrkao vremena. Nekako se tako sada prezivaju... Ali, ne može biti zabune. Čitav Divič zna o građevini koju nikako da dovrše. To je zato što je taj mramor u njegovom temelju.
– Kako ti znaš?
– Znam. To je bašluk našeg dobročinitelja. Toliko je lijepo učio u Kur'anu da se mnogo nas okupljalo da ga sluša. Zavoljeli smo ga. I on je nas zavolio... Ta ljubav je otišla daleko, predaleko... Nikako ne može biti uredu da mezar-taš takvoga dobročinitelja ostane u štalskom temelju...
– Zašto ga ti ne izvadiš?
– Da možemo, to se od tebe ne bi tražilo. To bi ti, i bez zaklinjanja, učinio nakon što si ovo čuo. Zato što si dobar čovjek. I hadžija. Kao što sam, računajući s time, i ja tebi bio dužan dobro dobrim vratiti. Tako je bilo suđeno. Sjeti se šta je bilo na Arefatu. I, poselami nam sina Amira. Mahsuz nam ga poselami.

Meho Kuršum othuknu. Iz dna duše.
– Ne znam jesam li i trepnuo, onoga ne bi. Oštinem se. Zabolje me! Pogledam, moja kuća mi i dalje pred očima. Utom se ču mujezin. Glas mi poznat. Ne mogu za vakta stići u džamiju. Ali, mislim se, da svratim u Beharlija kahvu i počastim one koji svrate poslije sabahskoga namaza.

KAKO MOŽE ČOVJEK, OGRANIČENO BIĆE, SPOZNATI BESKRAJ ISTINE

Bî upraćeno da se Abdurahman-efendija u džamiji dugo zadržao sa Mehom Kuršumom. Nije se znalo šta je moglo biti između njih. Tek, Meho Kuršum se i dalje nije odvajao od hadžijske ahmedije. Ali, za razliku od prethodnih dana, šutio je na zapitkivanja i podbadanja. Time se samo raspališe nagađanja. Kao ulje doliveno po vatri, nadoveza se to što muderris uzjaha kljuse Rasima Zildže i zaputi se carskim drumom uz Drinu.

Da je po njega došao momak šejha Jašara, znalo bi se da ide na Kušlat. Ovako, prevlada naklapanje da će u Sarajevo. U putu, u štali nekog od mnogobrojnih hanova, ostavit će ragu. Da zabaci trag, sjest će u poštu šofera Fadila. Mora se javiti po zapovijedi samoga reisu'l-uleme. Dugo je opominjan, a ništa nije učinio povodom traženja da urazumi šejha Jašara.

Za njim krenu priča da će biti ono što nije moglo biti otkako je Diviča. Ferizima da je prošlo. Uvijek su se smjenjivali imami iz njihove familije. Sa oca na sina. I svaki se pobrinuo da mu sin završi najviše škole. I i on bude muderris. Istina, ovaj iz njihovoga vremena je prestar. Ionako ne bi još dugo. Ama, život mu se otegnuo, a pogana kasapska priča ne pristaje na čekanje.

Bî domišljeno da se muderris neće ni vratiti. Iznađe se i pomirljivo rješenje. Reis će ga ostaviti za muderrisa u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu.

Neka bude i tako. Neka je i premješten. I unaprijeđen. Samo neka više ne bude na Diviču.

Mora da će se, i to prebrzo, zažaliti za Ferizima. Ali, makar i nejmali mahane i makar im se stoljećima iščuđavalo što su ostajali na Diviču, da se i od njih malo odahne.

Ako bi to bilo, ne bi bilo namalo. Zauvijek bi bilo. Abdurahman-efendija nejma muške djece. Samo kćerku Zejnu.

Gasi se starinska familija. Ostaju bez spomena?

Nikome nije smetalo što je ćorava kobila, nakon vlasnikovoga preseljenja na Ahiret, zapala starome muderrisu. Njih dvojica su se najbolje slagali. Podrazumijevalo se i da se kućerak Rasima Zildže uvakufi džamiji. Harmoniku iz Beča ostavio je Arifu. Sva preostala rahmetlijina imovina, svedena na lještak zarastao u trnje, bila je u takvom stanju

da se mogla i vratiti nasilnom vlasniku, Kraljevini Jugoslaviji. Ionako je – agrarnom reformom – kao svoje vlasništvo ubilježila svu zemlju Rasima Zildže, a zapušteni okrajčić u potoku velikodušno, kao kraljevsku nagradu, darivala pravom vlasniku. U međuvremenu se raščulo da je za tu ujdurmu narednik Petrović unaprijeđen premještajem u rodni kraj. Postavljen je za upravnika tajne policije u Nišu. Jedino nije bilo namješteno umirovljenje Arsena Policije. On je, kako bi bila prikrivena halabuka poigravanja s provođenjem odluke već mrtvoga kralja, kao Petroviću jedini potčinjeni džandarski službenik na Diviču, proglašen krivcem i kažnjen penzijom. Iako je stari beg Beharlija i kapom i šakom podmićivao članove komisije kako se ne bi raščulo da se isljeđuje u njegovoj kafani, dokazi su nađeni među njegovim redovnim gostima. Redom su potvrdili da su slušali kako Arsen Policija ucjenjuje i prijeti Rasimu Zildži. K tome, oduzet mu je i dodatak na Solunsku spomenicu. Komisija je lahko utvrdila da je bespravno stekao Spomenicu. I ona mu je oduzeta.

Kao što je neporecivo tačna istraga o Solunskoj spomenici i puštanje lažnoga glasa o Petrovićevom kažnjavanju, ispostavit će se da nije bilo izmišljeno ni umirovljenje Arsena Policije. Ipak, da dječurlija po Diviču s njime ne bi zbijala šale, po njega su došli rođaci iz okoline Surdulice i odveli ga u rodno selo. Tamo daleko, na samoj granici s Bugarskom, u kraju uz vojnu karaulu »Krvavi kamen«, niko neće znati ni da postoji Divič u Bosni, a kamoli da će moći

doprijeti istina o kažnjavanju. Tamo se za njega zna kao odličnika. I već će mu nabaviti i novo solunsko odlikovanje. Bar se do toga može doći.

Na samoj ćupriji koja prespaja obale na utoku Kameničke rijeke u Drinu, pred staroga muderrisa izišao je šejh-Jašarov sin Muriz.

I ne zausti selam, a Abdurahman-efendija ga upita:

– Gdje si ti naumio?

– Čekam tebe. Spremio me otac. Da te dopratim.

– Otkud on zna?

– Šta?

– Za mene.

– Šta?

– Da sam krenuo njemu.

– Ne znam da ne zna. Sinoć mi je rekao da idem pred tebe. Da te dopratim od ove ćuprije. Pripríjetio mi je da ni slučajno, kao prošli put, ne krećem po noći. Da krenem za jutra. I da te iščekam ovdje.

– Tako?

– Tako...

– E, kad je tako, neka si ti došao. Opet ćemo handžiji Šahmanu na kahvu u Podkušlat... – živnu muderris.

– I jest mu dobra kahva. Od njega su bezi Beharlije vidjeli, pa je tucaju u havanu...

– Jest, brate lijepi.

Onda su pošutjeli.

Mladić je išao ispred muderrisa. Za starcem je, kao da prati kobileći kas, odjekivao glas Mehe Kuršuma nakon što su završili razgovor u džamiji:

– Jesi li mi sad povjerovao?

Ne znajući šta bi rekao, odgovorio mu je:

– Pusti se toga mogu li ja povjerovati ili ne povjerovati tvojoj priči. Kao da je to važno. Pusti. I šuti. Pa će nam dragi Allah obojici biti na pomoći. Inšallah!

– Šta bih mu pametnije mogao reći? – kaza muderris, a Muriz se trgnu:

– Kome, šta?

– Ništa. Onako. Ništa i svašta.

Iz hana u Podkušlatu vratili su se malko unazad carskim drumom. Muderrisove godine nisu dopuštale da se zapute pješke, uz u kamen uklesanih pet stotina i još neki broj basamaka. Njih putopisac Evlija Čelebija navodi kao jedno od najvećih čuda na koje je naišao na svome putovanju Bosnom... Zato će zaobilaznim, položenijim putom. Tuda je Abdurahman-efendija uobičajio ići posljednjih dvadesetak godina. Toliko je prošlo otkako se ovuda, sa skretanjem ulijevo od glavnoga druma, nije zaputio. Taj put vodi za Pahljevinu, pa se desno odvaja krak kojim se stiže na vrh kušlatske stijene, na zaravan s džamijom. Džamiji je, otkako zna za sebe, odlazio jednom u godini, samo prvim petkom poslije Alićuna. Tada gore bude narodni teferič i derviški zikr.

Prije je, dok ga godine nisu počele izdavati, išao i u Pahljevinu. Tu ima tekija i u njoj mekteb, a u selu je i kuća šejha Jašara.

Skrenuli su lijevim odvojkom puta. Za Pahljevinu.

Čim se osamio sa šejhom Jašarom, Abdurahman-efendija zagunđa o pritužbama tuzlanskog muftije, o ponovljenom traženju iz Sarajeva da se ispitaju događaji s istjerivanjem šejtana. Jer, ljudi se izvrgavaju premlaćivanju i izrugiva se s vjerskim pravilima...

Bujicu njegovih riječi tek zaustavi kucanje na vratima. Muriz unese kahvu i dvije maštrafe s vodom. Ne progovarajući, nali u findžane pred njima. I iziđe. Tako i šejh Jašar dođe do riječi:

– Znam da nisi došao tim poslom.

– Kojim?

– Da mi držiš pridiku...

– Jesam. Jesam... – zadovoljno će starac.

– Znaš da nisi – kaza šejh.

– Kako si znao da sam se tebi zaputio?

Šejh se spetlja:

– Nisam znao.

– Jašare!? – obrecnu se muderris.

– Dobro. Tebi ne mogu lagati.

– I sina si mi poslao u susret...

– Dobro, dobro...

– Kako si saznao?

– Šta? – gradio se šejh nevještim.

– I ono i ovo. I da ću doći i zašto dolazim.

– Ne znam...

– Znam da znaš.

– Opasno je...

– Šta, Jašare?

– To, muderris-efendija...

– Koje?

– To o čemu si došao da ti govorim. Znaš i sam da je opasno. I preopasno. Ti o tome znaš po čuvenju. I bolje je tako... Opasno je baviti se time. I prepasno. To je svijet za koji narod kaže: »Ne diraj ga, ne dira te«. I da insan u njih ne dira, diraju oni u njega. Zavide Ademovim potomcima.

Ispriča da čovjek i u neznaju na sebe zna navući džine. Njih privlače ljudski otpaci. I od hrane i od tijela. I da se treba kloniti takvih mjesta. Čovjeku i nije mjesto tamo gdje odbacuje otpad. Tu se na njih nagazi. Postanu osvetoljubivi... Ko se bavi crnom magijom, time sihire pravi...

Šejh je nastavljao nepovezano:

– Šejtan njih lahko navrati. Uđu čovjeku u tijelo. Nastoje mu zagospodariti i razumom... Najbolje je s njima nejmati posla... Preopasno je. Ko se u to kolo uhvati... Ja sam se uhvatio...

Ispriča da više sam ne smije mrdnuti iz kuće. Nikako ne izlazi poslije ikindije, pa sve dok se dobro ne razvidi. Nastoji nikad ne biti bez abdesta. Tada se ne usuđuju napadati...

– Obrušili su se na mene. Zaskočili su me... Koliko god da si stariji, zamolio bih te da mi pripaziš Muriza.

Znaš ga kakav je, jogunast... Ako ti i ne izgleda tako, tvoje je duže od moga. Moje se svelo na kratke niti... Dok ja od njih oslobađam obuzete, oni mene obuzimaju. Svete mi se. Mene su skolili... Ko se god s njima bavi, ne izdrži dugo... Krho je naše poznavanje nevidljivoga svijeta... Koliko se god znalo, negdje se nešto pogriješi. Najbolje je u njih i ne dirati... Opet, neko i to mora. Neko mora ovako kao ja. Oni opsijedaju ljude. Nanose velike tegobe. Treba im se suprotstaviti... Ne traži da ti objašnjavam šta i kako. Pitaj šta te zanima. Šta znadnem ili mognem, reći ću. Dalje me ne pitaj. Što će ti? Ne treba ti da znaš više od onoga šta te zanima.

Pričajući o Mehi Kuršumu, muderris se zagledao u šejha. U njegovim očima nalazio je da zna o tome. Zato, prekrati dugu priču. Završi procjenom da su i nesuđenog hadžiju Kuršuma zaposjeli anamo oni.

Kaza šejh Jašar:

– Mene jesu, njega nisu. Ispričao ti je ono i onoliko koliko je mogao razumjeti šta je bilo. I sam si mogao razabrati zašto je prenesen. On je spasio život tome je na Arefatu. To je najveća moguća usluga. Onaj mu je uzvratio, vratio ga kući. Pred kuću. Sve je jasno... Jesu li mu i pare nestale istim ili drugim razlogom? O tome ne znam. Niti bih u to zalazio.... Dobro znaš da dova može izmijeniti sudbinu. Zna se i o veličini dove na Arefatu. Sjeti se hadži Mehine dove na Arefatu. Molio je Allaha da se što prije vrati kući. To je bilo prije nego što je spasio život džinu otjelovljenom u

zmiju u predakšamski vakat, prije nego što je znao da je pokraden... Dove na Arefatu se ne odbijaju. Primaju se. Ili se odmah udovolji. Ili se brisu drugi grijesi. Ili to bude pri konačnom obračunavanju na Sudnjem danu... Allah je najveći! Njemu se pokorava sav svijet koji mi vidimo i sav svijet koji ne vidimo... Sve bi trebalo biti jasno o hadži Mehi... O ostalome ni je ne znam dovoljno. Zamršeno je. Neshvatljivo... Gdje se oni umiješaju u život ljudima, tamo nastane pometnja. Bude i onako kako oni ne bi željeli... Eto, tako...

Šejh zašuti.

Muderris nije pristajao na šutnju. Radije će poslije povezati konce o izrečenom. Naslušao se o tome da Jašar navali s ispitivanjem onih iz kojih izgoni zloduhe. Tako i on postupi prema njemu:

– Nemoj vrdati! Počeo si, nastavi! Govori!

– O čemu? O džinima?

– Dobro... O tome šta te mori.

Šejh Jašar je i dalje bio rastrzan. Govorio je nervozno. I nepovezano. Ponavljao rečeno:

– Nije dobro. Kakvo dobro, kakvo li ti što... Znaš i ti, Kur'an je i njima objavljen. I, kad Kur'an priznaje njihovo postojanje, zar da mi sumnjamo? Imaju dobri i imaju zli džini. Zli hoće zagospodariti insanom. Šejtan ih navraća, ili ih ljudi navedu, ovako ili onako, nesvjesno ili svjesno, a oni čine. Svašta su kadri... Ima ih raznih vjera. Ima i nevjernika. Goni ih iskonska Iblisova mržnja prema Ademu i njegovom potomstvu... Dobri džini, koji nisu protiv nas, koji su na našoj strani, oni su, kao i mi, muslimani.

– Hej, Jašare! Hej! Dokle tako? To se uči u mektebu... – nije popuštao muderris.

– Džinima muslimanima najveći je hizmet slušati kad se uči Kur'an... O toj skupini džina kojoj pripada taj koji je bio sa hadži Mehom, o njima znam toliko da su se naviknuli ili će se naviknuti na ovaj kraj. Drag će im biti i Kušlat. Poštuju starinu džamije na Kušlatu. Ali, posebno će zabegenisati nekoga hafiza s Diviča... Oni su njemu dolazili da bi ga slušali kako uči Kur'an.

– Govoriš nesređeno. Brkaš vremena. I sam znaš da nejma živoga hafiza na Diviču – navaljivao je muderris.

– Jest, tako je... Taj je živio u vremenu koje se nama još nije zbilo... Sa džinima i vremenom drukčije je negoli s ljudima i vremenom, kao što su ljudi i džini drukčiji. Njihov vijek je znatno duži od našega. Oni prolaze kroz ovo što je nama vrijeme. Drukčije su sazdani. Drukčije se kreću. Vrijeme im drukčije teče. Prolijeću kroz vrijeme. I naprijed i natrag. Oni dva puta oblete zemaljsku kuglu dok mi trepnemo okom. Tako je i moglo biti to što je bilo s tim hafizom. Smatrali su ga vrijednim miješanja u insanski protok vremena. I njemu da se oduže. I da njime opomenu. Vidjeli su njegovu smrt. I kako je sablja sijevnula nad njegovom glavom...

Muderris osjeti da Jašar više ne razgovara s njim. Gledao je u nekoga ko se nije vidio u prostoriji. Iz njeg izvlačio riječi. I ponavljao ih naglas.

– Razgovara sa džinom... – pomisli starac.

Šejh se strese kad saznade da je iz Pahljevine taj koji je zamahnuo sabljom. Prenese:

– Bio je to sulud čovjek...

Bio je to sulud čovjek. Svega se nagledao u strašnom ratu koji će se sručiti na Bosnu. Svašta je doživio. Oca su mu nabili na kolac. Ženu mu silovali na njegove oči. Djeci mu kamama iskopali oči. Mučki su ubili koga su god stigli... To su činile šejtanske sluge koji nisu džini. Ti pripadaju ljudima. Bili su mu komšije iz susjednog sela. Kauri... Njega nisu htjeli ubiti. Kaznili su ga životom. Ima nositi živu ranu na srcu! I pustili ga. Dospio je na Kula-Grad.

I još bio obilježen džinskom osvetom.

Ni zli džini nisu se usuđivali prisustvovati zločinima koje su ljudi činili i taj ih iskusio. Puštenoga, za njim ga je na Kula-Grad namamio preteški teret njegove nesreće. Bio je kao stvoren da na njega nagrnu kao lešinari. Upotpunili su radost kad su u njemu prepoznali onoga kome su se dužni svetiti... Sluđivali su ga vraćajući mu staro dugovanje... U njemu će se sve muke ispomiješati. Tako će i poginuti. Vođen ludilom. Jurnut će, sa isukanom sabljom, na pokretnu gvozdenu tvrđavu, veliku kao kuća, s topovskom cijevi...

Prije toga, izložen dušmanskim razaranjima Kula-Grada, iznužđen preživljenim i dotučen džinskim šerom, srest će, u zbijegu, hafiza sa Diviča.

Hafiz će se zagledati u sablju u njegovim rukama. Učinit će mu se da su hafizove oči ostale na njoj. U mislima će mu prosinuti da ga poznaje. Da zna da je hafiz. Njegovim oboljelim mozgom sinut će misao da je u djetinjstvu slušao o ovoj sablji. I da je nije smio izvaditi, a i ne zna kako je

izvukao, ali ga je nešto gonilo i pomoglo mu. I da hafiz zna kakva je to sablja. Da joj zna tajnu. Da ga može izdati! Tako će i nasrnuti na njega.

Kako je sablja sijevnula, tako su dobri džini zgrabili hafiza. I premjestili ga odatle. U mirno vrijeme na Diviču. Sklonili su ga trista i nešta godina unatrag. U vrijeme u kome je živio šejh Hasan Kaimija. Dobro su poznavali deredžu šejhovoga znanja. Zato su onoga smjestili u njegovu blizinu. Smatrali su da nikad i niko u Bosni ne bi bolje mogao dokučiti šta se zbilo s putnikom iz budućnosti. I šta se ima zbiti s Bosnom.

I hafiz se već bio svačeg naslušao o tome ratu i svega nagledao. Shvativši gdje se našao, htio je posvjedočiti o budućnosti u kojoj će Divič, preko noći, ostati bez ijednoga Bošnjaka. Ukazati na to da to nije moglo biti preko noći. Da...

Ali, sklonjen iz svoga vremena, hafiz nije sklonjen od svoje sudbine. Od iste one sablje. Ona je njemu bila propisana. Sasječen je. Njome. Istom onom sabljom kojom je na njega zamahnuto prije negoli će se obreti u prošlosti.

– A šejh Kaimija? – pripitkivao je muderris.

Šejh Jašar kao da se budio nakon teške i duge noćne more:

– Ovo je preko svake mjere... Rekao sam koliko sam god mogao dokučiti. Više ne mogu. Ne znam. Kako bih mogao? – kaza i zašuti, ali brzo progovori, mijenjajući temu:

– Kako može čovjek, koji je ograničeno biće, kako takav može spoznati Neograničenost? Kako!? Samo

je rijetkima dato da se primaknu Istini, Beskraju Vječnosti! To su evlije. Hasan-baba Kaimija je takav.

– Stani. Ohani... Polahko... – kaza Abdurahman-efendija, ali šejh Jašar nastavi:

– Kako da ti reknem, a da me mogneš razumjeti? Da ne pomisliš... Sve se već dogodilo. Sve je već bilo... Sjeti se Miradža našega pejgambera. Naš pejgamber Muhammed doveden je i pred Džennet. Pred Džennetom je vidio i poslanike koji predvode svoje narode. Neke je vidio same, bez ijednoga sljedbenika. Neke s tek ponekim... Vidio je i uvjerljivo najveću skupinu džennetlija, s njihovim predvodnikom. Pitao je o njima meleka Džibrila. Odgovorio mu je: »Ti i tvoj ummet«. To je naš pejgamber sebe vidio... Vidio je sebe, razumiješ li?! O tome doživljaju našega pejgambera zna se već hiljadu i trista pedeset godina. Shvataš li to? Sve se već dogodilo. I mi. I sve. Sve je već bilo. Taj dokaz nije mogao biti nepoznat ni šejhu Kaimiji. On je dobro znao da *sudbinu nekog naroda može promijeniti samo to da taj narod promijeni sebe.*[4] Znao je da *ljudima nije došla nikakva nova opomena od Sveopćeg Dobročinitelja, a da se nisu okrenuli od nje.*[5] Znao je da su *oni smatrali lažnom opomenu, pa će im sigurno doći vijesti o onome sa čime su se ismijavali.*[6] Kaimi-babi bilo je dano više nego većini. Malo ih je na Dunjaluku koji su mogli reći: »Hoćeš li da ti kažem ono što je bilo ili ono što će tek biti kao da

[4] Iz Kur'ana

[5] Iz Kur'ana

[6] Iz Kur'ana

je već bilo«. U »Varidatu« je pisao o Bečkom ratu. I kako će se završiti. A taj rat je počeo tri godine poslije njegovoga preseljenja na Ahiret. I završio se šesnaest godina kasnije. Bit će onako kako je napisao. Isto tako, i sa ratom Turske i Rusije. Zbit će se pedeset i devet godina poslije Kaimije... On je unaprijed opisao strašno stradanje Carstva. Naročito dijelova Carsta koji su bili u Evropi. I kako će velike skupine muslimana iz Unđurovine biti potisnute u granice Bosne i Srbije. I... Zato je oporučio da se, u mramoru nad njegovim kaburom, ukleše opomena šta se sprema Bošnjacima u Bosni ukoliko se ne promijene i ne dozovu... Zna se i kako se mogu, zbrajanjem brojčanih vrijednosti slova u naslovu ili završnom stihu, saznati datumi zbivanja događaja koje je šejh Hasan opisao. I to se podudaralo. On je bio obdaren ilmi'i-gafrom. Bio je upućen u tajne nedostupne ljudima. A šta to znači? Kako su se, zaredom, i zbivali događaji koje je navijestio, znači da narodu nije bilo dovoljno opominjanja.

Pokucao je Muriz. Samo je provirio u sobu i pitao može li se unijeti ručak. Odgovoreno je da donese samo kahvu. Ubrzo je unio drugu džezvu. Napunio findžane. I izišao koračajući unatraške.

– Osjećam kao da sam ja onaj koji je izvukao sablju. A znam da nisam. Kao da sam ja... Ja neću dugo... Kao da ti hoćeš... Ali, ne znam. Ne znam...

– Opet uzmičeš! – pobuni se muderris.

– Istinu ti velim!

– Bulazniš da bi izvrdao, da se do kraja ne bi izrekao o onome šta znaš.

– Kažem ti kako jest. Kako će biti...

Muderris Abdurahman se usprotivi:

– Ti si u snazi, ja sam starac. Šta ja mogu doživjeti, a da ti nećeš moći?

– Ne znam. Opasno je. Ovo je gajb. Zapleteno je.

Muderris osjeti da se Jašar opet zagleda s nevidljivim u sobi.

– Pitaj ga! Stisni ga! Zapali mu ime! Sveži ga! Okuj ga lancima! Samo neka ti prizna...

– Neka, muderris-efendija. Neka! Kažem ti, blizu je. Preblizu. Prikučilo je. Sve je preblizu. Osjećam smrt. Smrt... Kud ćeš više da ti se rekne? Više se ne zna.

– Šta?

– Ništa!

– O čemu se ne zna?

– O tome o čemu govorimo. O tome šta će biti. O čemu sam govorio pred zikr na Kušlatu.

– Stisni ga, kažem ti! Saznaj još išta! Kad će biti! – navaljivao je muderris shvatajući da se njihov razgovor bliži kraju.

– Neka, muderris-efendija... Nije zli, ovaj s nama u sobi, on je dobri džin. Znam mu ime... Neka... Blizu je. Sve je preblizu. Sve se miješa... Brkam vremena... Možda ću umrijeti prije tebe. Ili će tebi biti otkriveno... Ti ćeš se upoznati sa hafizom. Bit će ti rečeno ko je on. Zapamti, njegovo ime je neobično za naše vrijeme. Sada je rijetko... Njegovo ime na arapskom jeziku

označava potpunog čovjeka, odličnika, obožavaoca... Ne znam kako, koji od nas dvojice prije umrijeti, to ne razumijem. Ali ćeš ti nadoživjeti i sresti se s njim.

Na muderrisa je prelazilo šejhovo bunilo. Pitao se zašto mu je sve ovo trebalo. Umjesto da postupi po reisovom naređenju ili da makar samo izvidi stanje, on se prepustio seoskom sihirbazu... Tamam bi mu nešta i povjerovao, a Jašar stane baljezgati: Neki kojeg ćeš ti sresti, koji je s Diviča, hafiz... Takvoga nejma na Diviču. Taj tek treba postati hafiz? I da taj bude isti onaj koji je pokopan na Diviču prije trista i nešta godina...

– Taj! – kaza šejh Jašar, iako muderris ništa nije rekao naglas.

– To ti džin govori. Moje misli ti govori... Pitaj ga dalje! Da vidimo možemo li išta oporučiti...

– Misliš li na narod?

– Ne znam šta bih ti rekao... – pribra se muderris i otpuhnu, poželjevši da se opet kucanjem na vratima javi Muriz i još jednom ih ponudi ručkom, pa da, poslije, odspava. Iscrpljen je. Preumoran...

– Krhko je pamćenje našega naroda... – kaza šejh.

– Dobro... Dobro... Mogli bismo... – ali ga sugovornik nije slušao.

Nastavljao je piljiti i prenositi ono što je zaključivao:

– Opasno je. Mene nejma u tome vremenu. Gubim se. Moji su upleteni... To je vrlo mučno saznavati. Rastura mi se mozak. To mi smeta da dokučim još... Bit će šta će biti...

– Ne mudruj! Upitaj njega!

– Ti mene saslušavaš po muftijinoj i reisovoj želji? Ili me mučiš ucjenom da bi me mogao saslušavati?

– Što pitaš kad znaš?

– Ne znam više ništa...

– Što ti on ne kaže?

– Ni on ne zna sve. Džinska posla. Još više, gajb. Tajne koje pripadaju samo Gospodaru svih svjetova... Nejma više Sulejmana, poslanika i cara. Ovi se boje samo Allaha. Samo Allah sve zna. On je najveći!

– Upitaj ima li kakve veze sa Mehom Kuršumom taj što tek treba postati hafiz i koji je davno prenijet u prošlo vrijeme.

– Ima.

– Kakve?

– Ne znam. Možda je objašnjivo. Možda tebi bude razjašnjeno. To ne mogu dokučiti. I ove moje džine, koji su meni pokorni, i njih to mori. Previše su se upetljali. Mnogo više nego što su smjeli. Nije dotle njihovo. Strah ih je. Valja im se kakogod iskobeljati iz ovoga. Ja im pomažem. Otvaram zvijezdu. Klanjam istiharu. Govorim im šta sam doznao. Onda oni potvrđuju ono šta je tačno od onoga što sam ja dokučio. Drukčije, šute.

– A za tebe? Ako se gubiš u vremenu, šta kažu za tebe? I onome šta će biti iza tebe?

– Ništa. Ne progovaraju. Ni milom, ne bi ni silom.

– Ni silom? A kad tučeš ljude, izliječiš ih. Znači, popuste pred batinama!

– To je ljudima bolje. Koliko ih god boljelo tijelo, bolje je nego da im dušu razdiru. Ti udarci bole i džine. Koliko god bili zli, još više boli njih. Boli ih... Njih treba tući. Tući! Tući! Takvima neće naumpasti da opet opsjednu čovjeka... Ja im se svetim. Naplaćujem im za ono što su učinili i što će učiniti njihov rod... – razmahnita se Jašar.

Muderris se upinjao da ga dozove.

Poprska ga vodom iz maštrafe i umi svojim dlanom.

– I tučom izgoniš? – upita dozvanoga šejha, ali tako kao da potvrđuje.

– Što pitaš kad znaš?

– Nisam znao.

– Nisi?

– Nisam.

– Dobro... – kaza šejh Jašar, ni sam ne znajući zašto je to rekao.

– Nije dobro.

Damar se nape na šejhovom čelu. Lice mu obli crvenilo. Kao da će mu se čelo rasprsnuti. Plakao je:

– I zli džini ustuknut će od straha. I šejtanski generali povući će se pred zlom svojih ljudskih sluga koji će udariti po Bosni. I spolja i iznutra... Takav će to biti rat. Nezapamćen...

Takav će to biti rat. Nezapamćen. Neće još dugo i izbit će strašan rat na Bosni. Pa će trajati dugo raspamećivanje u miru. I izbiti novi rat na Bosni. Najstrašniji. Bošnjaci će opstati o dlaki...Neko šejh-Jašarov izvući će sablju ispod

mezar-taša... Taj će biti s onima koji će braniti Kula-Grad. Bit će u vrijeme kad se branioci, nepomognuti iz ostale Bosne, budu pobojali da više ne mogu izdržati, taj će izvući sablju iz kabura. Njegov um je pomračen... Učinit će to u strci povlačenja... Prisjeća se da ima neka tajna sa šejh-Hasanom Kaimijom, sa sabljom i mezar-tašem... Da je o tome načuo u djetinjstvu... On misli da treba spasiti sablju! Izvući je iz korica Kaimijinog kabura. Da to treba učiniti... Oni koji ne prestaju s napadima ruše sve pred sobom. Siluju. Ubijaju. Kolju. Vješaju. Nabijaju na kolac. Nikog ne pošteđuju. Ništa ne ostavljaju. Pljačkaju. Pale. Ruše. I, kad će im, već, dopasti i turbe šejha Kaimije. Kakvi su, razorit će i šejhov kabur. Makar da on spasi sablju o kojoj je slušao dok je bio dijete... Iza akšama, dok uokolo odjekuju eksplozije, razvaljuje vrata na turbetu. Upada u malu kuću... Takvi, ljudi pomračenog uma, dobiju nadljudsku snagu... Uspijeva mu pomaknuti teški mramor nad kaburom...

Stara Zejna, kćerka posljednjeg divičkog muderrisa, hizmetila je turbe od svoje rane mladosti. Preuzela je obavezu još kad joj je umro babo Abdurahman Feriz. Ima i dvadesetak godina, onda kad je ostala i bez muža, otkako se i nastanila na Kula-Gradu. Odatle nije htjela maknuti. Tako je i ostala među braniocima Bosne na Kula-Gradu.

Po danu je pomela drugu prostoriju u kućici, u kojoj je šejh-Kaimijin mezar. Pred akšam zateče prazan legen i mokre peškire. Kao i uvijek, poslije svakoga namaza... Iz đuguma nali hladne vode u legen. I promijeni peškire. Previ dva suha peškira po

štokrli kraj bašluka. Jedan, za ruke i lice. Drugi, za noge. Kako je to već i činjeno od pamtivjeka. Upali svijeću na nišanu. Prouči dovu. Nazva selam s vrata i zaključa ih izvana.

Pred jaciju je nebo gorjelo nad Kula-Gradom. Odbljesci su se vidjeli čak iz Vlasenice. Još dalje je dopiralo gruhanje topova. Tuklo ih je desetine raspoređenih na cesti sa srbijanske obale Drine. Drugi su pucali od Diviča. S neba, iz aviona, prosipan je otrov...

Starica i ne pomisli izostati. Dobahulja do turbeta. Ne otključa bravu na vratima. Vrata su bila razvaljena. Nazva selam. Nazva u mrak. Svijeća je bila utuljena. Napipa legen. Bilo je vode koliko je i ostavila. Opipa peškire. Suhi...

Nikad nije bilo tako. Otkako je ona znala. Niti da je to čula iz priča.

Poslije klanjanog sabah-namaza, s obiju džamija na Kula-Gradu začuše se sale. Opet sale, znakovi o još nečijem preseljenju na Ahiret. Tih dana češće su se čule od ezana... U općem metežu, gunguli, strci i vici – dok su i s neba padale bombe, rašču se da je to umrla stara Zejna. Srce joj prepuklo.

Prestala je milost Kaimijine zaštite. Velika nesreća već se bila sručila na Bosnu. Izgorjet će Avdina džamija sa pet munara. Biti porušena velika džamija na Kula-Gradu. I sve kuće. Rat će se prenijeti Bosnom. Bit će poklano i ubijeno toliko Bošnjaka koliko ih nikad nije izginulo. Bit će najgori mogući rat.

Bošnjake ovoga kraja u borbu je poveo mladi šejh. Ostalo je da se pripovijeda da ih je predvodio sa štapom u ruci.

On nije šejh-Jašarov sin, ni njegov unuk. Stanovao je na Diviču. Izgradio je kuću pokraj turbeta dvojice sultan-Fatihovih vojnika Ahmeda i Alije. Narod ih naziva i Evlija i Mevlija i smatra ih dóbrima.

Nije bi hafiz, a imao je takvo prezime. Bio je imam džamije u Zvorniku s onu stranu Drine i nakšibendijski šejh u Zvorničkoj Kamenici.

Te godine nije bilo velikoga zikra, zikri-halke, na Kušlatu. Naveliko je već trajao taj novi rat na Bosni.

Narod je krenuo za svojim šejhom.

Za njemu sličnima iz naroda krenuli su mnogi preživjeli Bošnjaci.

Ginuli su jedan za drugim. Poginule su najveće gazije.

Onaj koji je ubijen sa sabljom, to je šejh-Jašarov krvni nasljednik, sin njegovoga sina Muriza.

Šejh-Jašarov nasljednik u halki, nakšibendijski šejh[7], preselio je na Bolji svijet predvodeći vojsku sa štapom u ruci.

Bilo je to onda kad je i din-dušmanima bilo jasno da se Bosna odbranila.

Kad rat stane i kad prođe vremena koliko će proći, prvi Bošnjaci koji se budu vratili na svoje i iz svojih kuća mognu gledati na Drinu bit će oni koji su živjeli na Kula-

---

[7] Šejh Mehmed Hafizović, poslije Hasana Kaimije najveći šejh na ovim prostorima

Gradu. Tamo su zatekli sve porušeno. I kućicu kojom je bio ograđen mezar šejha Kaimije. Pokušavali su raznijeti i kaburske biljege šejha Kaimije, a oni su ostali neoštećeni.

I bit će zadnja prilika da se Bošnjak opameti.
Ili će ga nestati na Dunjaluku
Znatno prije Smaka ovoga svijeta.

Kad je Muriz pokucao na vrata, niko mu nije odgovorio. Ponovio je kucanje. I ušao. Izgledalo mu je da su obojica, i njegov babo i musafir, pozaspali. Onako kako su razgovarali, pa samo zaspali.

NE MOŽE SE DVA PUTA UMRIJETI

Voda Drina, skapavanje mutno.

Zajedno sa Drinom, oticala je teška bošnjačka muka nesviknutosti na novu državu. Narod se o svome jadu zabavio i na Diviču. I nije se imalo o čemu drugome misliti. Sve dok se ne zbi čudo s Hamdanovim aharom i zaokupi svu pažnju uneveseljene kasabe.

Ali, i svakoga čuda za vakta. Kad se nevakat ne bi zaredao. Tada bude tako da će – ako čuda i prestanu – ostati začuđenost. I sa njom upit: Šta li ovo biva i ima li tome kraja?

– Ima, ima! – kazao bi Rasim Zildžo.

Ali bi kazao kad bi ga bilo, čime se potvrđuje da, jednom, kadli-tadli, svemu dođe kraj, a i da smrti nejma bez suđenoga časa.

Telegrafom, bî dojavljena radosna vijest. Hamdanbeg Beharlija poslao zetu depešu iz Mostara. Stižu! Već će preksutra. Da se, koliko se to god dotad može saletjeti, pripremi doček kakav najbolji može biti. I da se u narodu razglasi veselje.

Haber, koliko god radostan i očekivan, ipak je bio iznenadan. Moglo im se nadati za jedan mjesec. Moglo se – prema onome kako se nagađa da je brže morem putovati – i za petnaest dana. Moglo se nadati i baš evo ovakvoj vijesti, ali da se htjelo slušati šta govori Meho Kuršum.

Ovako, nastade strka.

Eto i najbolje prilike Tenzilinom mužu. Da se iskaže u kakvu je kuću dopao. Da je zaslužio da njemu upadne sjekira u med. Svega ima na raspolaganju. I narodu je uvijek do derneka. Samo što sve treba pokrenuti. Makar i preko noći. Ali, ima da se zaljulja.

Najvažnije je da ima para. I, bud nisu njegove, bud mu poručeno da ih ne žali. Tenzilić se i razmaha. Podiže Divič na noge.

Najvažnije se ima dogoditi u okrilju firme »Kompanija Beg & sinovi«.

Da se kahva puri džakovima. Neka se, iz magaze, izvuče i drugi havan. Neka se príkupi janjadi. Da se okreće i pet volova. Vatra u pekari da se ne gasi; ni na kruhu ne treba štedjeti... Koliko se god, na pilani u Karakaju, nađe trenice, dovući, pa skovati hastale i klupe na meraji između kasapnice i otkrivenog ahara...

I Arnaut Gzim neka spravlja šećerke i gurabije.

Poslano je i po svirače. I da se razglasi. Ko god hoće, bujrum na teferič.

Pred hadžije će se izići u Podkušlat.

Ali, ko će biti na čelu? Nejma više Rasima Zildže.

Ima njegova harmonika. Ostavio je Arifu. Arifa treba na poštansku dvokolicu. Arif ne zna svirati. Ko zna? Ne zna niko. Harmonika je iz Beča, austrijska, original. Nije kao ove koje se u Bosni odomaćuju... Ne tražiti drugu harmoniku i ne dovoditi harmonikaša. Harmonikom Rasima Zildže ispraćeni su na put. Ta ima i da ih dočeka. Arif ima harmoniku. Njega posaditi na poštansku dvokolicu. Naći dobroga konja, vranca, i upregnuti ga. Tako i gotovo. Završena priča o tome! Neka rasteže harmoniku. Zna li svirati, ne zna li, ionako se neće razaznati od ostalih svirača. Svirka će se izgubiti u skiki i vriski. To se, opet, gubiti u galami i gunguli derneka.

Dernek. Treba to narodu.

I u Cersku dođoše sazivači. Po šargijaše. Nije važno imaju li zakazano na drugome mjestu. Ni kolika je cijena. Koliko god traže, bit će im plaćeno. Samo da krenu ranom zorom i čekaju u Podkušlatu.

Bio je naveliko mrak kad im je poručeno. Do zore nije bilo dugo. Stadoše se spremati. Probudiše snahe. Snahe dozvaše zaovu.

– Hajde, hadžinice, spremi se i ti.

– Dolaze hadžije.

– Možda i tvoj hairlija stigne s njima.

– Kad je mogao prije vremena, možda dođe i s bezima.

Ujedale su je za srce, da je njihovih muževa bilo sramota. U zemlju bi ispropadali. Ali, ne smiju prekoriti svoje supruge. Ko bi sa snahinskim jezicima na kraj izišao. Pogotovo što se ne bi samo na njih okomile. Jedva bi dočekale da opet na nju nasrnu.

– I hoću! – kaza ona.

– I trebaš! – zagrajaše one.

– I hoću! Odoh ja mome Mehi! Kakav mi je god, moj je. Kako god mi je, najbolje mi je sa svojim čovjekom. A i hadžija je.

– Hiiii-hiii! – piskale su jetrvice.

Zaova pokupi djecu. Mlađe neka joj se drži za dimije. Ono starije da ga uzme za ruku. Najmlađe, u naramak. Pa za braćom.

Ali je ona za njima samo do Kaldrmice, gdje put izlazi na carsku džadu od Vlasenice prema Zvorniku. Oni će još malo niz cestu i eto ih u Podkušlatu.

Kad vidješe da nejma ni nje, ni djece za njima, misleći da je zaostala, zazivali su. Dok se ne prestadoše okretati i otresoše rukama. Ionako su na belaju sa svojim ženama. Pogotovo im je sestra s njima nagrabusila. Sad im je i novi belaj i s rođenom sastrom; pošla, a nejma je. Još će veći biti ako odocne na okupljalište ispod kušlatske džamije... Najpametnije im je izbjeći novi belaj. Valja požuriti za svojom nafakom.

Ne prođe dugo, a oživje drum. Ču se klopot potkovica po carskoj džadi i cijukanje ćemaneta. Utom se i ukazaše. Na konjima, uparađeni, četverica

hadžija Beharlija. U sredini, među njima, peti na konju, s ahmedijom kao snijeg čistom, imam iz Nove Kasabe. Za njima gude Cigani iz Kuselja. A za njima se natiskuje narod. Prilaze i iz obližnjih kuća. I kome se ne pješači čak do Diviča, zna se da ni u Podkušlatu neće izostati ića i pića. A i hadžije se tu moraju odmoriti. Protegnuti noge, opružiti se na travi. Trebaju i prezalogajiti. Bezbeli će se pred njih sa Diviča doći sa svim đakonijama. Hadžije će, premoreni, zalogaj-dva. Preostat će i narodu.

Stajala je na preglednome mjestu, ondje gdje se put iz Kaldrmice utapa na carski drum, i konjanici ne mogoše ne primijetiti ženu s dječurlijom.

Žena Mehe Kuršuma.

Smetoše se hadžije. Šta će? Kako će?

Šta bì? Kako bì?

Jesu li mu mogli više pomoći? Jesu li ga morali ostaviti daleko od kuće? Po ovome koliko im je para ostalo, mogli su mu platiti povratak. Ali, opet, nikako nisu mogli znati kako će biti s putovanjem. I pustinjom se sada neuporedivo brže putuje. Više se ne mora samo pješke. Nude se i šoferi s otvorenim kamionima. Gore, na karaseriji, zakovane su klupe. I nije vruće putovati. Mahramom se prevežu i usta, i oči, i uši, a i kosa. Da vjetar i pijesak ne mogu naškoditi... A nije da nisu ni odmarali. Koliko im god bilo po volji. Najduže, u Medini. Da bi što više namaza obavili u Poslanikovoj džamiji. I po Šamu su razgledali. Nauživali se u Kudsu,

u Mesdžidu'l-Aksi. I iz Jaffe su imali brod za Misir. Toliko su skratili da su bili namislili otići i u Kahiro. Ali su, još istoga dana, imali polupraznu lađu za Trst. Lahko su se – to što je, skupa s njima, bilo hadžija iz Bosne – pogodili s lađarskim starješinom da ih svrati do Splita... Tako im je i ostalo lijepo para.

A sad, pred njima, uz drum, skupili se žena i djeca hadžije Mehe Kuršuma.

Djeca su zapuštena. Musava. Dimijice na ženi su poderane. Sva je skukavčena. Previše je upadalo u oči da se sa njima nešta moralo zbivati.

I, kako li se tek sada ona osjeća? Kako li se, samo, može osjećati kad je među njima, umjesto pete hadžijske ahmedije, ugledala bijelu imamsku ahmediju? Šta joj reći? Šta? Nisu kabadahije. Nisu zloradosnici. Hadžije su. Šta progovoriti ženi u nevolji?

Progovori ženica:

– Allahmubareći hadž, hadžije!

Šta, tek sada, reći? Šta!?

– Allahrazosum, sende Allah mubarek olsun, hadžinice!

– Hadžinice? – zavapi žena.

Nisu umjeli razaznati njezin vapaj.

– Polahko.

– Ne kidiši sebi.

– Mi ćemo ti pomoći.

– Vratit će se i tebi tvoj hadžija...

– Vratiti? – pitala se žena. – Moj hadžija?!?

– Hoće, hadžinice, hoće...

– Hadžinica, Ja!? – ciknu žena.

– Tvoj je Meho, sve po propisima, hadž obavio.

– Moj Meho, hadžija?!

– Jakako...

– A ja, budala, otišla u Cersku... Podjarmila se snahama... Umjesto da se veselim. Da oboje sa svojom djecom živimo kao bubreg u loju... Da vas dragi Allah nagradi!

Njezin glas izbijao je iz samoga srca. U njemu nisu mogli osjetiti proklinjanje. Iz dubine njezine duše izvirala je radost.

Tek ih to posrami. Spetljaše se. A i kako bi drukčije? Zašeprtljiše:

– Sve, šta ti god treba, mi ćemo... I djecu ćemo paziti... Kao svoju... Ništa se ti ne brini... Mi ćemo sve... Ako se mognemo iskúpiti... Proći će, prolazi vrijeme... Halalit ćeš nam...

Ali je iz žene izbijala radost. Njezinio napaćeno lice pretvorilo se u samo jedan izraz. Svo je postalo radost. Takvo bi još samo moglo biti lice one žene iz Bužima, o kojoj su, u povratku, slušali od hadžija koji su je viđali u Haremi-Šerifu.

– Da vas dragi Allah nagradi! – ponavljala je žena.

Ništa im nije moglo biti jasno.

Babo Hamdan-beg mu, s oba oka, naišareti i najmlađi begović sjaha s konja, pa ponudi njoj da se popne. Ona zanijeka. Ali, on ne odustade. Zatim joj, ispred nje, posadi dijete koje je držala u naramku. Dvoje starije djece dodade braći u krilo. On nastavi pješke.

Do Podkušlata su prešutili.

Kako se veselje prenosilo prema Diviču, odjek nije mogao ne doprijeti i do kuće jedine osobe koja nije znala šta bi to moglo biti. Ču i Meho Kuršum. I on, jedini neuzvanik, iziđe iz kuće.

Kako iziđe, zagluhnu ga gungula. Ali, namah se vrati u kuću. I opet iziđe. Sada s hadžijskom ahmedijom.

Šta je god, neka njemu njegove ahmedije. Pošteno je zaslužio. I treba je nositi i kad je narodu kakvo veselje. Voli narod vidjeti svoje hadžije. Možda mu sada, kad odsvakud dopire radost, i ne budu zamjerili...

Iziđe na drum. Odozdo, niz drum, i dopirala je larma.

Kad li, ima šta i vidjeti: ispred sve te galame korača pet ahmedija. Jedna bijela, imamska. I četiri hadžijske. Iza njih četiri konja. Na svakome po jedno iz njegove kuće. Ono najmlađe, što bi trebalo biti ženi u naramku, idući uz konja, pridržava Arif, a njegova harmonika privezana iza djeteta.

Ugledaše i Beharlije njega. Pritrčaše mu. Sva četverica. Grle ga. Ljube. Radosni što je i on našao način da se vrati. I nimalo im ne bi žao što ih je preduhitrio, pa prije njih došao... Snašao se. Neko mu pomogao. Povela ga, zar, druga skupina hadžija? Pa su se mimoišli u putu. On ih prestigao... Ko će se, u onolikom mnoštvu hadžija, prepoznati.

Uglavnom, jedan im kamen spade sa srca.

Ima i drugi?

Treba ga zamoliti da im halali...

Utom se između njih i Mehe Kuršuma ispriječi onaj najveći jogunica iz njihove kahve:

– Marš! – kaza.

Oni, u čudu i ne razabraše, a onaj ponovi:

– Maaarš! I, skidaj to! – da se, biva, dodvori Beharlijama i da im s očiju skine lažnoga hadžiju.

Zabezeknuti, Beharlije očima dadoše znak svojim ljudima da pomaknu jogunicu.

Kad mnoštvo s hadžijama stiže do stolova sa sofrom, Meho Kuršum bi posađen u pročelje. Skupa s Hamdan-begom. Dvojica u pročelju dugoga hastala.

Hamdan-beg zagrli Mehu Kuršuma. I zamoli ga da im halali. I da će mu, kad već nisu mogli u Mekki, pomoći. Bilo šta da zatraži. Oni će to bez ikakvih uvjetovanja. Ne treba ni pitati, samo da kaže šta će, dopušta mu se.

– Bespogovorno! – kaže stari hadžija.

– Baš tako? Sve kako si rekao, da će biti? I bez pitanja?

– Samo ti nama halali!

– Ne pitajte me zašto to treba učiniti. A i vama će donijeti boljitak.

– Samo ti, šta god treba! – tapše ga Hamdan-beg.

– Onaj kamen iz temelja... Što je zazidan u aharu... Temelj je ionako jak. Nije ćošetnjak, neće se osjetiti... Da ga odatle izmaknemo!

– A, zašto?

– I vama će donijeti napredak...

– Dogovoreno... – iščuđavao se, ali odobravao stari beg. – Kad je tako, dobro... To je najmanje što mi možemo učiniti za tebe.

– Kad je tako... Reći ću vam da je to nišan čestitoga vjernika. Taj kamen treba vratiti kako je stajao. Za onoliko za koliko je, kad je iščupan, ukošen. Time će opet biti tamo gdje i pripada. Nad mezarom. Ahar nije nad mezarom.

– Nećeš se ti mučiti. Mi ćemo to nadgledati. Mi ćemo to... Hvala tebi koji si nam rekao... – kaza stari Beharlija, ne želeći remetiti veselje ni time da bi usredsređivao misli koje su mu se rojile.

Ni otkud to hadži Meho Kuršum zna. Ni je li taj kamen mogao biti uzrok nedaća s aharom. Ni...

Važno je da im Meho Kuršum halali.

A sada se treba proveseliti.

– Halalosum! – kaza hadži Meho.

– Kabulosum! – rekoše četiri glasa kao jedan.

Hamdan-beg Beharlija podiže obje ruke. Svirači to primiše kao znak.

Zasvira sve što je moglo svirati. Zalogaja pred sobom prihvati se sve što je zasjelo s obje strane uzduž dugoga, predugog stola. U kolo se uhvatiše oni kojima se nije sjedilo i samo su čekali da počne svirka.

I Arif je rastezao austrijsku harmoniku.

U neko doba neko se začudi što nejma nikog iz Pahljevine.

Drugi neko znao je odgovor:

– Oni su u žalosti. Umro im šejh Jašar.

Bi rečeno da je, sa šejh-Jašarom, na Ahiret preselio i dobri stari muderris Abdurahman Feriz. Njih dvojica su se dugo razgovarali. Kad je u sobu ušao šejh-Jašarov sin Muriz, izgledalo mu je da su obojica, i domaćin i njegov musafir, zaspali u razgovoru. Nije se moglo dokučiti koji je prije umro.

– Muderris Abdurahman je najsvetiji čovjek kojeg je Divič ikad imao. Niti će ikad više na Diviču biti boljega mumina – izreče Hamdan-beg.

Tenzilić se glasno doubaci:

– Da se ne bi pomutilo današnje veselje, nek se vijest o muderrisu ne raznosi do sutra.

Bilo ih je koji su tvrdili da je i stari muderris viđen na derneku. I da se sreo sa ženom Mehe Kuršuma. I da mu je ona, sva ushićena, rekla da je prava hadžinica. I objasnila da su joj to potvrdile hadžije Beharlije.

– Allah mubarek olsun! – kazao je Abdurahman efendija Feriz.

Njega obradovala njezina radost. Toliko je bio razdragan da je pomilovao dječaka u njezinom naručju. I da je, da bi bilo da je još nešto rekao, upitao dijete kako se zove.

– Amij! – odgovorio je mališan.

Hadži Mehinica popravila:

– Amir, muderrise. Amir... Babi mu je došlo na san da mu dadne takvo ime. Amir...

Muderris kaza:

– Ti li si taj Amir! Lijepo ime... Amire, ti si još mali da bi mogao zapamtiti, a tvoje ime označava onoga koji je potpun čovjek, odličnik, obožavalac.

Muderris Abdurahman više ništa nije rekao. Zato i nije bilo teško, od riječi do riječi, zapamtiti to šta je rekao.

A zapamćeno je već i zato što je muderris, potom, umro.

Ostalo je da se govori da je tada umro po drugi put.

Marljivimodnosompremaposluiukupnimponašanjem, Ćiljat Mansi brzo je zadobio povjerenje kolega. Oni su živjeli u Mekki, a tako su ga tako i toliko prihvatili da im ga je, kako je vrijeme odmicalo, bilo žao. Nije to, naravno, poprimilo kategoriju sažalijevanja. Bilo bi ružno. Njima je bilo žao što se toliko unosi u posao, a može zaraditi tek toliko da bi mogao preživljavati. Ni oni ne dobijaju više. Ali, oni to podrazumijevaju. Kad bi ih se pitalo, ne bi uzeli ni to što dobijaju. Svaki je vrlo bogat. Potiču iz imućnih i uglednih mekanskih porodica. I predstavlja im izuzetnu čast što baš ovdje mogu doprijinijeti svojim radom.

U pravilima pod kojima se zapošljava u ovoj knjižnici, striktno je navedeno da se ne može odbiti predviđena nadoknada. Oni bi to što dobiju mogli preusmjeriti u korist Mansija Ćiljata. Ali, njemu je boravak u Mekki omogućen na godinu dana pod uvjetom da svojim radom zaradi za povratak. Mogao je odabrati i drugo, unosnije radno mjesto.

Kad se Ćiljat Mansi zainteresirao zašto ostali rade pod tim uvjetima, bi mu, prvo, rečeno tek toliko da je to njima najveća čast. Potom su mu povjerili mu da je kitabhana smještena u rodnoj kući Božijeg poslanika Muhammeda.

Kurejšije su bile bogate i zato je kuća velika. Kuća nije pretvorena u muzej. Drži se u tajnosti da je to ta kuća iz pretjerane bojazni da bi jê, dolazeći ovdje iz cijeloga svijeta, muslimani posjećivali kao da je svetište, a još je i u neposrednoj blizini Kabe. Jedino je Allah Bog, a Muhammed je Njegov poslanik i Njegov rob. Ali, najvažnije je da je kuća sačuvana i da je dobila najljepšu namjenu – da se u njoj čuvaju i izučavaju knjige.

Ovo saznanje ispuni srce Mansija Ćiljata još većom umilnošću. Predanije se baci na gonetanje rukopisne pripovijesti o Bošnjaku koji se nije sa svojim sunarodnicima vratio s hadža, pa se zaposlio i njegov upravnik Seid bin Halid posudio mu je tri hiljade rijala da bi mogao nabaviti robu, preprodati jê i pošteno zaraditi za povratak. Bošnjak je to prihvatio. Ali, vrijeme je prolazilo. Primakao se i hadž. Sva roba je pristigla u Mekku, a nije bilo njegove narudžbe. Ni glasa od trgovca kome je unaprijed platio. Razumljivo, gospodin Seid bin Halid poče ga podsjećati na obaveze.

Bošnjak poče odsustvovati s posla.

Primijeti i da ga upravnik pokušava pronaći za vrijeme namaza. Sva je sreća što je mesdžid uokolo Kabe prekomotan, pa se nije morao igrati skrivača. Ali, jednom, dok je predavao selam na desnu stranu, nedaleko od sebe, u istom safu, zapazi gospodina Seida bin Halida. Kad je gospodin Seid bin Halid predao selam i na lijevu stranu, Bošnjaka ne bi.

To više nije imalo smisla. Bošnjak se, u bezizlazu, sav predade dovi. Molio je i molio Boga da mu bude na pomoći. Samo da vrati tih tri hiljade rijala. Makar mu trgovac ne izručio robu.

Te noći usni san. Bi mu rečeno da ode u suk Hamzal, u taj i taj dućan, tom i tom trgovcu i da mu kaže: »Poručio ti je, Muhammed, alejhi selam, da mi dadneš tri hiljade rijala«.

Još i to. Sudbina mu rovari i u snu. Ali, san ga je toliko držao da se, ujutro, raspitao o tome trgovcu. Koliko god je pitao, ne dobi odgovor.

Naravno, šta bi i htio? San je san. I dovoljno je već dugo u Mekki. Dobro poznaje grad. A nikad nije čuo za suk Hamzal.

– A, Hamzal! – i objasniše mu da je to pravo ime suka u blizini Merve, ali da ga rijetko ko tako i zove. To je najpoznatiji suk u Mekki i dovoljno je samo reći suk, pa da se, za razliku od mnoštva sukova u Mekki, zna da je to taj.

Nađe i dućan. Trgovac mu potvrdi svoje ime. Bošnjak skupi petlju i prenese poruku iz sna.

– Ponovi mi! – uzviknu trgovac.

Ponovi mu.

– Ponovi mi!

– Poručio ti je Muhammed, alejhi selam, da mi dadneš tri hiljade rijala.

– Ponovi mi!

On opet ponovi.

– Ponovi mi.

I po peti put reče.

– Ponovi mi opet.

Bošnjak pošuti.

– Molim te, opet mi to ponovi.

Bošnjak to učini, ali trgovac ponovi svoje traženje.

Bošnjak se i okrenu. I bi i izišao, ali ga s praga vrati uvjerljiv glas:

– Ponovi mi makar još samo jednom.

Bilo bi to po sedmi put. Ali, Bošnjak reče i po sedmi put.

Nato će trgovac:

– To se meni toliko svidjelo – da je mene Muhammed, alejhi selam, među tolikima odabrao, da baš ja budem taj – a ću ti dati toliko puta po tri hiljade rijala koliko si mi puta to rekao. Toliko mi je to drago!

...

Još nije bilo isteklo radno vrijeme u kitabhani. Mansi Ćiljat, nakon višednevnog izbjegavanja, odluči otići na posao. Riješio se raspitati o stvarnom imenu gospodina Bašlije. Pitat će kolege. Stekao je njihovo povjerenje, pa nejma razloga da mu ne reknu. Ali, već na hodniku, suoči se s gospodinom Bašlijom. Hodnik je bio preuzak. Nije bilo vremena za uzmak. Nazad nije mogao. Vrata su se – radi mjera sigurnosti – iznutra mogla otvarati samo komandom na dugme iz upravnikove kancelarije. Tako Bošnjak krenu. U susret gospodinu Bašliji. I upravnik krenu njemu u susret. Suočiše se. Već nakon nekoliko iskoraka Bošnjak samo što ne zabode nos u džepić na Bašlijinom mantilu.

I, tu, ispred samoga svoga nosa, pročita: Seid bin Halid!

– Gospodine upravniče, zahvalan sam vam na povjerenju i strpljenju. Odlučio sam vam prije platiti kiriju i vratiti dug. Bojim se da bih kasnije, poslije obavljenoga hadža, u stisci s vremenom, mogao zakasniti na avion. Ili da bi mi se moglo dogoditi nešto slično kao prošle godine...

Izvadi podebel smotuljak novčanica. Odbroja četiri i po hiljade rijala.

– A, ne, ne! Molim vas. Vi ćete meni vratiti novac kad završite s trgovinom. I nemojte me tjerati da se ljutim: tri hiljade posuđenih rijala i hiljadu za kiriju nikako ne može iznositi četiri i po hiljade. To je prosti račun. Vjernici su braća. Nikakve kamate. Kad svedete račun, dat ćete kako sljeduje. Meni moje. Zekat na zaradu. O sadaki vi odlučujete...

– Ali, molim vas – insistirao je Bošnjak.

– Dobili ste robu i sada mogu uzeti tri hiljade rijala. Ostalo, kasnije.

Ćiljat Mansi nije bio dobio robu. Ali je, raspolažući još sa osamnaest hiljada rijala, odmah napunio dućan u prizemlju kuće gospodina Seida bin Halida. Tako je na prodaju imao najraznovrsnije hedije, pa je mogao prodavati i po nižim cijenama. Ono što je izgledalo nedostižno, malo-po malo, postajalo je sasvim izvjesno. Na kraju, povratio je svu glavnicu. I ono što je bio dužan upravniku kitabhane. I sve ono što će vratiti onome trgovcu iz suka Hamzal. A kad se, dva dana pred istek mjeseca zu'l-kade i početak mjeseca zu'l-hidždže, s robom pojavio i trgovac kome je unaprijed platio tri hiljade rijala i, uz silna izvinjenja radi kašnjenja, predade mu robe u vrijednosti većoj i od tri hiljade rijala, postade izvjesno da će Ćiljat Mansi moći izmiriti sve obaveze i da će mu preostati i kad plati svoje putne troškove. On odluči darivati nešto i knjižnici u kojoj je proveo posljednjih jedanaest i po mjeseci.

Napisavši potvrdu o primljenom daru, gospodin Seid bin Halid, pred svima zaposlenim, ponosno kaza:

– Evo, to je naš kolega Isnam Taljić!

– Ali, pogledajte šta piše na mojoj akreditaciji...

– Ah, dragi gospodine. Razumijem vašu namjeru da,

kao darodavac, ostanete anonimni. Ali, nemojte zaboravljati da se arapsko pismo čita zdesna na lijevo, a vi ste Evropljanin.

– Ali, molim vas, gospodine Seide...

– Ništa, ništa. Ja sam godinama i godinama knjižničar. Dobro poznajem pisce i njihove knjige. Dobro mi je poznat i sadržaj deblje fascikle na vašem radnom stolu, odnosno knjige čije se čitanje upravo privodi kraju. Na njezinoj naslovnoj stranici čitko je ispisano vaše ime i prezime: Isnam Taljić. Jesam li, sada, u pravu?

– Ne znam šta bih vam rekao...

– Nije potrebno. Rečeno je i napisano što je trebalo. Da bi ova knjiga bila završena, samo još treba staviti tačku.

POGOVOR

PERO KOJE NA PAPIRU OSTAVLJA ČISTU LITERATURU

Riječ je o romanesknoj proznoj strukturi koja je paž-ljivo i precizno mišljena, a lagodno i opušteno, skoro lepršavim stilom realizirana, kako to i treba biti kad je jasna misao iza čela, nesumnjiv, odavno izgrađen i potvrđen talent i uistinu značajno spisateljsko iskustvo autora. Ustvari, znatno prije nego što sam se upoznao s Isnamom Taljićem, znao sam: Kad u ruku uzme pero, trag koji ostaje na papiru čista je literatura.

Dakle, nije riječ o tome da je tekst i kontekst pažljivo kodiran, sa čime se autori manje snage vole baviti i poigravati, nego je racionalno i umješno zapisan, kako već nalaže sinkretični karakter autorskog obasjanja zamišlju o književnom djelu. Baš onako kako samo i mogu nastati uistinu neupitna, vrijedna literarna ostvarenja.

U neophodnoj mjeri, kreativno se igrajući mogućnošću ironično-ciničnog uklona, posebno prema sebi i svojim ulogama književnog junaka i spisatelja, Taljić intrigantno i sistematski onespokojava površnog čitaoca, koji će se

početi zadržavati na pojedinostima nastojeći ovlašnim promatranjem konačno uspostaviti odnos, ovladati kontekstom i donijeti zaključak o predmetu koji mu stalno izmiče.

U današnjem svijetu, koji je posebno protiv knjige, jer opstaje kao te-ve globalna slika, lična e-mail adresa, internet-mreža i mobilna telefonija, manje-više prenapregnuti, neprekidno reagiramo s površine. Površno čitamo, pa smo nerijetko čak i suprotstavljeni književnoj umjetnosti kao takvoj prije svega zato jer smo nespremni učiniti neophodan napor kojim bismo je dosegnuli. Umorni smo i umoreni agresivnošću medija i požutjelih novinskih tekstova, publicističkim ponudama najrazličitijih istina, iako je Istina jedna, esejističkom razuđenošću tekstova i pametovanjem autora, memoarskom literaturom koja bi trebala ispraviti razne krive drine itd.

Tako se može dogoditi da, u površnom odnosu u konkretnom primjeru, čitalac pomisli da je jezik ovoga pis-ca arhaičan, a on je izuzetno bogat; da mu je stil folkloristički podešen, a on je filigranski izgrađen, minuciozan i istančan; da su priče izlizane, a one su duhovno produbljene, pa time literarno obogaćene i duhovno zasnovane na pravome mjestu.

Ni na kakav način nije riječ o folkloristi-čkoj, već o savremenoj prozi koja ima sve izglede da se postvari kao moderna, ako termin »moderna« razumijevamo na dugo vrijeme, ili trajnovrijedna i interesantna.

Autorska odgovornost Isnama Taljića navodi da u svome djelu ponudi i ključ ili nagovještaj koji će razriješiti enigmu s njegovim imenom i tako stane na prag ispred otvorenog prostora – projekta i strukture ovoga romana. On je Ćiljat Mansi. Pazite: ne Mansi Ćiljat, vec Ćiljat Mansi, jer

se bošnjacko prezime i ime mora prvo čitati zdesna ulijevo! Tek potom može izgledati i onako kako je napisano: s lijeva udesno!

U suštini, u mojoj skromnoj optici, cijela prozna struktura, iliti roman, uključujući i drugio dio njegovoga naslova, nasuprot onome Muhammeda Asada: »Put u Mekku«, zasnovana je na prethodno uočenom, pa zato blistavo zrcali bošnjačku poziciju i tragiku opstajanja do nivoa u kome je najlakše određujemo kao usud.

Nema sumnje: Duh Objave oplodio je ugrušak krvi na Balkanu došavši iz Mekke u Bosnu! Ne radi se, dakle, ni o kakvoj spisateljskoj omaglici ili tek tesavufskoj interpretaciji. Radi se o tome da se Bošnjake mora čitati s obje strane: prvo zdesna ulijevo, a potom i s lijeva udesno, obavezno. U suštini, stvar je apsolutno ista (jer je tačna!) neovisno o tome radi li se o K. ünd K. pisaru i ratnom invalidu Rasimu Zildži, jer on odlično zna šta znači povik: »Die Bosniaken Kommen!« u Beču, kao i da se u Beč dolazi s Istoka. Isto je i ako je riječ o Hamdan-begu (trobegu!) Beharu, ili skeledžiji, ćumurdžiji i hadžiji Mehi Kuršumu, Hasan-babi Kaimiji ili spisatelju Isnamu Taljiću. Itd.

Ni na čas ne bi trebalo smetnuti s uma taj drugi naslov romana: »Put iz Mekke«. Potom, riječ »put«, neovisno o blizini prijedloga »iz« (Mekke), ni na trenutak ne bismo smjeli razumijevati u značenju »povratak«. Nikako! Odista, radi se o svojevrsnom bošnjačkom kontinuitetu PUTA IZ MEKKE. Čini se da sam nakratko bio sam sebi smislio upravo takvu zamku! Isnam Taljić, a i njegov Meho Kuršum i druge hadžije s Diviča i iz Zvornika otišli su na hadž i, jelte, vraćaju se iz Mekke. Ne! Bošnjaci i kad idu na hadž, još uvijek, uistinu, samo dolaze iz Mekke! Dolaze, jer taj proces nije dovršen u istoj mjeri u kojoj Bošnjaci nisu

artikulirali svoju poziciju u Bosni! Sve druge priče u ovoj knjizi Isnama Taljića upravo su samo argumentacija za tu priču.

Čak i usporedba s »Putom u Mekku« Muhammeda Asada, koji u Mekku ide kao musliman koji živi u Arabiji (ima kuću u Medini), zajedno sa Zejdom i drugim beduinima kao sa svojom braćom, da bi sa njima i ostao, u ovakvoj interpretaciji ide nam na ruku. Bošnjaci iz Bosne putuju u Mekku da bi, ispunivši peti islamski šart, postali muslimani koji iz Mekke dolaze u Bosnu! Nije komplicirano, mada se tako može učiniti. Naime, Ćiljat Mansi putuje u Mekku da bi u Bosnu mogao doći i u njoj biti musliman: Isnam Taljić! Muhammed Asad putujući Arabijom intenzivno razmišlja i piše o povijesti islama i Arapa, koji su u islamu našli potpuno duhovno i civilizacijsko dovršavanje svoje pojave...

Ćiljat Mansi sve vrijeme piše o Drini, Zvorniku, Diviču, o Bosni kao graničnom ljudskom (i bošnjačkom) iskušenju islamskog znaka.

Ćiljat Mansi – Bošnjak, spisatelj, ne mogući dočekati da se sa hadžijama, polagahno i s uživanjem u putovanju, s hadža vrati u Bosnu – gajbom, kao što njegov lik, skeledžija, ćumurdžija i hadžija Meho Kuršum dolazi u Bosnu samo u jednom dijelu tamne noći pune fijukanja, da bi se na njega, čistog i nedužnog sasvim, sručila sva nemilost dobro nam znanog usuda provincijalnoga duha bošnjačke kasabe. Ali, on je svjestan iskušenja. Dugo se mora dolaziti/vraćati iz Mekke. Posebno u dobrom nijjetu mora se istrajati i svemu osaburiti. Istrajavanje dobija smisao suštine. Trpnja dobija oblik puta.

Isnam Taljić predobro zna da je svako ljudsko mišljenje i prisustvo vremenski uvjetovano, pa i, u istoj mjeri, realno i

relativno, tačno i pogrešno. Zato ga se mora suprotstavljati i zanavljati, interpretirati i literarno oblikovati do nivoa na kome funkcionira kao umjetnička istina. Eh, a to je igra koju Taljić posebno dobro igra, tako i dubokom metaforom dvostrukoga naslova ovoga romana, čija se oba dijela čvrsto prepliću, pa dolazimo na svoje i s prvim dijelom (»Sablja šejha Hasana Kaimije«).

Postoje događaji i od prije tri stotine i više godina koji do nas nisu došli!

Do mnogih još nije došao strašni, nedavno zaustavljeni, a drugim sredstvima nastavljeni rat u Bosni! U tome je sadržan uzrok i smisao ponavljanja tragedije. Ali, ovdje je bitno: Isnam Taljić je kao spisatelj ovladao vremenom kao ljudskom kategorijom do nivoa koji mu omogućava literarno i estetski oslobođenu zamisao.

Tako, bez šuhve, usudit ćemo se i reći: Ova knjiga ima dubok, promišljen smisao ibadeta i džihada, lišen svake, a posebno ideološke banalizacije tog određenja, jer širi prostor islamskom duhu otvara tamne hodnike neznanja, zabluda i straha Njegovom Svjetlu koje štedro obasjava nas.

Pogledajte, molim vas: sila koja nije Bogu mila može postrijeljati i bagerima zatrpati tijela desetina hiljada Bošnjaka iz Srebrenice, Bratunca, Vlasenice, Zvornika, ali Svjetlu koje ova knjiga baca na taj zločin ne može ništa do Sudnjega dana! Jer, konačno i treba, i cilj je da se vidi, kako duboko zasužnjeni su i Bosna i Bošnjaci – što bi rekao dr. Smail Balić.

U raskolu između hrišćana i kršćana, koji se u Bosni preko bošnjačkih leđa i života pogađaju o svojim interesima na bosanskom tlu, nemilosrdno, kao da tuku jedni druge, ukupnom snagom udaraju Bošnjake u pleksus i donji trbuh.

Kad Bošnjaka ne bi bilo, preko Bosne bi pukla granica izmedu Istoka i Zapada, kao rasjed između katoličkog i pravoslavnog svijeta. Izvjesno, i linija razgraničenja s iskopanim rovovima na obje strane. Jer, nakon poznatog govora pape Urbana II. u Klermontu, novembra 1095. godine, kojim je pozvao kršćane u rat protiv »nevjernika« koji drže Svetu Zemlju, Zapad je križarski krenuo na Jeruzalem da oslobodi »Kristov grob«. To s jedne strane, a preko Drine se oduvijek dolazilo u Bosnu isto: kao na Istok, u krstaški pohod.

Tako je, što bi rekao Leopold Weis, alias Muhammed Asad, proklamirana strašna povelja zapadne civlizacije, koja nije derogirana do danas.

Ustvari, u prostoru bosanskohercegovačke, ali i književnosti i kulture Bošnjaka općenito, ova knjiga Isnama Taljića prvorazredno je svjedočenje o Bosni i Bošnjaku, što je isto kao kad bismo rekli da je riječ o sažimanju svekolikog bosanskog i bošnjačkog iskustva u optici darovitog i veoma obrazovanoga čovjeka kakav Ćiljat Mansi uistinu jest.

Osim svega, kad nam je Allah, dž.š., svima svjedok, može li ljudsko prisustvo i pregnuće imati veći smisao za dolazeće od svjedočenja o sebi i svome vremenu?!

Stvar je utoliko značajnija što Taljić vjeruje svome razumu i što se pametno obraća razumu drugih ljudi. To vidimo kao iznimno islamski i nadasve humanistički čin, posebno kad je u pitanju Bosna i bosanskohercegovački prostor i populus.

Potom, ova knjiga obraća se i onima čija su srca u zabludi, jer ima svoje blistavo, parabolički postignuto, alegorijsko značenje, pozadinu, osnovu i dosege kojima je i ispisana cijela priča, iliti roman, a čijoj se ljepoti i snazi čitalac i ne želi oduprijeti.

Zatim:

Isnam Taljić je znalac naših naravi i mentaliteta i raspolaže nevjerojatnim bogatstvom spoznaja i asocijacija u jeziku i frazi sačuvanih refleksija, filigranski doumljenih duhovnih bljeskova i proplamsaja. Sve na šta nailazimo u Taljićevom tekstu čisti je duhovni i iskustveni sjaj čovjekovog opstajanja i intelektualnoga pregnuća da se svoj trenutak shvati i zahvati, jer se drugo već zna.

U poziciji pripovjedača, Taljić je intelektualno domišljen i opor kao život koji žive njegovi likovi. Njegov glas je ravan i neprikosnoven i sadržava sve glasove svojih likova, sve njihove naravi, poznate i skrivene misli i naume, on je sinteza koja emanira iz svega zasnivajući moćnu pripovjedačku ravan i na njoj reljef pripovjedne strukture svoga romana, u kome sve uspostavljeno tako dobro funkcionira.

Lijep broj – dvadeset pet i više – godina čitam to što Isnam Taljić piše: »Progonjenik i bogorodica«, »Noć bez zore«, »Drvored srebrenih nevjesta«, »Čovjek koji popravlja vrijeme«, »Sezonac«, »Nema nama života bez Bosne«, »Roman o Sreberenici«, »Kuća na Drini«, »Vjetrometina«, »Tajna knjiga Endelusa«, »Brdo Svjetlosti«..., uključujući i neke tekstove mimo knjiga i antologija, ali sada prvi put uistinu svo vrijeme čitanja čujem glas Isnama Taljića kako izgovara tekst ove svoje knjige! To mi se ranije nije događalo. Sada mi u sluhu odjekuju njegove riječi: Petak je najljepši dan u kome sunce svane; Voda Drina, skapavanje mutno; Dobra vakta ko obraza nejma; Imao, pa nejmao; Mliti kahvu i sebi u bradu gunđati: Neće ovako dovijeka ostati; Nejma ispijanja kahve bez eglena; Findžan po findžan i poče kapati para na paru! Evo mi ti! Puna šaka brade! Mašallah!; Dođe vrijeme da se i ovome dohaka; Eh, šta je

insansko pamćenje!; Kolo je ljuljnulo. Sasule harmonike. Udarila ćemaneta. Piskale zurle; Sva slava i hvala pripada Allahu; Zlato šta je, šta je džan, šta su biser i merdžan..., Turska je samo bošnjačka navika. Nesvjesna umišljenost o drugoj majci; Pod kućom mi šeftelija, a viš kućom zelen bor. Eto odakle smo; Jah! Što ti je život...; Momak se opet spodbi desnom petom o stražnjicu. Za njim nagari hrpa dječurlije. Za njima i Hamdo Buljec i kahvedžija Heljo; Meho Kuršum osvanu na Diviču. Kako uđe i prokašlja se, tako se Arif ukoči; Kud će hrđa, pa na svoju majku!; Allahu dragi, džin! – sinu starom muderrisu; Narod će poći za šejhom. I bit će zadnja prilika da se Bošnjak opameti. Ili će ga nestati na dunjaluku. Znatno prije smaka ovoga svijeta; Da vas dragi Allah nagradi! itd. – traje magija bosanske riječi i bošnjačke misli u Taljićevom tekstu; i moja radost zbog nje.

Jah! Što ti je insan! Pisac koji piše djelo! To je i gotovo pa zanimljivije od samoga djela! Gdje opstaju sve te riječi sa svojim smislom i značenjem? Kako to pisac opstaje u njima raspoređen? Kako ih se sjeti u pravom času, pa ih odloži na pravo mjesto u nizu?

Jedrina, odsrkljaj, trobeg, purenje kahve, kapak na šišu, uvardati, mlivenje, mahana, kahvehana, obarahija, odvrlja u mislima, pričač, nakurjačiti, strahoba, nehora, hampa, neumnost, dunjaluk, ahar, sjajtenje, lahgodno, halka, sjajtilo, sojsuz, sertluk, tersluk, nazgoda, rezil, belaj, polampiri, fukara, ćumur, gajb..., stalno čujem Isnamov glas, pa poželjeh da mu kažem:

Aferim!

Atif Kujundžić

BILJEŠKA O PISCU

Isnam Taljić, rođen je u Vlasenici 1954. godine, gdje je, do srpske oružane agresije na taj dio Bosne i Hercegovine, živio i radio kao reporter i urednik u dnevnim novinama »Oslobođenje« iz Sarajeva. Potom je bio urednik u »Ljiljanu« do ukidanja toga magazina.

S ponovljenim izdanjima, roman »Sablja šejha Hasana Kaimije – Put iz Meke« trideseta je objavljena Taljićeva knjiga (među njima i deset romana).

Član Društva pisaca Bosne i Hercegovine od 1985. godine.

Više puta nagrađivan u novinarstvu.

Književne nagrade:

– Tri prve nagrade »Zija Dizdarević« (1983., 1986. i 2001.) i općenito najnagrađivaniji bh. književnik na natječajima za kratku priču i pripovijetku,

– Internacionalna književna nagrada »Srebrenica« (New York, 2007.),

– Internacionalna književna nagrada Grand Rapids (Michigan),

– zastupljen u antologiji nove svjetske pripovijetke Kuala Lumpur International Literary Festivala (2004.) u konkurencji 113 kniževnika iz 87 zemalja sa svih kontinenata,

– Nagrada »Hasan Kaimija«, za roman »Tajna knjiga Endelusa«, »najbolja knjiga objavljena 2006. godine u Bosni i Hercegovini iz oblasti književnosti i znanosti, a koja prvenstveno, uz najviše književno-estetske, odnosno znanstvene standarde, afirmira duhovne i humanističke vrijednosti«.

Uz šest izdanja na bosanskom jeziku, objavljeno je pet knjiga prijevoda na strane jezike »Romana o Srebrenici«: Kuala Lumpur (Malezija) i Kairo (Egipat, na engleskom), Ljubljana (slovenskii), Istanbul (turski), Kairo (Egipat, na arapskom).

Isnam Taljić živi u Sarajevu kao profesionalni književnik.

Isnam Taljić

Sablja šejha Hasana Kaimije
Put iz Mekke

Izdavač
Autor

Recenzenti
Dževad Jahić
Mirzet Hamzić
Alija Uzunović

Tehnički urednik
Dženan Handžić

Štampa
Bemust, Sarajevo

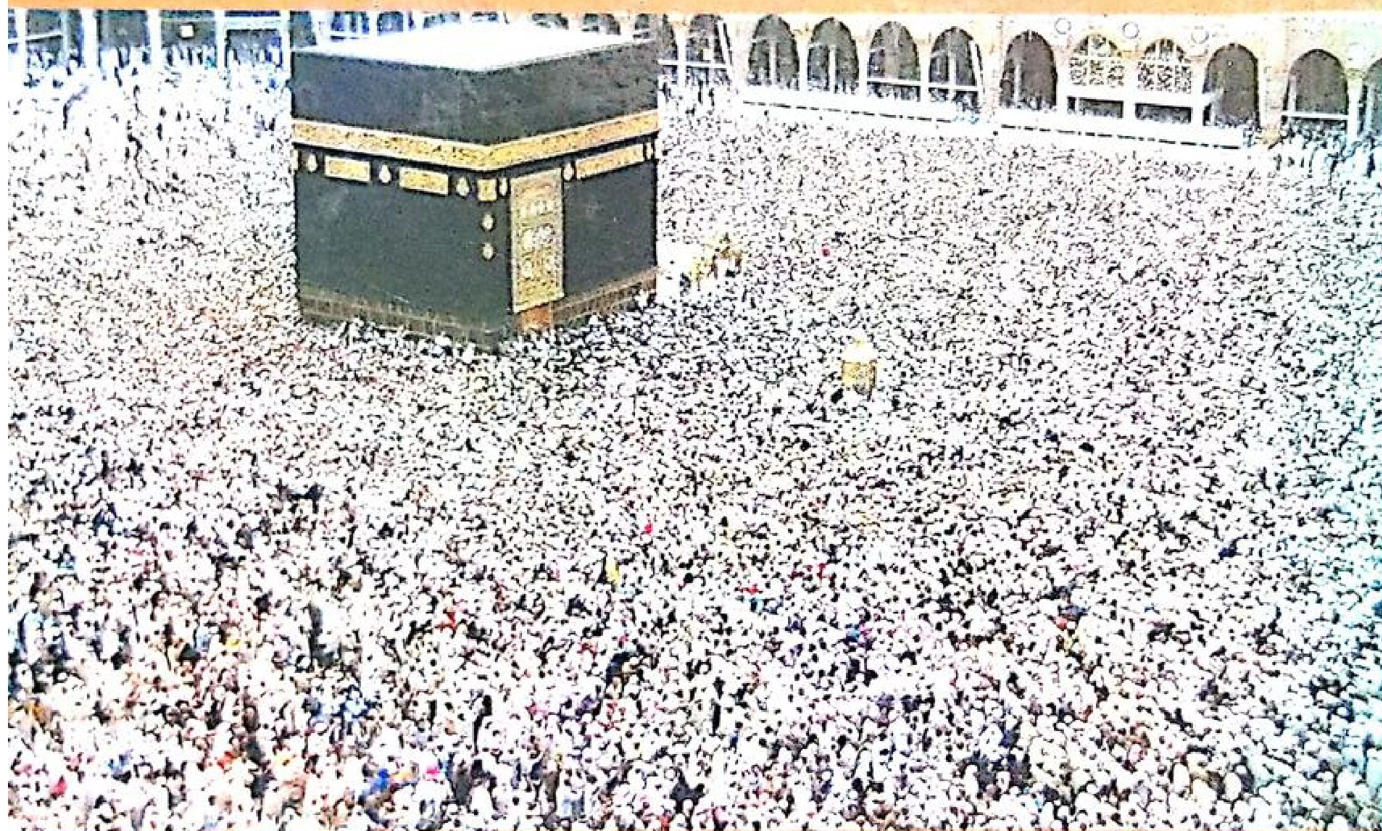
Za Štampariju
Mustafa Bećirović

Sarajevo, 2009.

e-mail: ietbih@yahoo.com
www.isnamtaljic.com

Taljićevo pripovijedanje krcato je mistikom i poezijom, zagonetkama i metaforama, simbolikom i čudnim dodirima riječi, dramatikom i dramskim situacijama, vičnošću pletivu dijaloga i dijaloških situacija, ljepotom veza koji se zove priča i pričanje. I drugi su se bavili Kaimijom (historičari, istraživači, književnici, uki i neuki). Taljić ih je sve nadvisio.

Nijaz Alispahić



Roman izrazitog stila i brižljive strukture, snažnih ekspresionističkih i oniričkih naboja, iznijansirano interpretiranje raskoši bosanskog jezika. Na fonu napetog pripovijedanja o neobičnom povratku s hadža iz Mekke, strašni huk bosanske šume i neumitno proticanje Drine pretapaju se u stvarnost bošnjačkog života u ratovima i između ratova, svjedočeći o važnim i potiskivanim zbivanima (Sarajevska buna u 17. stoljeću, progon Bošnjaka s onu stranu Drine u 18. i 19. stoljeću, Prvi svjetski rat, agrarna reforma i džandari, 1941., komunistička pošast, 1992. i JNA-srpski zločini, odbrana opstanka), odražavajući fantazmagoriju Bosne u posljednjih 400 godina.

Ovo je i roman o dvojici velikih šejhova, Hasanu Kaimiji i Mehmedu Hafizoviću, biljezima u vrtlogu vremena i na vjetrometini prostranstva, u životu uz rijeku-granicu koja nepomirljivo razdvaja svjetove tame i svjetlosti.

